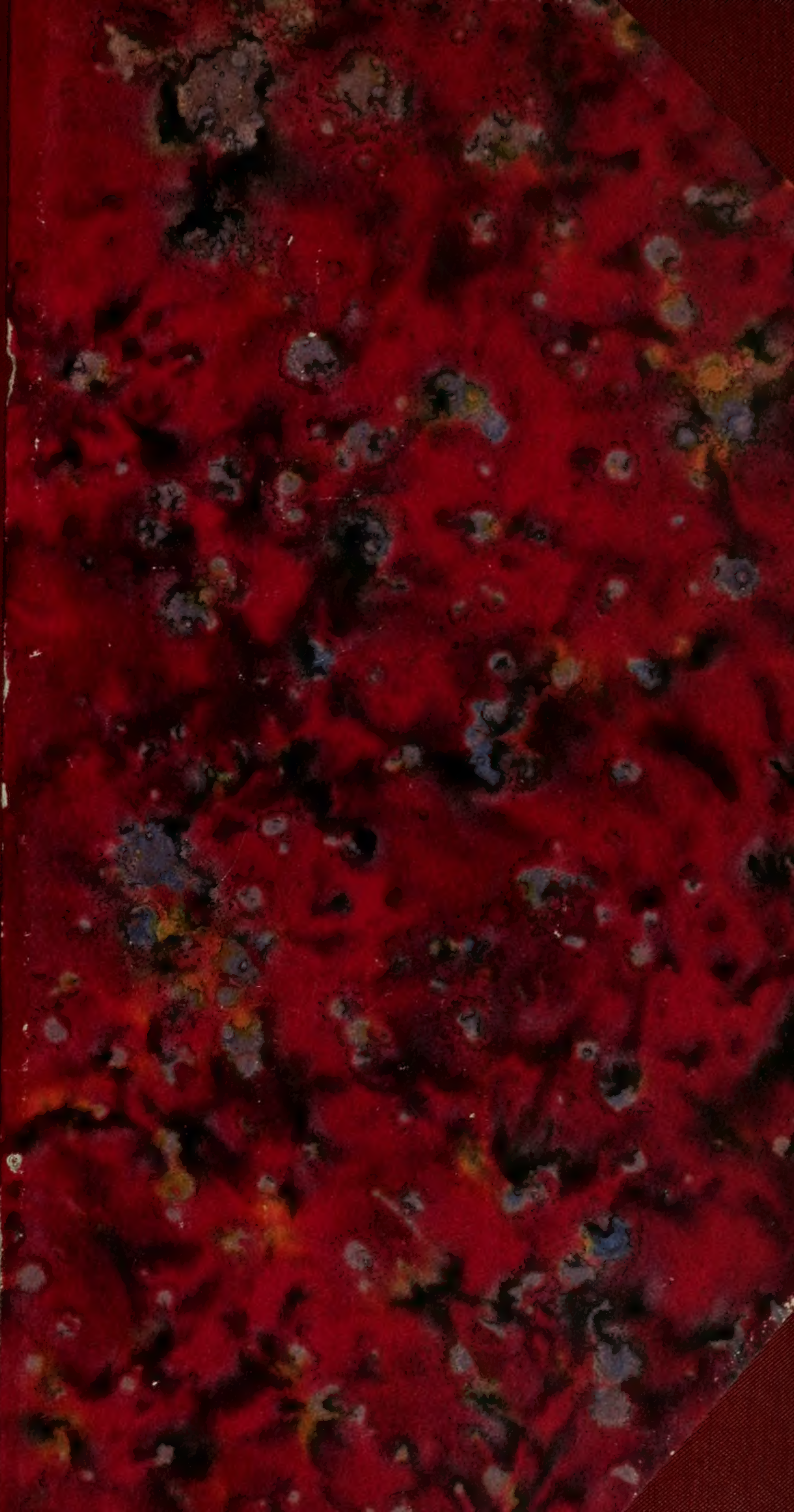

3 1761 06194992 1

VELUT ARBOR ÆVO

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

GEORGE BISZTRAY

Alszeghy · Zsolt

MAGYAR · LIRIKUSOK

VÖRÖSMARTY,
KOMJÁTHY, HARSÁNYI,
ADY

Pallas kiadása

Jeges

Méltóságos Dr. Beöthy Zsolt professzor úrnak
hálás tisztelettel

Alszeghy Zsolt

Kettőt egybe! Borítékos kellenek.
Jv. meggo

ALSZEGHY ZSOLT

MAGYAR LIRIKUSOK

VÖRÖSMARTY
KOMJÁTHY
ADY ENDRE
HARSÁNYI K.

Vázlatok-

BUDAPEST, 1921.
PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

LIBRARY
MAY 21 2004
UNIVERSITY OF TORONTO

Pallas részvénytársaság nyomdája Budapesten.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

Azt tanítják, hogy a művésznek a közönségesnél hatalmasabb az érzék-szervezete: nemcsak a nagyság iránt van finomultabb érzékenysége, hanem az aprólékos differenciákra is. Mint maga az érzékek működése ép úgy fejlődést mutat a költői érzék is: érzékenysége egyre finomul, a külső és belső élményre való reszonálása egyre pontosabb, őszintébb, kifejezőbb. Tudjuk, hogy az egyes testi érzékszervek érzékenysége sem fejlődik egyenlő mértékben, egymással lépést tartva; különböznek a kifejlett érzékorganizáció egyes érzékei is érzékenységük foka szempontjából. Azt is a mindennapos tapasztalat mutatja, hogy viszont a kifejlett organizmusok is számtalan megkülönböztetőt adnak az emberre; gondoljunk a lelkiek közül az emlékezetre, amelynek emitt a hang, amott a forma, másutt a szín iránt van erősebb fogékonysága. Különbségnek kell lennie tehát a költői érzék fejlődésének egyes stádiumai között is, a kifejlődött költői érzékek között is. Ez a különbség elsősorban a költői szemlélet terén állapítható meg: így teszem Berzsenyinél, aki csak sablonos szentimentális képek hazug elgondolásait látja még a balatoni szépségek helyén is, amíg egyszer rá nem ébred azoknak a matthisonin túli, és ép azért igazi, pompájára. De megvan ez a fejlődés az egyetlen művészet-ihletőnek, az érzésnek a terén is: megvan nemcsak abban, hogy a tanult érzéseket legyűri, kiszorítja az egyéni érzés, hanem ennek az érzésnek a terjedelmében is. Goethe erre mutatott rá, amikor Eckermannt figyelmeztette, hogy «amíg az ember csupán egy-két subjectiv érzését adja, addig nem költő; de amint a világot magába tudja olvasztani és ki tudja fejezni, költő a neve.» Azaz az érzésnek intensitása és extensitása egyaránt fejlődik: erőben el kell érnie az egyéni uralkodásának lépcsőjére, — enélkül senkit poétának nem mondhatunk. Az extensitás már a kifejlett poéták értékmérő szempontja: rangot állapít meg a napilapok és vidéki ünnepségek kedvelt virágénekesei és a világirodalmi értékké emelkedő költők között, a bájos dal és az igazi költői alkotás között. Ámde az érzés ereje és gazdagsága csak művészi köntösben válik művészi értékké; a megnyilatkozás művészetét sem ez, sem az nem hozza magával, ahogy nem hozta meg Komjáthy Jenőnél, — az érzés ereje nélkül azonban művészi forma elképzelhetetlen. A kifejezés művészete, a szóé és formáé, nincs az érzésben megadva, — az út, amin a költő eljut hozzá, épúgy egyénenként más és más, mint ahogy a kifejezés maga sem egy, sem normaként előírható. Van, aki rövid tapogatózás után csodaként ébred a saját hangjára, — így történt Ady Endrével; de van olyan is, aki próbát próbával vált fel és csak hosszas fejlődés után jut el a maga igazi szavához. Segítheti és megkötheti, haladását könnyítheti és nehezítheti egyaránt minden, ami a költőre hat: korviszonyok, elődök, kortársak, olvasmányai és élete körülményei. Van úgy, hogy a fejlődésnek semmi gátja sincs, a művész mégis kielégül valami játékos, eltanult, nem vérével lüktető produktivitásban. Voltak poéták, akik sohasem találták meg az igazán nekik termett hangszert, voltak, akik csak hosszú találgatás után. A költői érzék kifejlődése nem egyenlő, minden költő fejlődése tanulságos egyéni fejlődés.

I.

Vörösmarty azok közé a költők közé tartozik, akik lassan fejlődtek művészekké. «Irói kezdetemre nézve — írja önmagáról — azt kell megjegyeznem, hogy még kis deák koromban igen megkedveltem a római mértékű versek hangjait, s puszta hang után már akkor kezdettem deákverseket irkálni.» Első vers-gyönyörködésének nyelvtani paradigmák a forrásai, első verselő öröme a XVIII. század deákos poétájéval egy tőről ered: a nyelv klasszikus mértékre alkalmas voltának fölismeréséből. Örül a dallamos beszédnek, mint a mester a szerszámának. Csak még nincsen, min e szerszámot gyakorolnia. Egyetemi évei sem igen adnak alkalmat reá. Az akkori fiatalemberek törekvőbbje — ahogy Horváth István naplójából látjuk — többet tanul nevelői állásában, mint a középiskolás egyetemen; amott legalább néhány okos és előkelő embert ismer meg, neveket hall, amik őt is nemes törekvéssel, sőt sokszor írói ambícióval töltik meg. De természet kell hozzá, és valamelyes bátorság. Horváth Istvánban ez megvolt, de Vörösmarty szerényebb, visszahúzódóbb ifjú, az anyagi gondja is olyan nyomasztó, hogy korrepetáló tanítgatása még iskolai előhaladását is megnehezíti. A pesti éveknek az ő fejlődésében nincs nagy szerepük. Van ugyan egy fájdalmas élménye, édesapjának halála, de az is csupán lesújtotta, meg nem ihlette. Azok a panaszos elégiák, amikről barátja, Stettner, tud — nem voltak költői munkák: maga vallja, hogy «mind csak száraz verselés volt». Az egyetlen, ami jövőjére hatással volt, egy ember ismeretsége: Virág Benedeké.

Nyugodt, kegyes indulatú, derék öreg pap volt Virág, életprogrammjául emelvén a latin jelmondatot: «sequor officium, non murmura famae.» A költészete is egészséges bölcselkedés, — élménye nincs, minden verse elmélkedés. Vörösmartyban is kötelességtudás és nemes emberiesség él, amikor Virág poézisét megismeri; «lassan, de szüntelen érzi» a költői lángot magában, de nincs megihlető élménye. Megragadja tehát az agg poéta zászlaját, amin vezérelvül ragyog: «Írj és ezzel emeld a nemzeti lelket!» — első darabjaiban (*A korcsokhoz, Sok vész riaszt)* a nemzeti lelkesedés hullámverését próbálja visszhangozni.

Azonban a hangja hamarosan komorra változik. Egyre a sírról dalol, mintha a földi életre vonatkozó reményei mind elfonnyadtak volna. Oda kivánkozik, ahol «csend, béke, s a szent nyugalom angyala védi,» ahol lelke, «az érzetek kínzó hevétől» megszabadul. A temetőben sem a válás fájdalma kívántatja vele apja viszontlátását, hanem a saját gyámoltalan életéből való kimenekülés sóvár vágya. Oka ennek a nyugtalanságnak nem igen van. Elveszti ugyan barátját, de panaszai az életet, nem a vesztés egyes fájdalmát illetik. Panaszkodik a jövő reménytelensége fölött, de szorgalmasan tanul és végzi a tanulmányait. Pedig az elszomorodás keserű kifakadássá sötétedik: *életgyülölő panaszban* azt az önváddal és keserűséggel izzó monológot veszi ajkára, amit eposzában Laborczán, ez a keletről ideszakadt vakmerő bajnok, aki hírért jegyest és szülőt hagyott el, és amikor későn szerelmére ébredt, értehalt kedvesét sirathatá. Vörösmarty a szerelemnek a vesztését nem élte át: hiszen e panasszal egyidőben azzal fenyegeti meg képzelt kedvesét, hogy elhagyja, hogy «majd kemény mellvas födi bús szívének gyenge hevültét.» Aki a XIX. században vértes hadbaszállással fenyeget, annak nincs kit fenyegetnie. Azon sem kesereghetett Vörösmarty, aminek nyügét oly örömmel vetette le börzsönyi társa, Klivényi: a nevelősködésen — hisz nagyon is hozzászokhatott, és Perczeléknél panaszra sem lehetett oka.

Ez a siránkozás nem is csupán Vörösmarty betegsége volt: nyögte ezt Szemere, Bajza, — annak a kornak minden költői ifja. Azok is így keseregtek: «Meghalni, barátom, e szóban sok boldogság fekszik. Szerencsések, kik meghalhatnak. Én semmit oly igen nem óhajtanék most, mint ezen boldogságot... Tekintek az embervilágba. Mely nagy változás! mely nagy disharmónia! annyira, hogy az élet elveszti minden kellemét s az ember méltán eseng a halálért.» Ilyen beteges az életük is: «Itt — írja Bajza — ha a mély csendű erdőket járom, félnap sem szólok senkivel, s csak magamra hagyatva álmodozok.» Szerencsére, ez a betegség nem valami tartós. Vachott Sándor, teszem, ugyanegy levélben tud vigasztalan életuntságot panaszolni és bálszórakozásával dicsekedni. Amit ez a kor versben és prózában leírt, azt «sem akkori situatiói, sem azelőtti történetei» nem sugalmazták, — nem való az, hanem «ábrándozás, kigondolás, a legszorosabb értelemben költemény.» És nemcsak itthon divat ez, idegen olvasmányaik is erre szoktatják őket: Hölty és Zernitz a magány dicsőitésére, Salis-Sewis és Reichard a sír kultuszára.

Az egészséges percek, még ha fájdalmasak is, más hangon és más élményhez kötve szólalnak meg. Ilyen Vörösmartynál annak az elgondolása, hogy elismertetését meg nem érheti *(Oh, most hallgass rám),* ilyen az a kiadatlan töredéke, ami így fordul az *Isteni jósághoz:*

Büntető nagy Isten,
Most már elhiszem,
hogy vagy és szavadként
folynak mindenek.
Dúlva van szerencsém,
dúlva általad.
Aki ennyit adtál,
mindent elvehetsz.
Oh, az élet — Isten,
tőled jött az is —
láthatod mi kínos,
mily bajos nekem.
Szánj meg, vedd el ezt is;
mert lenyom, s miként
van parancsod, hasznát
venni nem tudom.
A szabadra nem vágy
megromolt szívem,
Csak tilosra téved
kapkod szüntelen.
«Térj meg!» Oh, ha tudnék,
lelkem csüggedez,
még akarva sem tud
jót akarni. «Vessz!»
Vesszek? — Ezt kivánom
én is. «Kárhozott!»
Kárhozott? Mi szó ez?
Isten, irgalom!
Irgalom szegénynek!
«Térj meg és remélj.»
Hah! ki fogja őt meg,
a nagyot, dicsőt:
Végtelen hatalma,
végtelen kegye.

Ez az egészséges, bár szomorú ember megnyugvása az Istenben, a tételes kereszténység Istenében. A «csüggedő kedvetlenség» nem az ő világa; Vörösmarty tud bízni az Istenben, nincs szüksége tehát a halál vigaszára. A vallásos megnyugvás az élet szeretetéhez viszi: az emlékek, az örömök kultuszához. Az eltanult hang panasza nemes nyugalmú óda beszédjének ad helyet *(A csendes haló).*

A szentimentalizmus fájdalmas hangulatát más is megzavarta: a nemzeti zivatarok. A sajtórendelet és a törvénytelen ujjoncozás annyira felháborítja, hogy a nemzet ódaköltőjeként ragadja fel és pengeti lantját. Lelkülete egyre izmosodik. Nem áll meg a szónál; a tett embere akar lenni. A bátor kezdés dalnoka; korbácsolja a kishitűséget. Akarata űzi, hogy honának használjon: egyetlen óhajtása honának boldogsága. Tele van munkakedvvel. Barátjai csodálják kitartását, hitét, bizalmát. A bonyhádi társak közt lelkesen dolgozik; «munkára virradok, avval nyugszom el» — írja barátjának. Minden gondolata a haza és Egyeddel, Teslérrel, Klivényivel egyre az álmot szövi, hogy használhasson nemzetének. A kis kört a gondolatvilág és érzés, sőt még az eszköznek is azonossága tartja össze: tollal akarnak mindannyian hazájuk ébresztő munkájában részt venni. Olvasnak és megtárgyalnak sok mindent, lelkesítik egymást komoly, hasznos életre, és mindben az a jövő él, hogy a nemzet ünnepelt költője lesz. Vörösmarty itt ért fejlődésének első lépcsőjére.

II.

1822-ben Vörösmarty Görbőre került törvénygyakorlatra. Amikor azonban ideiglenesen megválik a Perczel-családtól és visszatekint régi önmagára, észre kell vennie lelke tartalmának a megváltozását.

> «Jött szilaj és szabad érzésekkel nyugtalan ifjú,
> Élni kivánt, s maga sem tudta, kereste miért?
> Gond nélkül az egekre szegé még bútalan arcát,
> Arra veté szemeit, lelke is arra kele.
> Nem sejté, hajh nem hiheté, hogy földi valóság
> Boldogságának vethet örökre határt . . .
> Megnyílt keble, kivánságok fakadoztak erében,
> S egy kép, fellegiből, érzeni földre voná.
> S most távoznia kell . . .»

Az első harmat jele ez: az első szerelemé. Megszólalását hiába keressük verseiben, — a Teslérnek írott levelek viselik csupán a nyomát. A poézisben a német almanach-líra enyelgő dalait másolgatja, az alvó leányt, álmodozó szerelmest dalolja, a bátortalan szerelmesen kacag, a tréfás civakodást, szerelmes esküdözést írja le; motivumai és kifejezése ugyanaz, amit Verseghy Ferenc óta olyan jól ismerünk a magyar lírában. De nemcsak az enyelgés hangja ismeretes, a lelki megrendülést panaszló daloké is. Annyira megfaragcsált versek még ezek, hogy élményi és hangulati tartalmuk egyaránt meghatározatlan még akkor, amikor a költő írásukhoz fog: azért alakítja, formálgatja őket vidámról szomorú hangulatúra, ahogy épen csinosabbnak látszanak *(A völgyi lakós, A szép leány)*.

Az almanach-költészet kedvelt szereplőit, a pásztorokat is megszólaltatja. Azok persze nem Faludy módján «ballagnak a nyáj közt kuvasszal, szűrnek kemény túrót tiszta fehér tejjel habzó légrádi köcsögből, s fújnak ihászdalt telekes bocskorban», hanem úgy élnek, amint a XVIII. században a német Boie tréfásan normául megdalolta. Mivel azonban Vörösmarty sokkalta közelebb élt a pásztornéphez, minthogy annak életét és gondolkozásmódját ne ismerte volna, a német idyllektől józan ízlése visszavezeti az igazi megtermékenyítő forráshoz: a néphez és Theokritoshoz. Itt azután megtalálja a hangot és formát, amin a magyar poézis legművészibb pásztoridylljét alkothatta meg *(Pásztorleányok)*.

De az idyll, melynek lírai jogosultságot csak olyan fajta társadalmi viszonyok adhatnak, mint amilyenben görög földön megszületett, állandó műformájává nem vállhatott, és mivel szerelme emlékképek felidézésében tudta csak kedvét tölteni, viszont a maga formai ügyességét egyre jobban érezte, próbát tesz az érzést közvetetlenebb megnyilatkozáshoz engedő szonett-tel. Az, ami szonettíró elődeinek leküzdhetetlen nehézség volt: a rím, a ritmus és a szerkezet nyűge, Vörösmartyt nem verte békóba; sőt az, hogy a forma ünnepélyes, így tehát élmény helyett inkább elmélkedő tartalmat kíván, még vonta is a szonetthez. De ebben az időben még a szonetti elmélkedése sem egyéni, az sem ment a sablontól. Úgy látszik, maga sem vette észre, hogy a forma gondja annyira lehűti érzését, hogy még a gondolata-elmélkedése is a sablon útján halad: a maga világfelfogása, az emberi kötelességekhez való viszonya csak egy-két gnóma apró töredékében lép elénk. A saját elmélkedése nem tud a mások szavának emlékei fölé emelkedni, — jellemző dolog, hogy tanítványait is nem a maga életfelfogásának, hanem Prudentius gondolatainak versbeszedésével indítja az élet útjára.

Pedig a görbői napok sok vidám élményt hoztak: jelentőségük van költészetére is, mert alkalmat adtak arra, hogy a vidám társak között egyszer-kétszer teljes közvetlenséggel megnyilatkozzék. Nem eszthétikai tanulság vezette ide, hanem az önkéntelenség, — ép azért őszinték a szavai. Megtudjuk, hogy ő bizony a természetben közelebb érzi az Istent magához, mint zárt helyen, akár a templomban is; természet-szeretetének első igaz szava ez, megnyilatkozása annak a hajlandóságának, amely Pesten annyiszor űzi kirándulásra, rámutatás arra, hogy Vörösmarty lelke mennyire eggyé tudott lenni az élő természettel. De azt sem titkolja el, hogy a bonyhádi nagy igazságok és tervek néha bizony messze szállnak a fejéből, hogy bizony a hivatalos irka-firka — kötelesség ide, kötelesség oda — teher, gyűlölt teher neki; hogy jobb szeret ott kinn pihenni a hűselőn, különösen este, amikor a nap már nem tüzel, amikor csillagokat nézhet a tekintete. Ha pedig a maga bizonytalan jövőjénél vagy a haza sorsánál áll meg a gondolata, hamar öntudatra ébred. «Vesszen el, aki remeg küszöbén túl menni, de éljen, aki megyen, míg más ezreket álom öl el.» És Vörösmarty menni akar: átlépi a küszöböt, megírja székesfehérvári ódáját, kikiáltja első igazi szenvedélyét, az első érzést, ami lelkét egész a mélyéig áthatja. A magyar ember tudatra ébredő felháborodása ez; hang, amit nem tudott visszafojtani, vers, amiben a formai gyakorlat gyönyörével az érzési megkönnyebbülés csaknem egy erejű.

A szerelem sem maradhatott többé szótalan. A szép, deli termet, ragyogó szem, kedves mosoly, az öröm és nemesség áradó bája, az egyszerű, őszinte beszéd, kedves kíváncsiság, csengő kacagás, keresetlen modor — emlékek, amiket Perczel Etelkáról őrzött — elsöprik az utánzó líra hamis élményeit, és elénk lép az ifjú, aki — maga is a szerelem ébredése korában — meglátja a tisztaszemű leányt, s nekidagadó lélekkel indul az erdőnek, járja a hegyet, és ajkáról gondtalan, észrevétlen, boldog dal fakad. És látjuk az érzés gyökérverését, a gond és epedés baját. A leány is nő, szeme megnyílik, és a közvetlen, derűs társalkodásnak egyszeriben vége szakad, mert észreveszi, hogy idegen férfival, lángotkapott férfival van dolga *(A lant)*. A költőnek most több már a természet is: él a Tavasz, jön, mögötte szellő kereng — mint Botticelli képén az ámor lebegett —;

körötte élet támad mindenütt, megnyílnak a virágok «harmatosan s ragyogó kebellel». A tavasz szépségét a kedves látása tárja fel neki, — íme a természet széttárja fátyolát, az emberszív benne is érzőre talál. Mint tavasz jöttén a madár, a szerelmes költő széttárja reményének szárnyait, — nemcsak látni, elnyerni akarja kedvesét!... Ez után a nekilendülés után kit ne hatna meg a szomorú ébredés: égi szellőt ölelt, pedig ő csak földi! *(A hitlen).* Im eljutott a költő oda, hogy már lát, érez, és amit lát és érez, azt meg is meri dalolni.

III.

«A virágnak meg kell hajolnia, amikor az est harmatját issza, és annál magasabbra emelkedik majd feje, mentől mélyebbre hajtotta». A költészettel is így vagyunk. Mennél harmatosabb az érzéstől, annál szebb a költemény: Vörösmartynál ezt a harmatot Perczel Etelkához való szerelme hozta meg. Voltaképen csak akkor ébredt ennek a szerelemnek a tudatára, amikor elvált Etelkától, — amikor a szerelem reménytelenségére ébredt. Levelei — mert még mindig ezek az őszintébb vallomásai — keserű szomorúsággal telvék. «Vergődő kedvem — írja — egészen oda van: a bánat és evődő fájdalom egész táborával általment lelkemen: olyan az, mint az eldúlt mező. Meggyilkolva fetrengenek benne az élet örömei, s mely még csak haldokol közöttük, jajgatással borzaszt... Attól, kit mindenek fölött hatalmasnak hiszek, lehetetlenséget nem akarok kérni, ami pedig azon kívül lehetséges, az mind csekély nekem». «Ha az Isten angyalai az üdvösség csengetyüjével csengetnének is fülembe, ha a paradicsom legékesebb madara repkedne is körűlem édes dalaival, de bár a testesült öröm bíztatna is, nem hallanám őket». «Meglett korú vagyok és semmi kilátásom». «Óh Barátom! ez az eljövetel legalább csak keserves lett volna! Nem volt! Nyomorult szavakkal tudtam elbúcsúzni, s a fájdalom bennem gúnykacajjá vált... De elképzelheted, hogy lehet annak dolga, akit végtelen pusztában kezd megvenni az Isten hidege, úgy vagyok én: az élet pusztájában fázni kezdek, mint a jegesmedve, s a boldogtalan emlékezet nem melegít többé...»

Néha ez a fájdalom megpendíti a lantját is: hol a kétségbeesés kiáltásává izmosul, hol emlékek szomorú kertjében bolyong. Az első válás a halál első hírnöke: többé feledhetetlen! Ezt érzi a költő, ezt hirdetik költeményei, amikkel leveleit kíséri. Részvétet óhajt, azért írja meg vígasztalan baját, enyhülést óhajt, azért dalolja ki fájdalmát. És a daloknak immár van erejük arra, hogy az események részletes elmondása nélkül is részvétbe vigyenek, szomorú hangulatba burkoljanak. Van valami bánatos dallamuk, hangjának valami zsongító zenéje,

(«Gazdag voltam édes bánatimban,
Gazdag, bár nem boldog, örömimben...»)

szavainak valami csendes melódiájú menete: a hang és szó, hangzás és gondolat párhuzamosságán és ellentétein ringat, ide-oda, mint a tó hulláma a rábocsájtott csónakot. És a fájdalmas élmény homályos messzeségben is elém tűnik: az élmény túlságos egyéni részleteit elhagyja a költő, hogy annál emberibbnek, annál inkább a magaménak is érezzem azt a lesujtó bút, amit dalol. A költő élménye az emberi közös érzéstartalom egyes, de mindünkben megfoganható, megvillanása. Vörösmarty azonban még műformát keres: hiszen ezek a dalok papirra vetett töredékek, abbamaradt panaszok. Pedig a zsarát sokáig megmaradt. Még az epikumon is átizzik — mint a *Széplak*-on —, de megfelelő lírai formára nehezen akad. Az óda bő jelzői, amik mindent szebbé, bájosabbá igyekeznek tenni, sok körülírása, ilyen izzó fájdalmat nem bírnak el. Az almanach-líra stílje is, tartalma is finomkodást, de nem szenvedélyt akar. A lelkén egyre jobban a tompa melancholia hatalmasodik el, aminek nyomán «messze az elmultak honjába kívánkozik a szív, s a zajgó kebelen visszasóhajtva dobog». Ezzel eljutott ahhoz a hangulathoz, aminek művészi megnyilatkozására Ossián adott mintát.

Ossián költészete, ez a szerelemről és hősiességről szomorú hangú epikumokat zengő «harpe plaintive», még a XVIII. században indult hódító útjára. A multon borongó szentimentalizmust hozta, de azzal, hogy ködös-homályos képekből szűrte le hangulatát, érzésének igazságáról is minden kételyt elűzött. Az csengett ki belőle, hogy a fiatalság szép napjai, mint a felhők árnya, sebesen illannak, de az erőseknek nagy tettei a siető korral nem omlanak össze. Nem a sírt kívánó, halál felé óhajtozó német szentimentalizmus ez; az erő kultuszát hozza, tehát egészséges. Az emlékezet patakja lassú csörgedezéssel halad a feledés honja felé, hol a fáradt, ősz Rege szunnyad a rokon Álom ölén. Itt éri el a mult nagyjainak emlékét a költő, megállítja a futó patakot és ihlető italt merít belőle. És ha egyszer megizlelte ezt a szomjoltót, nem válik meg többé attól. Lelkében vágyódás ébred, vágyódás a régi hősök világa után, — lantja csak egyről sírja panaszát: a hősök elhunytáról. A hősi ének és a gyászdal melódiája olvad össze: és ebben az összhangzatos új dallamban az öntudatra ébredő nemzet eposza kél szárnyra, mint a *Zalán futásá*-nak elején. Máskor ez a vágyódó hangulat, a multnak és jövőnek ez a borongós összeolvadása, Ossiánnak szerelméből fakad: és megihleti a kor egész szerelmi líráját. Ez az új líra épúgy teljes színi készletet hoz magával, mint hozott a szentimentális. Színhelye Ossián tengerparti pihenőhelye, tárgya a halandóság örökös emlegetése. A dalnok elmereng a várromok között avagy a sziklás parton, sejtelmes beszédet figyel a felhő mozgásában, a szél zúgásában, a haraszt zizegő szavában, el-elnézi a domboldal magányos tölgyét, különös lobogó tüzeit, el-elhallgatja a hullámok tompa morajlását. Keserű búja az elválás kényszerét siratja, és az éj óráiban képeket lát: az elköltözöttek árnyait.

A sajátos hangulat sajátos stílt is hozott. Ossián dalához nem való széles, epikai terjengősségű hexameter, — már Kazinczy is az apró, jambikus menetű, rímtelen sorokat választotta az Észak dalnokának tolmácsolására. Ezeket az apró sorokat gazdag gondolatritmus hullámoztatja; röviden odavetett, egy-egy színnel-vonallal jelzett, de nagyon sűrűen alkalmazott képek tartják az olvasó képzeletét és érzését állandó mozgásban; a természettel, az érző és érzését mozgásban-szóban megnyilvánító természettel erősebb a közösség; a szavak tartalomban egyes jelzők által elmélyülnek, megválogatottságukban valami bús melódiát adnak. Vörösmartynál mindez teljes egészében is megvan: egy drámai költeményében, a *Hábador*-ban, — de Ossiánnal közös hangulata lírai költeményeit is ide vonja: az ossiáni képzetkörön épülő elégiát egy *Kis gyermek halálára*, és búshangú szerelmi verseit: *Helvilához* és *Helvila halálán*. Schiller is siratott egy ifjút, de vígasza a földi élettel való elégedetlenség panasza, — a magyar költő szomorúsága is elvetődik az élet bizonytalanságán, a vég kétségén való meggondolás vigaszához, de borongó lelke nem ott pihen meg, hanem a családi szeretetnek élőt és holtat összefogó erejénél. Mint Ossiánnál: a mult és jövő fonódik itt össze. De Vörösmarty az ossiániban egyre jobban önmagára talál: már elhagyja a helyzet sablonját *(Csaba szerelme),* mert megleli azt a témát, ami teljesen magyar és mégis annyira Ossiáné: Mikes búját. Ilyen messzire Uhland sohsem jutott el ossiáni dalaival; Vörösmartynál úgy érezzük, hogy a stíl, a köntös teljesen reá szabott; annyira, hogy csaknem bőrévé válik. Az uralkodó hangulat híven kifejező stílra talált.

IV.

A huszas években Vörösmarty négy költői ujdonsággal ismerkedik meg: Herderből a népdallal, német közvetítés révén Ossiánnal, s a németre fordított Frithiof-sagával, végül a szerb népköltéssel. A szerbekre Vitkovics és Toldy hívta fel figyelmét, sőt néphitűknek egy természetfölötti kasztja, a Villik, már legelső epikumában is szerepelt, ha nem is közvetlen ismeret alapján. Wuk Stefanovics Karadcsics gyűjteménye és Goethe barátnőjének anthologiája elhozta hozzánk is a kis balkáni nép dalköltészetének divatját, és a vezérek: Kazinczy, Kölcsey, Bajza próbálkoztak meg a tolmácsolásával. Vörösmartyt Bajzához a barátság, Kazinczyhoz a tanítvány tisztelete, Kölcseyhez művészi ragaszkodás kötötte. Kölcseyvel ez időben sokszor rokon a lelke, rokon a megnyilatkozása is. Annyira szerette, hogy versesfüzetébe is belemásolta egy darabját. Egymáshoz vonta őket a csalódás hangulati közössége és az út, amin mindketten menekülni óhajtanak abból. Igy a stiljükben is van természetes hasonlóság: a megenyhűlő fájdalom borongós hangjában, sőt még a külső formában is, a füzéres gondolatritmusban. Hogy ez nem véletlen, azt Kölcsey *Panasz*-ának a *Földi menny*-hez való kapcsolódása igazolja; mind a kettő a csalódástól kihült szívű költőnek szava, de hogy Vörösmarty a formát többé már nem tekintette megkötő nyűgnek, azt a maga dala aurórai csonka szövegének pajkos toldaléka bizonyítja.

A népdal az irodalomra ekkor kezd erősebben hatni. A hatás főként a népdal helyzeti beállítására és formai sajátosságaira szorítkozik. Az előbbinek hódítását elősegítette a szentimentális helyzetdal is, amint az az almanach-lírából kifejlődött. A költő csak jelmezben beszél. A szerep felöltésének az az oka, hogy a költő subjectivitásában nem él a közvetlen megnyilatkozás parancsoló kényszere. Ezért olyan erős ez a divat Uhlandnál és Bajzánál. Az alap valami hangulatazonosság; mivel azonban a költő egyénisége és a szerep mégsem azonos, a hangulat némileg differenciálódik, és az író könnyen esik az örvénybe, könnyen változtat a szerep hűsége kedvéért a szó igazságán. Ebből erednek a mesterkélt, szinpadias helyzetdalok. A másik hatásnak, a formainak, az a könnyed, «dévaj és mégis meleg» hang az ajánlója, amit Kölcsey a «paraszti dal tónjaként» annyit próbálgatott, csakhogy balúton: a mindennapi, keresetlen népdal nemesítgetésével.

Gazdagabb és termékenyítőbb a népdal hatása azokra, kiknek lelke rokon a népével, akiknek tehát a mondanivalójuk is igaz marad, ha népies köntöst ölt is. Ilyen volt Vörösmarty. Tudjuk róla, hogy a nép lelke és szava nagyon érdekelte. A fóti szüreteken «a lobogó tűz körül tanyázott ifjaknak sorba ment mesézéseket és típusos előadásaikat» hallgatni. Szívesen hallott a népies beszédmódról, kiváncsian figyelte meg a népszokásokat. Ismeri tehát a népdalt, és nem csodálhatjuk, hogy annak motivumai csoportosan futnak formakereső tolla alá. Igy jut dalába a párjavesztett gerlice, ez a Balassi óta annyiszor megdalolt bús madár, — így válik a kedves elhervadásának szimbolumává a hirtelen elszáradó rózsafa, amiről ilyen értelemben már a középkori szerelmi ének is tudott. A külső motivumok népdali eredete is szembetűnő: verselésieké és szerkezetieké egyaránt. Mindez azonban külső hatás: az ossiáni hangnak új divattá formálója. De Vörösmarty lelke közösebb volt a népével, mint hogy ezeken túl semmi művészi irányítót ne talált volna énekében. Ez időben egyre küzd a kifejezéssel: meg szeretné szólaltatni önmagát, nem a matthisoni, nem is az ossiános Vörösmartyt, hanem azt a pesti ifjút, aki ott él egyszerű, becsületes életet írótársai között. A népköltészet ebben az igyekezetében mutat neki útat; ráébred az egyszerűség művészi értékére. Az ódának és az ossiáni elégiának nyomatékos, néha egész gondolatsort magukba záró jelzői, keresettebb, pompázóbb vagy sejtelmesebb szófűzései a szív melegét jéggé hűtik, mire kifejezésre engedik; az egymásba fonódó mondatok játékos művészetének hatalmas épülete a benne lüktető élet zaját felfogja.

«Der Drang einer tiefen Anschauung fordert Lakonismus», mondja Goethe. Költőnk ezt a mélyebb, igazabb életszemléletet látja meg a népdal egyszerűségében. Apró mondatok, rövidek, de elképzeltetőek vetődnek elénk; kevés a jelző, a tulajdonság is szívesen egyénesül mondattá. Sok a mozgás, a szín: sok az élet. Nem okoskodik, nem elmélkedik, hanem sóhajt, kurjant, ahogy a lelke kívánja. A leírások nemcsak szemléletesek, hanem elevenek is. Életet a képek adnak elbeszélésnek, leírásnak egyaránt: mint a barna hajnak, amikor barna hullámot mond a helyén, a gyors lábnak, ha könnyű lepke a képe, a beszédes ajaknak, ha fülemile dalol benne.

Íme ezzel eljutottunk Vörösmarty nyelvének legjellemzőbb sajátosságához, ahhoz, amit Fáy András még közönséges társalgásán, mindennapi beszédjén is megfigyelt: hogy «gyakran egyes szavakkal egész képeket tol elő». Azaz nem hasonlatokat ad, hanem a természeti képek beszédjének elemei, olyanformán, mint a közönséges embernél a szavak. «A természeti ember, akitől a népdalokat várjuk és vesszük, semminek sem érzi úgy a közelségét, mint a természetnek; ha benne él, mozog, ne lássék-e meg szavain annak sugallata, közelsége?» Ez a közelség e természeti képeket elsősorban önkéntelenné teszi; annyira önkéntelenek, hogy a költő nem is érzi különállásukat, nem is gondol külső kapocsra, hogy a képet a gondolathoz fűzze. Önállóságuk biztosítja szemléleti gazdagságukat és elevenségüket. A képzeletet csak neki lendítik, meg nem kötik; nem törődnek a gondolati megfeleléssel, megmaradnak önálló életükkel. A szerkezeti kapocs alig több a ritmus és hangulat közösségénél, de ép azért az egésznek ritmusát és hangulatát intonálják.

Az egyszerűség az igazság záloga, az önkéntelenség az őszinteség biztosítója. A népdal azonban még ennél sem áll meg: a megszólalás helyzeti igazságára is ügyel. Megszólalása tehát allocutiv vagy dialogicus; sok a felkiáltása, sok az indulatszava.

Az örömnek és fájdalomnak egyaránt megvan a maga értelmetlen, szóvá sem formálódó nyelve: szóhoz jut ez a nyelv a népdalban is, szóhoz jut annál inkább, mert hiszen az érzést megjeleníti, nem pedig elbeszéli a nóta. A dalköltőnél nem az a fontos, hogy ő most szerelmes, hanem az, hogy a kedvese milyen kívánatos, — nem azon panaszolkodik, hogy boldogtalan, hanem elénkveti azt, ami boldogtalanságának forrása. És a maga egyes esetének ebben a mesterkéletlenül őszinte megjelenítésében azt az egyes esetet magasabbra, az emberi magaslatára emeli. «Das lebhafte poetische Anschauen eines beschränkten Zustandes erhebt ein Einzelnes zum zwar begrenzten, doch unumschränkten All» — mondja Goethe. A művészi dalköltőnek ez az igazi erőpróbája: az egyéninek és az emberinek az összeolvasztása. Nem mindenki és nem mindig állja meg ezt a próbát, — és Vörösmarty költői géniuszának egyik legelső bizonyítéka, hogy nem is egy, de három úton tudja megtenni. Vagy Goethe módján bölcselmi mélységre száll az érzéssel *(Vágy)*, vagy örök emberi képzetek tavára engedi *(A szeretők)*, vagy egyéni élmény megjelenítése révén lopja az olvasó szívébe *(A magány)*. Az igazán népi művészet az eleven elképzeltetés művészete. az egyes élmény emberi voltának az éreztetése. Erre már az egyéni élménynek az az uralma szükséges, ami Petőfi poézisén érzik; Vörösmarty ide alig jut el: nála elég siker a goethei műdal.

Pedig az egyéni élmények egyre jobban háborgatják Vörösmarty lelkét, csakhogy dallá nem izmosodnak. Sokkal keserűbbek, mint hogy megénekelné őket. A meg-nem-értetés szomorúsága bántja, és ha érzi is a maga sorsán a *magyar költő* tipikus sorsát, inkább prózában panaszolja el keserűségét; a megértésre nem panasszal, hanem művészettel törekszik. Néha az élet erősen nyomja a vállát: «Hova lettek a szegény költőnek büszke álmai? Mi lett belőled szép remény? ... Egy pár kötet vers, melyet már csak nevéről ismernek, melyet mindenki megdicsér inkább, mint elolvasson...» 1839-ben írja ezt, hatalmas művészi sikerei után akkor, amikor senki sem volt ünnepeltebb poéta nála ... s néha «megkordul a gyomor s ily nyomós kérdést tesz boldogtalan előadással: mit eszünk esztendőre Marty?» A megélhetés gondjával kerül szembe Vörösmarty, mint később Vajda, Reviczky, Ady; de ő nem a világra szórja panaszát, nem is átkozza nemzetét, hanem az égre tekint és csillagváltozást remél, kíván. Nem marad a maga sorsánál, — keserűsége ráébreszti a nemzeti átokra, mely «rajtunk lesz mindaddig, míg nemzetünk a gyalázatos kábulásból, melyben eleitől fogva vesztegel, egyszer valahára föl nem ébred.»

Hiszen amily hangos volt a Zrinyi kora, olyan csendes a ma élete. Nincs baj sehol, örülni lehetne a mán, — ha a lélek örülni tudna, ha nem volna letörve, ha lenne benne akaratra képesség. Nem vádolja, inkább siratja korát; nem korbácsolja, hanem igéző szóval kiált a végzet végtelenjébe: kívánja az embert, a nagyok rokonát, a tettek tevőjét, aki a nemtörődés posványából ki tudja rántani nemzetét. A magyarság géniusza ő, a gondolkozó magyarság lelkiismerete: a nemzet java, akinek a Sors Széchenyit küldé. Tettvágy dagasztja izmait; únja a folytonos honemlegetést, útálja a sok irígykedő pört: testvériséget hirdet, amely előt· «bűnös az, aki gyűlöl». Ámbár benne is fölforr néha a méltatlankodás, ha a józan újítások oktalan kerékkötőire téved tekintete, ámbár az ő ajkáról is gúnyt dob a harag a nemzetietlen lelkek felé, — de békét akar, elfojtja keserűségét, magába zárja panaszát. A költő lelkében mélyül és erősül az érzés; a művészi megnyilatkozás is eljutott a népdal egyszerüségéhez.

V.

A mult század derekán nehéz vihart jelzett a vérvörös égalj. «Látom — irja *Les paroles d'un croyant*-ban Lamennais — hogy népek tömege kél fel és királyok sápadnak el koronájok alatt. Háború van köztük, háború életre-halálra. Látom, hogy egy trónus, két trónus összeomlik, és a népek elszórják omladékait a földön szerteszét. Látom, hogy egy nép Mihály angyalként küzd a sátánnal; ütései rettenetesek, de maga fegyvertelen, noha ellenfelét vastag páncél takarja. Istenem! elesik, halálrasebzetten... Nem, nem érte seb. Mária, a szűzanya, köpenyébe takarja, rámosolyog és egyidőre kiviszi a harcból. Látok egy másik népet fáradhatatlan küzdelemben, pillanatról-pillanatra új erőre kap és Krisztus jegyét hordja a szívén. És látok egy harmadik népet, melyre hat király tette lábát és — valahányszor mozdúl, hat tőrdöfés éri a torkát...»

Íme, nemzetek és trónok veszte, köztük a közel Lengyelország végső haldoklása. Az egész világirodalomban minden költő szívét megdöbbenti ez a félelmetes látvány, sóvár vadak szánalmas zsákmánya. Sorsában megnyugodni senki sem tud. Van, aki a hatalom pusztulásba vesző őrületét várja ezután, a bábeli zavart a bábeli nagyzás hóbortja után, más az elnyomottak öntudatra-ébredését, a hatalmat buktató, egyetértő munkát reméli tőle; sokan elborúlt elmével állanak a pusztulás e borzalmas végzete előtt: nincs erejük a gondolkodásra, nincs szavuk a figyelmeztetésre, csak állanak és újra, meg újra ismételik a hontalan menekült fájdalmas szavait. És ha a méltatlan sors megkapta a német, francia, angol, olasz poéta szívét, nem maradhatott érzéketlen a magyar se, hiszen nincs nemzet, amelyhez sorsa hasonlatosabb, szeretete testvéribb lenne, mint Lengyelországé. Nem csoda, hogy az egész nemzet megszólalt, hogy Kölcsey, Deák teszi szóvá, hiszen kiben nem vetődött föl a félő sejtelem, hogy az a sors még bennünket is megfenyeget. Ezt a részvétet a száműzött Csartoriszkyak tartják nálunk lángon: ez magyarázza meg a lengyel bujdosó alakjának kultuszát e kor költészetében. A bujdosó sorsában veszi számba Erdélyi János is a hazavesztés nagy csapását, de Vörösmarty a népköltés művészi tanulságával tovább megy: egyéni hőst szólaltat meg, egyéni sorssal idézi fel részvétünket. Maga a nagy emigráns lép elénk, azzal a tragikus tudattal terhelve, hogy elhamarkodott forradalma a nép halálát okozta; nem is egyszeriben emeli fel kétségbeesésének fátylát, hanem fokozatosan vezet csapásról-csapásra, végül a legnagyobbra: a nemzeti közösség elvesztésére. Mindez nemcsak Vörösmarty témakörének megújulását, érzésvilágának egy hatalmas szánalommal való gazdagodását mutatja, hanem azt is, hogy művészisége mily tudatossá fejlődött. Lám a lengyel sorsot nem elbeszélés, hanem közvetlen párbeszéd hozza elém, lám az *élő szobor* ötlete átlépi epigrammatikus jelentőségét és a nemzet teljes kétségbeesését példázza döbbenetes megjelenítésben.

Magyar szenvedés és magyar gyötrődés ásta a lelket a szánalom számára ilyen termékennyé: a lengyel halál a magyar nemzet halálának fenyegető aggodalma miatt olyan fájó. Lengyelország pusztulása azért oly leverő, mert a természet igazságában való hit ingott meg vele. Ezek az évek a nemzet jövője feletti kétségek évei. Már többé nem Széchenyi bizalma az uralkodó hangulat, a Hitel nagy jóslata, — a reformmunkálatok éléről is eltolódott a legnagyobb magyar. És a nemzet új vezére, a zalai bölcs «Erdély és Magyarország keservét, a felháborodott hazafi iróniáját» szólaltatja meg az országgyűlésen. Kölcsey visszavonulásának és a hütlenségi pereknek esztendei ezek. A hatalom a magyarra is rátette a lábát, és a sértett nemzet megoszlik, nem tudja, mit tegyen. Deák kitartásra buzdít és a császári parancsok ellen szembeszállásra képes erőt csak az egységes nemzet közérzületében lát.

E két gondolatban Deák a *Szózat* alapeszméjét adja; tudjuk, hogy a versnek első fogalmazása még határozottabb hangon indult: «Hazádhoz, mint szemedhez tarts híven óh magyar!» Kitartást követel a *Szózat* is, de hirdeti egyszersmind a földdel egybekapcsoltságunkat: az elfolyt vér, az évszázados küzdelmek kapcsát. Deák a maga tiszta logikájával suggestiv hatással volt Vörösmartyra. Átérezte az Deák nemzeti aggodalmát, megértette minden szavát; Deák Ferenc igazságkultusza él benne is, ugyanaz a bizalom a nemzetek és a világ sorsát intéző hatalomban, akitől rossz jöhet, de igaztalanság soh'se. A magyarság pusztulása pedig vétek lenne az igazság ellen, mert az évszázados szenvedéssel nem azt érdemelte. Az isteni igazság azonban a csillagok mögött lakik: reá hiába appellálunk, tettre, intézkedésre kényszeríteni se könyörgéssel, se átokkal nem lehet. Deák igazságérzete tehát egy más, közelebbi, elérhető fórumot keres, azt, amit a 61-es vita mutatott teljes jelentőségében, de aminek első ötlete ekkor, a Nagy Pállal folyt vitákban vetődik fel: az Európára, a nemzetek igazságérzetére való hivatkozást. Igy küzd Deákban a kétség és remény. «Helyzetünk — írja egyik levelében — naponként komolyabb, s noha kilátásaink fényesek soha nem valának, remegve látjuk mégis naponként jobban enyészni reményeinket.» De a borún áthat a sugár: «Csak azon édes remény, hogy a kimondott szó, a kifejezett igazság talál mégis fogékony kebelre, s egykor tán fölébred önjavára mostani tompa részvétlenségéből a nemzet, tartja fel egyedül csekély, igen csekély erőnket.» Ime a *Szózat* lelkiállapota, jellemző bizonyítékául annak, hogy Vörösmarty teljesen Deáknak józan és egészséges bölcseletében osztozott.

Ez a nyugodt, megbékéltető bölcselet az istenhiten épül, a Gondviselés érzetén: azon, ami Virág Benedek bölcsét oly megnyugvásba vitte. Vörösmartyt is ez a nyugodt lélek vonzza Deákban, azért siet hozzá kérdő szavával, ha valami politikai-társadalmi kérdés lelkének egyensúlyát megbolygatta. Világfelfogásuknak egy az alapja, egyenlő ez időben az épülete is. Most még Vörösmarty is szeret visszavonulni a csendes meggondolás rejtekébe, mint Deák magános kuriájára; most még ép a ház, sehol se tud betörni hozzá a szél, a vihar; minden villámot elhárít Isten igazságának tudata.

Ez az oka annak, hogy még nem tudják lelkét lírai versre ihletni azok a mély problémák, amikből Tanár vagy Csongor drámai meséje szövődött. Az élet boldogságának léte vagy nem léte, az élet értelme és célja, a pénz és tudás kudarca, az emberiség sorsa drámáiban föl-fölvetődik, lírájában szóhoz nem jut. Pedig bőven omlanak az epigrammák, és bennök a gúny és bölcselet szikrái. De mintha mind az a mély kérdés csak szereplőiben élne, itt legfeljebb politikai felfogás, személyes ellenszenv és személynek kijáró részvét jut szóhoz. Pedig az érzés mély ezekben is, pedig a forma hatalmában van költőnknek itt is, pedig az ihletö élmény a lélek mélyére merül itt is. Csak egy színjátékában ismerünk e kor lirikus Vörösmartyjára: a *Fátyol titkaiban*. Hangai sem szerelmes, az is csak gondolkodik a szerelemről a darab elején; abban is csak a vágyódás él, de a vágyódásnak az életben még nincsen tárgya. Hiszen választani sem tud a fátyol ismeretlen hölgye és a pajkos rokon között. Vörösmartyra ismerünk, akit barátainak szerelme, családi boldogsága nem hagyott érintetlenül; szívét néha bizony a magányos szobában elfogja a szerelemvágy, és ilyenkor nem tehet mást, csak a bonyhádi emlék halványuló leányképét idézgeti újra, vagy Hangaival abban csalja magát, hogy a női hűtlenséget hirdeti. De mindez hiába: egyszer bókverseket írogat, másszor annak borúját dalolja, hogy a szerelmi boldogságról le kell mondani *(Idához)*; olykor meg, hogy elűzze a lehangoltságot, enyelgő verseket ír.

A legigazabb e dalok közt a szomorú lemondás szava, a legsuggestivebb a reménytelenség panasza. De azért enyelegni is tud, hogy ő bizony nem fogad akárkit a szerelmébe; tréfál azon, hogy komoly szerelemnek semmi értelme; önmagát kacagja, amikor szerelemvágyó perceit a holdhoz küldött fohászokkal parodizálja. Ilyenkor Burns jut az eszünkbe, annak skót leánya, legénye, aki a szomorúságot bizony nem szereti, előre nem igen tekint, hanem a jelen örömét el nem szalasztja. Ilyenkor Burnsszel kacagja az érzelgős, pityergő szerelem dalnokait, és jól esik elnéznie a serdülő leányt, ha annak szíve felébred. Mint Nodiert, a *Souvenirs de jeunesse* íróját, Vörösmartyt is érdekli a kis leány baja, mert «toutes les jeunes filles fussent plus ou moins malades vers l'âge de 14 ans». És milyen meglepően aprólékos ezekben a verseiben, milyen kedves megfigyelésekből szövi azokat. Játszi kis versek, amikbe legfeljebb az örök lírai elgondolás — (kié lesz a leány) — hoz némi melancholiát, és üdék, mint a virágbatörő tavaszi táj képei, mint amilyen üdítők lehettek ártatlan élményi magjaik.

VI.

Ennek a kornak sajátosan jellemző a költői tipusa; Kölcsey így rajzolja meg: «Költőnevet csak az érdemel, ki nemesített érzelmeket hordoz lelkében, ki a természetre, az emberi szenvedelmekre vizsgáló tekintetet vet, ki a való életet magas szempontból vevé fel, s dalát a szépnek és jónak, s az örök dicsőségnek szentelé, hogy általa minden ifjú kebel szent lángra gyúladjon.» Az ethikai szempont emelkedik túlsúlyra, az emberiségnek hozott erkölcsi haszon az értékmérő. A thémakör magasztos lehet csupán, a cél a nemzet előbbrevitele. Ennek a tipusnak megtestesítője Berzsenyi, a szerelemnek, Istennek és természetnek dalosa; énekelt Lolli barna szeméről is, de igazi költészetet kora csak azokban a verseiben látott, amikben az emberiség és a magyarság sorsa villan meg. Vörösmartynak is az a költői eszménye, «ki dalba önté búját, örömét, melyet hazája s élte nyujtanak; ki félve érez minden örömöt, de százszorozva minden bú nyilát.» Mert ez a kor tele van a nemzeti reform gondolataival; új élet reménye, új eszmék szeretete tölti el a szíveket. Mindenki messze előre tekint: semmi közelsiker nem elég neki. Nem morzsákat, teljes kenyeret akarnak; nem tudnak várni, mindent egyszerre szeretnének megvalósítani. És azért nincs ember, akinek teljes hódolat jutna: Széchenyi útjáról azt hiszik, kátyuba veszett; Kossuth hitével az eget sem érzik messzinek. Nincs tehát örömük; ha van is siker, sietnek mellőle tovább, előbbre. A diadal természetes, nem is tartják szükségesnek, hogy megálljanak mellette, — de minden kudarc véresre sebez, minden gáncsvetés tobzódó haragot kelt. «Ilyenkor — írja Herwegh — a felhők közti nyugalom nem való a költőnek: közbe kell csapnia neki is, kezében kard helyett költeménnyel.» A politikai küzdelmek láza áthatja a költészetet: a politikai szenvedély elragadja a költőket is. Vörösmarty epigrammáiból is egy teljes reformprogramm bontakozik ki, annál tüzesebb, mivel a reformpárt akaratát nemzetakaratnak érzi. Kard van a kezében, néha pedig riasztó pálca, azzal védi a fő pontokat: az itélkezés gyorsítását, a takarékpénztárt, állattenyésztést, a jog és kötelesség kiterjesztését, s a megyei önkormányzatot. Majd egy-egy pont erősebben is megihleti, egy-egy szomorú kérdésre ismételve visszatér.

Déryné naplója is panaszolja, hogy «ha volt is egy-két előkelő ház, mely a középpáholyt bérelte, de néha egy-két férfit vagy a szobalányokat küldtek a páholyba, s a dámák a német színházba jártak.» Vörösmartyban — talán apjától örökölte — mindig nagy tisztelet élt a mágnásvilág iránt; szeretett köztük lenni, még műkedvelő szinjátékukra is örömmel járt el, nemcsak tiszteletből, de talán a finomabb szépség iránti vonzalomból is. A nemzet sorsában nagy szerepet szánt nekik: Széchenyi példáját, Wesselényi bátor kezdését a kaszt érdemének tudta be. Érezte életük példaadó erejét — hisz a nemes és polgár eszményképei ők, — s ezért még annak is nagy jelentőséget tulajdonított, hogy a magyar színháznak hány mágnás-vendége van. A mágnáshölgy magyarságát keresi, magyartalanságát siratja. Nem Leopardi hatalmas sodrú pathosával *(Paulina menyegzője)* szól, de a Kleistét *(Germania an ihre Kinder)* hévben és erőben felülmúló allegóriában, amely nem gyűlöletet, hanem szánalmat akar ébreszteni. Vörösmarty sokkal jobban tisztelte ezt a világot, mint hogy shakespearei átokra ereje lett volna, de az ő útja nem is a Kossuthé, a nép gyűlöletének fenyegetővé fokozása, hanem Széchenyié, az önismeretre ébresztőjé, — nem a perzselő indulat, hanem a mult ereje uralkodik rajta.

A mult század legművészibb hazafias költeménye, Leopardi ódája *Itáliához*, épúgy a mult és jelen párhuzamba állításával, a simonidesi mult és ephialtesi jelen ellentétével ragadja meg nemzetét, mint Vörösmarty patriotisztikus lírája. Ez a magyar líra a *Liszt*-ódában tárta fel legteljesebben a poéta lelkét, mert Liszt művészetétől kivánja azokat a hatásokat, Liszt művészetének írja elő azt az utat, amin maga dolgozott. A saját költői működésének programmja ez a költemény: a magyarság multjából okulást és reményt meríteni. A magyar mult a költő Zrinyi két gondolatával lép Vörösmarty elé: érzi benne a jelmondat igazságát (Sors bona nihil aliud) és az *Obsidio Sigethiana* tanulságát: bűn viszi romlásba a magyart. És keserű józansága annyi bűnt lát, annyi romlást! Az átok állandó a nemzeten, az akaratot elöntötte a Pató Pálok árja: a lelkesűlés parazsa egyre hamvadt, nem is egészség, csak láz szította fel olykor. A lázbeteg látása hamis, indulatának nincs mértéke, akaratának nincs reális célja, — csalóka álom csábítja-csalja. Im a mult nem örök ragyogás, ím a történet nem állandó dicsekvés: van abban szégyen, van abban tanulság elég! Vörösmarty szereti a nemzet multját, de a szeme nyilt: meglátja azt, amiben a ma a multnak fölötte áll. A jelen tanulhat a multból, rá kell ébrednie arra, hogy elmaradt, meg kell látnia, hogy tisztulásra van szükség. És a költő úgy érzi, hogy ez a tisztulás megindúlt: az emberekben szeretet és áldozatkészség ébredt, a nagy tettek ez iker ihletője, — a törekvésben is józan belátás dolgozik, van tehát a megvalósulásra is remény. A nemzet egyetemén közös érzés, közös akarat diadalmas hódítását látja: nagynak óhajtják a magyart trónusában, boldog és erősnek kunyhajában. Mert Vörösmarty Széchenyivel és Wesselényivel monarchát akar, hatalmast és tekintélyest kifelé, megértőt és velünkérzőt idebenn; csupán ennek a trónusnak jól védett árnyékában tudja boldognak, vagyonosnak, erősnek remélni a népet is. A francia viharok ismeretéből szűrődött le ez a gondolat, annak a népnek a sorsából, amelyet Liszt most a mi kedvünkért hagyott el. Vörösmarty nyugodtnak és megelégedettnek látja innen a Bourbonneok Párisát; a liliom ragyogása megszelidítette a párisi népet, és a szelid béke nyomán föllendűl a művészet is. Börne is erősnek és boldognak hirdeti a párisi népet *(Briefe aus Paris)*, nem csodálkozhatunk rajta, hogy Vörösmarty sem érezte meg a vulkán belső háborgását. És mivel Párist látja a béke boldog országának, s mivel Liszt ebből a Párisból jött, ezt a népet látta, ehhez a néphez tud szólani — Vörösmarty azt a hangot szeretné kicsalni a művész ujja alól, hogy a magyart átvezesse multjának hangulatán: a lelkesedésen s fájdalmas meghatódottságon oda, ahol a francia népet hiszi: az erős honszerelemhez, a kitartó tetterőhöz. A mult ismerete a balítéletektől fosztja meg a nemzet akaratát, a jelen ismerete utat és irányt jelöl. Vörösmarty költészete a reformpolitikának így válik harcosává, a *Hitel*, a *Balítéletek* fegyveres társává.

Ime, Vörösmarty Múzsája nem Gauthier féltékeny istennője, aki a maga autonomiáján kívül mást el nem ismer; akinek természetével ellenkezik, hogy valami eszme szolgálatába álljon; aki királynői méltóságának tudatában megköveteli, hogy birodalmában minden neki hajtson fejet. Vörösmarty poézise a nacionalizmus költészete, a nemzeti aspirációk, a nemzeti remények hirdetője és terjesztője. De azért nem a berzsenyies egyénmagasztalás a stilje: az ő dicsőítő szava az eszméé, nem az emberé. Nála a személy kultusza egy-egy költemény megihletésére nem elégséges. Hiszen akkor Széchenyit, Deákot és a kor nagyjait nemcsak epigrammában énekelné meg. Az ő dalának ihletője csak mélyebb, a nemzet sorsához kapcsolódó, érzési élmény lehet. Ilyen volt Wesselényi sorsa 1839—40-ben. Bártfay naplójából tudjuk, milyen állandó lázat hoztak ezek a napok. A nótaper e nehéz, válságos óráiban Deák is Pesten tartózkodott, — Bajza és Vörösmarty állandóan vele volt. Minden gondolatuk a pör; útjuk naponta többször is Wesselényihez vezet, és amikor a sors eldől, ijesztő rémként kisérti őket a bátor szónok emléke. Még Deák is, pedig ő a legjózanabb és legtisztább látású, még Deák is így ír: «Ébren és alva csak őtet látom. Szemei világától megfosztva, keserű, fájdalmas vonásokkal leng előttem képe, s gyakran, midőn fájdalom, féltő aggodalom s a bizonytalanság keserűsége marcangolják keblemet, nyájas arcot kell vinnem a társaskörökbe». Mennyivel erősebben csaphatott össze Vörösmarty felett ez a hullám; nemcsak azért kellett annak megrendítőbb szomorúságnak lennie, mert a költő hangulata sokkal könnyebben szökik végletbe, mint a bölcsé, hanem azért is, mert Vörösmarty a barát, eszménykép sorsában nemzeti reményeinek összeomlását siratja. Ez a hangulat izmosítja ihletővé Wesselényi alakját, de még akkor is a budai árviz közvetlen emlékeinek, az ember-mentő árvizi hajósnak önfeláldozásán van a hangsúly.

A művészet hivatásának Liszt zenéjén ódává magasztosúló felismerése és a környező élet állandóan izgató problémái Vörösmarty lelkét egyre érzékenyebbé teszik. Pesten Wesselényi és Deák képzetköre köti le, a megyegyűlésen a reformpárt törekvései hozzák pezsgésbe vérét, a pozsonyi országgyűlés állandó izgalmai gondolatát teljesen magukhoz láncolják. Wesselényi sorsát Ráday esete feledteti, és a költő épen Pozsonyban van, amikor a sérelem láza a legerősebb. A lelkét ugyanaz a nyugtalanság igázza le, ami Wesselényi pörekor szinte beteggé tette: merész álmokat, fenyegető kuruckodásokat hall. «Itt sokat lehet tanulni. A távolban képtelenek vagyunk a dolgok valódi állását felfogni.» Nemzetreorganizáló programmja kiépül. «Ami kéretik, ha nem is teljesíthető tüstént, de tüstént megkezdhető; ami hátra marad, az idő fogja megérlelni.» Újra a tett embere kerül felül, újra a cselekvés mezején látja a nemzet kiépítésének egyedüli lehetőségét. Most már a tennivalók sora izgatja, most már a megvalósítandók kitűzésén fárad. Elmerül az alkotmány, a közjog és magánjog kérdéseiben: keresi a nemzet és a nép boldogságának megvalósításában a sorrend-megállapító szükségességet. A nagy csapás, Wesselényi esete, és a nagy sérelem, Ráday visszaküldése, megóvja józanságát. Belátja, hogy mindent egyszerre nem lehet, és belátja azt, hogy a toll embere nem elég hatalom. Vannak emberek, akik már semmi iránt sem tudnak érdeklődni, honukkal sem törődnek: emberek, akiket Kármán már meglátott a nemzeti csinosodás kerékkötői közt, akik a maguk egyéni érdekén, anyagi érdekén túlemelkedni nem tudnak, — és vannak írók, akik a hivatás parancsoló kényszere nélkül, játékúl írnak. Pedig «kit nem hevít honának érzeménye, szakítsa ketté lantja húrjait.» Vörösmarty a két panaszlott embertipus ellentéte; «Én másoknak adám örömét rövid életidőmnek...» — írja Adorján Boldizsárnak, azaz teljesen a nemzeti célnak szolgálatába rendelte magát. Szivében forr a nemzeti érzés, ugyanoly feszítő erővel, mint a legnagyobb politikus kortársaiban: a három reformemberben, Széchenyiben, Deákban, Wesselényiben.

VII.

A láz az emberi szervezetet az érzékenység legteljesebb erejére képesíti: apróbb neszt is meghall a fül, észrevétlenebb árnyalatot is megérez az íz; érzékenyebb a lélek is: az értelem, amely nekiszabadultan száguld, az érzés, amelyet a legkisebb indok is végletbe viheti. A művész alkotó tevékenysége is ilyen láz, megfigyeléseknek és vallomásoknak egész serege igazolja. Vörösmarty lelkiállapota is lázas volt ez időben: a politika tette azzá, de a forróságát egy új érzés tüze szította: a szerelemé. Az imént még azon szomorkodott, hogy túl érve ifjúságán, túl égő vágyain, az értelem, a meggondolás bilincsei között szerelmet immár többé nem remélhet, és Csajághy Laurát most oly tűzzel szereti, hogy van perce, amiben elhal a mérséklet, tartózkodás. Szerelmének szomja áttöri a vágy gátját, kivánó két karját terjeszti a lány felé: nem lehet más enyhűlése, csak a beteljesülés. Hiába mondják, hogy «Lóri némi habozást mutat, s Vörösmarty szegénysége ellen tőn kifogásokat», akadályt többé komolyan nem tud venni, mindennel dacolni képes. Ez az érzés nem ismer elszakadást, ez tudja diadalát. Elemezni, leírni, festegetni formát és szépséget nem tud: «Nem érzek semmit is, csak azt, hogy szeretem.» Nincs áldozat, amit meg nem tenne érte, értelmét, képzeletét, lelkének minden kincsét elvetné, mert el kell nyernie Laura szerelmét. Nem tud bajt, szenvedést, vihart és kínokat, amik elszakíthatnák. Elne magányban, élne elvonúltságban, de a szerelem nélkül többé soha. A népdalok szerelmes kertjének illata száll végig költészetén, de érezzük azt is, hogy ez a szerelem Vörösmartyé, aki mindent egészen akar.

De azért látja a felhőt is, ami a szerelmes boldogság fölé siet; látja Laura révedező tekintetét, az asszonyi szív bizonytalanságának ezt a tükrét, amelyből a boldogtalanság lehetősége még akkor is fölcsillan, ha mindenfelől a boldogság sugara éri csupán. És a férfi, akiről azt jegyezték föl barátai, hogy a női társaságot nem szerette, most tántoríthatlan: esdekel és rábeszél, mert tudja, hogy az ő szerelmes szíve jobban ismeri Laura boldogságának lehetőségét, mert már tapasztalta a csalódás orvosságának erejét: az utolérhetőnél való megmaradást. Nemcsak Laurának, de Vörösmarty józan lelkének is életeszabálya ez a nyugodt bizalom, hogy ott kell maradni annál a vágynál, amit a szív elérhet.

Az ő homlokán más felhő jelenik meg néha. A szerelem boldog bírása immár más érzést is felszínre enged, és ekkor a szerelmes boldogság szembe kerül azzal a nyomasztó hangulatvilággal, amit az ember látása fakaszt benne. Nem nagy a küzdelem: a szerelem csak néha hoz megnyugvást, de még ez a megnyugvás is abból ered, hogy a hangulat terhéből a nő is vállal valamit. Hogy sóvárogja a támaszt a költő — mint Lamartine a hullám és szél zajában a baráti kebelt *(La retraite)* —, de fél a bútól, amit önkéntelen Laurának ad át.

Pedig a ború egyre állandóbb a lelkén. A hazafiúi gond égeti, — nem lát mást, csak rongyát, sebét, kínját a hazának. Boros fejjel ráinthet néha: sebaj! máskép lesz ezután! — de az optimizmus csöppet sem tartós. Nem is kisért másutt, csak bordalában; ott is alapot keres. Azért szereti a bort is, mert éltető a hatása: erősíti az érzelmet, edzi az önbizalmat. A csalódás keserű poharát sem tudja könnyelmű fölsemvevéssel falhoz csapni, végiggondol minden kiábrándulást, nőből, barátból, hazából, világból — s még ebből is csak egy felé vezet az ő útja, a tett felé. Ha nincs szerelem, szeretet, erény, kétségbe nem esik: akar egy nagyot, merészet, s arra teszi a lelkét. Vörösmarty egészséges világfelfogásának itt az alapja: a tettvágy. Nincs az a sorscsapás, ami ezt legyűrné, nincs az a csalódás, ami ettől eltántorítaná. Valami véletlen kapcsolat, az egészséges lélek ritka közössége fűzi ebben a magyar poétát az ember rendeltetésének lelkes német bölcselőjéhez, Fichte-hez. Talán nem is ismeri annak metafizikáját, de erkölcsi elveit öntudatlanul osztja. Nem a tudás, hanem a tett ragyog célként az embersors előtt: annak a hívó szava hallatszik ki az ember hivatását bogozó gondolataikból. Egyikük sem termett az emésztődésre, az örökös ábrándozásra: «Nein, zum Handeln bist du da; dein Handeln, und allein dein Handeln bestimmt deinen Wert.» Vörösmarty ezért idegenkedik attól, ki élni nem tud, reméli minden baj megszüntét, ha majd az élhetetlenek kipusztulnak. Politikájának is a tett az útja: ünnepli Deákot, az egyenes úton, tántoríthatlanul haladót, aki se gyülölséget, se szeretetet nem néz, csak egyet: a hivatását.

A tettvágyat Vörösmartyban az érző szív melege hevíti. A cselekedettel használni akar, az ember sorsán könnyíteni. Mert az embersorsot megdöbbentően szomorúnak ismeri. Eszmét, törekvést, érzést, lelkesedést, mindent lenyűgöz a sors kemény keze. Égető igazságtalanság mered reá mindenütt: itt mindjárt a legszembetűnőbb, a földi javak elosztása Oly nyomasztó ennek a képe, hogy szinte minden baj okát ebben látja. «Je défie, qu'il n'y ait plus de malheureux, si l'on ne fait en sorte que chacun ait des terres.» Nyomor, bűn, inség és gonoszság abból sarjad, hogy van ember, akinek nincs miből megélnie, aki napról-napra az éhséggel néz farkasszemet. Ember műveli, de csak egyes ember, csak néhány ember bírja a földet; kinlódik rajt ezer, termését éli egy. A föld népe szántja, veti, de nem magának, hanem másnak. Boldog, ideális ország az lenne, ahol szabad a föld, ahol a polgár magáénak mondhatja a hajlékot, amibe lép.

Ott mindenki szeretheti, szereti is a hazát, hiszen része van benne, — de nálunk? minden a másért van. A szociális igazságtalanságok első jajkiáltása ez: ráébredés arra, hogy Kainbélyeg van minden ember homlokán, gyűlölet van vetve minden emberszívbe, mert itt a földön nincs se jog, se igazság, se jószág. Nem forr ki egészen, csak a gondolatok háborgását halljuk, és a sebző látványt kisérhetjük szemmel, amiből ez a hangulat fakadt. A szavazó nemest érdek vagy erőszak viszi az urnához, ahonnan sorsának intézésére kellene befolynia; félelem némítja el az ajkat, amelynek panasza lenne, amely meggyőződését szeretné hirdetni. A jobbágy egész életében szolgál, de bért nem lát; fizeti az országos költséget, de azt sem tudja, miért — hiszen az országos dolgokban őt meg nem kérdezik; katonáskodik, meg is hal, de abból is másnak van java. Ember az embert üldözi, kínozza, — az állaton való hatalmát emberen próbálgatja. Honnan van ez, mi ennek az oka? —

Az egyes ember ennek sem oka, sem megmásítója nem lehet, hisz példa mutatja hogy ez ellen vajmi keveset tehet. Ott van Bezerédy, Wesselényi nemes példája: használt az a magyar jobbágyságnak? Az egyes ember törpe semmivé enyészik az emberiség egyetemében; az emberiség viszont csak egy parány a nagy világmindenségben. Az egyes ember élete a közösség zártabb egységében folyik, akarata, cselekvése elvész a közösség mozgalmaiban; az egyéni érzés, egyéni akarat vagy a közösség szolgálatába igazodik, vagy el kell pusztulnia. De a közösség munkája is csak egy véghez vezet: a pusztuláshoz. Harc a világ, a mindenség élete: és a harc eredménye pusztulás. Hiába győz a jó, hiába győz a rossz: a győztes pusztít, gyilkol irgalmatlanul. És ha a fegyver elnémulna, a pusztulás abba nem maradna: jön a dögvész, és annak kaszája alatt hull az emberiség. Aki el nem hull, aki megmarad, az is csak egybe jut, a nyomorba. Az embert testvérgyűlölet indulata fűti: békében is ártó eszközökön töri a fejét. Nincs szeretet a földön: mi haszna lenne hát a föld jogának, hisz azt nem merné, nem tudná érvényesíteni az ember.

Az emberi romlottság undorító rothadása árad mindenfelől: a nekilelkesülő remény szennyezett szárnnyal hull alá, a sötét felhőn átcsillámló világosság csak mégjobban emberútálatra riaszt. Ettől a látványtól bizony már csak egy lépés a világgyűlölet. Csodás talizmánja kell hogy legyen az embernek, aki ezt a posványt is meg tudja lábolni, — és Vörösmarty meg tudta. Mert látott szennyet, rothadást, érzett bűzt és kábító pestist, de a mellén őrizte a tett hitvallását. Az akarat, a törekvés, a küzdés, az értelem és érzelem minden szálának kipusztulta után is maradt egy mag, amivel mindent ujjá lehet teremteni: a tett, a munka. A véletlen íme, most meg Saint-Just megállapításához viszi: «Il faut, que tout le monde travaille et se respecte!» Ámde tévednénk, ha Vörösmartynak e két-három költeményéből olyan rendszert konstruálnánk, mint a francia szocializmus gondolkodóié: Vörösmarty itt nem rendszert ad, még csak nem is rendszer reminiszcenciáit. Itt csupán Vörösmarty emberszerető szíve szólalt meg, az a szív, amelyet a kereszténység tanított humanításra, amit a saját szenvedése őrzött meg résztvevőnek. Ezek a gondolatok nyilván mindazokban a társakban ködöshomályosan éltek, akik Bártfaynál, majd a Nemzeti körben összejöttek, mindössze az bizonyos, hogy ilyen szívből jövő őszinteséggel Vörösmartynál nyilatkoztak meg. Nem meggondolásból, nem az értelem útján, hanem csupán az érző, szánakozó szív hirtelen megriadásából erednek. Innen van, hogy Vörösmarty nem merült el örvényes mélységükben, le tudta küzdeni a kétségbeesést: mert a feltáró szív részvétével egyező gyökerű a munka, a tett embermegváltó képességében való hite. De hogy a szív legmélyéről jöttek, azt igazolja az is, hogy nem a magyart, hanem az embert siratják.

Pedig egyre több oka volt a magyart is siratni. A reformmunkában csupa kapkodás, céltudatlan összevisszaság, de leginkább dologtalanság tárul elébe. Beszélni tudunk, még önfeláldozást is emlegetünk, de cselekvésre nincs emberünk. A görög földön az ősi Vesta-láng csak az imént lángolt fel újra, nálunk pedig a sok kapkodás közt félő, hogy tüzünket a hamu eloltja. Mindenki mást akar, nincs egységes párt, nincs egységes eszme. Vörösmarty újra arra buzdít, hogy tiszteljük a királyt, aki erényben és hatalomban múlja felül polgártársait; becsüljük meg a nép munkás kezét; ismét azt a hitét hirdeti, hogy a dolgos honfiak munkája dússá és boldoggá teheti az országot, hogy a szeretet és megértés meghozza a szabadságot és a szabadsággal a törvénytiszteletet. A megértést, a szeretetet és a munkát hirdeti: mindent ettől remél; tudja, hogy enélkül semminek sincs sikere. Az új Magyarország programmjául ő csak két gondolatot akar emelni: gyűlöljük a megosztó szellemet és kezdjünk a közös munkához. Az állandó gyűlölködés senkit sem visz előbbre, de a munka buzgalma sohasem marad jutalmazatlan. Az egyszeri kudarcon, az egyes ember kudarcán nem szabad kétségbeesni: «Ha érzed igazadat, küzdj és ne félj!»

Erre a biztatásra is eljött az égető szükségesség kora: meghozta a megéledő szobor örömét, a harcidalba törő haragot — és végül a kétségbeesést. A nemzet küzdelmének bukása örökre megtörte Vörösmartynak az akarat tetterejében, a jogban és igazságban való bizalmát. A költő lelkének oszlopai összedőltek. Az omló falak dermesztő zaja a *Görgei-átok* megdöbbentő indulatában és az *emlékkönyv* soraiban ijesztő közvetlenséggel tör elő: hamarjában nincs eszme, sugár, ami a kétségbeesés sötétjét eloszlatná, enyhítené. Istenhez fordulni nem mer: az emberbűn örökre elvágta az ima útját, hacsak a tisztatekintetű ártatlan leány szívének fohásza nem jut el Hozzá... A föld őszült meg; kétszeresen bizonyos, hogy itt már semmi remény. Szeme csak a magyar sorsot látja, és e sorsban az ember sorsának örök összeomlását siratja. Itt már a tettnek nincs lehetősége; a magyar pusztulás Vörösmarty szívének egész márványalapját porrá törte. A földön többé tett sem születik, — nincs is miért, nincs is kiért. Egy van csupán, ami enyhülést ad: a halál: az kérlelhetetlen, nem válogató: «és haloványan a dús, a szegény és a koronásfők mennek alá, víg, bús, balga, mogorva vegyest». Ha az ember napja fogytán van, közel van a megpihentetője.

Minden pihenés, a halál is, megnyugvást hoz. Vörösmarty lelke is mintha megenyhülne: nem háborog, bár reménytelen, nem kesereg, bár mindent elvesztett. De ez a nyugalom csak olyan, mint a lázbeteg testé, amikor az álom csak még jobban veti, hányja. A lázálomból panaszos nyögés, ijesztő jaj, zúgolódó kiáltás hallik: a *Vén cigány* hatalmas rapsodiája. Mikor Napoleont, a világ hódítóját temették, megrendült a continens, mert újra magán érezte országtaposó lábát — így dalolta Vörösmarty: ilyen remegés fut át a költőn most, amikor az orosz-török háború hírét meghallja. Sohasem volt a háború embere; átoknak ismert minden visszavonást. Keserű vér-iszonyát a szabadságharc kudarca csak elmélyítette: most érzi csak igazán a vérontás átkát. Az új háború híre feltöri ajkának zárját: hangja Atossáé, Xerxes anyjáé, amikor fia szégyenéről értesül, szava a thébai kar kétségbeesett átka a hon pusztulásának hírére. Prometheus kínja kiált felénk; hulló angyalokat, testvérgyilkos emberősöket, porbaalázott lázadó gigaszokat vet elénkbe, a céltalan háború embertelen képeit, a háború nyomán jövő rettenetes szenvedések jajszavát. A természet pusztító vihara: a vízözön, amazzal szembeállítva enyhe képzetnek tűnik, hiszen a háború bűn, az elemek pusztítása pedig megtisztulás. Az emberek közül való kiemelkedés, a természet rendjére való ráébredés hoz itt csupán megnyugvást: a vész kifárad, a viszály elvérzik, és akkor új világ jön a régi helyén.

És ebben a gondolatban pihen el Vörösmarty lelke is. Mert ez a lélek egészséges, nyugodt polgárlélek. Nem kerget soha metafizikai problémákat, nem építget eredeti világfelfogást: neki elég az, amiben megszületett, az ember-megbecsülő kereszténység. Ennek a keresztény világfelfogásnak különösen három eleme erős benne: a világkormányzó erő igazságában való hite, amit nehéz viharok ködbeporba vonhatnak, de el nem ragadhatnak előle; erősen él az ethikája, az öröm és szenvedés mértékének a tudata, a tettnek a mindenség érdekéhez való igazodása, — és végül megvan az altruizmusa.

Mindez a szívében él, mindez talaj, amiből gondolatai kinőnek. Azt olvassuk róla, hogy a templomban még esküvőjén sem akart térdet hajtani: azaz nem Széchenyi katholicizmusa tölti be a lelkét, csupán a kereszténység ethikai erői hatják át. Ez magyarázza magánéletének azt a szép polgári tisztességét, amiről Bártfay naplói tanuskodnak. A lelke ezen a talajon egyénivé fejlődött. Már gyermekkorában feltűnik nagy igazságérzete, szánakozása, részvéte: ez az emberszeretet egyre izmosul, egész életfelfogásának vezércsillagává válik. Ebből érthető meg, hogy más probléma el sem jut hozzá, csupán az, amit a szív vet fel az értelemnek. Vörösmartyban a szív az erősebb, a szív a kezdeményező, a szeretet az irányító. Ép ez az oka annak is, hogy amint ez a szeretet erősül, realizálódik, abban a mértékben szilárdul költői művészete. Egész lírájában más motivum nincsen, csupán a szeretete. De ez a szeretet egyre jobban a szív mélyére ássa magát, egyre jobban döntő, élet-halál problémákká élezi a felvetődő kérdéseket. Az enyelgő szerelem, az ünneplő vagy érvelő hazafiság helyet ad egész lelket betöltő, mindent leküzdeni akaró szerelemnek, amely szomját többé nem tudja fékezni, szeretetnek, amely minden bilincset szét akar tépni. Ez az érzés szóban, igéretben nem tud megnyugodni: a cél elérhetőségének biztos tudata hatja át; ez a szerelem el kell hogy nyerje Laurát, ez a hazaszeretet át kell hogy formálja a magyarságot. Az erő biztonsága a tett kultuszával olvad össze. Vörösmarty egyéniségének ez a másik jellemző oldala: a költő nem elmélkedik, nem fejteget, nem magyaráz, ő tenni akar. A tettvágyban rátalált az új ember kovászára, a csodás erőre, ami egy nemzetet talpra állíthat, előbbre vihet. Vörösmarty világfelfogása a szeretet és tettvágy ölelkezése: az emberiséget ez a két erő emelheti emberi méltóságára, emberi jogaiba. A nagy elborulások mindig abból erednek, hogy az élettapasztalat e két erő tehetőségének vet gáncsot: a gyűlölet kaini vére ilyenkor erősebbnek látszik a szeretet ábeli megértésénél, a háború a békénél, — vagy a kapkodó, szájas, tehetetlen reformkivánás a tettet megvalósító munkánál. Mint mikor a villám a fát porba sújtja, olyan Vörösmartynak a lelke ilyenkor; mély árok mered elénk, a fáról minden reménygallyat leéget a felhők tüze. De a föld, amiből a fa sarjadt elő, a talaj, amiből valaha nedveit szívta, megmaradt: abból, a világrendező erő hitéből árad akkor a villám kénszagát messze üző életillat is.

Vörösmarty lelkének ez az egyéni színe még szembetűnőbb, ha az emberi jogokért küzdő Byronnal állítjuk párhuzamba. Tudjuk azt, hogy Byront is az emberszeretet tette békülhetetlen harcossá. Angliában a napoleoni háborúk diadalmas vége minden hatalmat és javat a nagybirtok kezére juttatott. Az alsóbb néposztály a kizsákmányolás kérlelhetetlen embertelenségének esett áldozatul. A hatalom vakmerő gőggel vetette a nyomorgók elé Malthus tanítását: «Nincs joga gyermeket nemzeni annak, aki nem tudja azt föltáplálni». Byron megdöbbenve látja:

«the land-selfinterest groans from shore to shore
for fear that plenty should attain the poor.»

De az angol poétát ez a látvány nem tartja a szánalomnál, gyűlöletbe, perzselő, mindent lángra szító gyűlöletbe viszi. «Revolution alone can save the world from Hell's pollution.» A szánalom politikai harcossá teszi, és mivel szeme túllát nemzetének sorsán-határán, az embert, nem csupán az angol embert, akarja felrázni. Harcol tollával Itália szabadságáért, meghal Görögország fölszabadításáért. Az ember szabadságát akarja kivívni, ezért megtép minden bilincset, amit rajta talál. Nemcsak a királyság, a földi hatalom, sérti, nekitámad a Háromság Istenének, gúnyolja a vallás megnyugvás-ígéretét, kétségbevonja a túlvilág igazságadásának lehetőségét. Byron — amint Treitschke plasztikus képe mutatja — forradalmár, Vörösmarty nem az, csupán csak költő, de a goethei értelemben. «Was macht den Dichter? — ein warmes, ganz von einer Empfindung volles Herz». Nem is politikus, a reformpolitikából csupán az örökváltság kérdése érdekli, arról elmélkedik Wesselényinek írt leveleiben — csak szánakozó, érző szívű ember. Neki az ember is elsősorban honfitársa; szánalmával és kétségbeesésével mindig itthon marad. Nem bilincsek letörésére vállalkozik, ennyi tetterő nincs benne, — sőt azt, amit Byron bilincsnek tudott, a vallás megnyugvását, Vörösmarty becses gyógyitószernek érzi. Neki a vallás mindenre ad vigasztalást, — csak egy problémájának felvetődése tudja a kétségbeesés felé ragadni: a rossz eredete, létezése, fennsőbbséges harca. Ha gondolkodó filozófus lenne, beleveszne ennek az örvényébe, de Vörösmarty a szív embere, a szív pedig az Ég felé kívánkozik. A lázadozó lélek, a hánykódó aggodalom, a szánakozó szív annál pihen meg, akiről maga dalolta: «Végtelen hatalma, végtelen kegye.»

VIII.

Abból indultunk ki, hogy a költő művészetének fejlődése érzésének intensive és extensive való kiépülésében, s ezzel kapcsolatosan kifejezésének széppé és egyénivé válásában határozódik, jelentkezik. Mindez azonban a költő egyéniségét még nem rajzolja meg pontosan; épen művészi munkája, ezt a munkát végző képzelőereje marad számításon kívül. Tudjuk, hogy a képzelet sohasem független az élménytől, époly kevéssé, mint az érzés, — de viszont a kapcsolat is, az élmény jelentkezése is, ihletének ereje is nagyon véletlen, nagyon esetleges. Ki gondolna Grillparzer Ottokár királyának szinpadi látásakor arra, hogy a költő egy régi címlap hadisten-alakjáról mintázta; ki érti meg, hogy milyen úton vezette az *Argonauták* írásakor a szomszédház toronyszerű csigalépcsője a művész alkotó képzeletét? Valami érthetetlen, megfejtetlen kapcsolatot képzel az ember, valami olyan önkéntelen megfelelést, amilyen Berliozban a *La captive* olvastakor munkált: amikor az első olvasásra így kiáltott fel: «Ha vonalas papir volna nálam, lejegyeztem volna e darab zenéjét, olyan tisztán hallom!» Honnan lehessen meghatározni ezt az ihlető élményt, ezt a másnak semmit se jelentő mozzanatot, az alkotó fantázia megindítóját és vezetőjét, ha a művész maga semmit sem árul el róla?

Pedig a képzelő erő fokát rendesen az alkotó elemek kapcsolatának ujságával és a megelevenítés erejével mérjük. Amannak a drámában és epikában könnyebb az ellenőrzése, de Vörösmartynál még itt is nehéz, mert még azoknak elemei sincsenek felderítve. A legtöbbet tudjuk *Eger* című eposzáról; tudjuk, hogy történeti részét is, hangulatát is egy történeti értekezés adta meg, hogy megformálásában Zrinyi eposza hatott, stilje Homeros példáján egyénült; még a lírai bonyodalom forrására is rátaláltak Byron kis eposzában, lírai hangulatának megfelelőjére Vörösmarty börzsönyi válásában: és mégis, mennyi a motivum, aminek eredetét nem sejtjük. *A két szomszédvár* meséje és érzelemvilága Houwald egyik darabjára *(Die Feinde)* emlékeztet, — de ha a két eposz ismert forrását és formáló mozzanatait mind ismernők, akkor se tudnók eldönteni, hogy az alkotó képzeletnek a mesebonyolítás vagy az alakformálás volt-e a rendes útja.

A líra terén legkönnyebb a dolgunk a helyzetdalnál: tudjuk, hogy az önként adódó érzelmi kapcsolat itt nagyon ritka, rendesen elgondolás, mesterkélt ábrázolás a dal. A hangulati azonosságra valami külső mozzanat vezeti a költőt: ember, akivel találkozott, kép, amit látott, novella-, regény- vagy drámaalak. Kisfaludy Károly többször készíttetett verset vagy prózát az Aurora egy-egy képéhez, megtette ezt a többi szerkesztő is; csakhogy a metszetek jórészt elvesztek, nehezen regisztrálhatók; így vagyunk a novella, regény és drámaalakokkal is. Vörösmartynál is van néhány visszatérés, egy-egy alaknak továbbélése. A *haldokló leányt* ismerjük a *Hűség diadalá*ból, a *megcsalt leányt* az *Áldozat*ból. Ezeket könnyű megtalálni, mert a költő lelkéhez semmi érzési szál nem fűzi őket. De ez ritka eset: a kapcsolat rendesen elvész, annyira egyénivé formálódik a régi motivum. A képzelet ereje azonban még így is megállapítható: mértéke az a felismerhetetlenség, ami a két helyzetiséget elválasztja, jele az az egyéni szín, ami alkalmivá és újjá, önkéntelenné és egyénivé teszi őket.

Vörösmarty népdalainak egyenesen az a jelentőségük, hogy a helyzetiségük a költő hangulatából ered, hogy mindig a költő érzését tolmácsolják, adják át az olvasó szívébe. És ebből Vörösmarty képzelő erejének legfontosabb ihletőjét és vezetőjét állapíthatjuk meg: az érzést. Nem véletlen tehát, hogy a *Szép Ilonka* egy érzési konstatálásból, az elhagyott leánynak nyujtott szánalomból fakadt. Gyulai azt mondja, hogy két hangulatos sora volt meg, egy kép: a költemény abból épült fel. A vers végleges megszövegezésére vonatkozóan Gyulainak igaza lehet, de a költemény keletkezését nem látja helyesen. Hiszen már a *Zalán futásában* megragadta Vörösmarty figyelmét a leány, az «ékes völgyi virágszál, mely gyönyörű kebelét a csalfa melegre kitárta, s csakhamar a fagyos éj dere hullott gyenge fejére. Leng azután a langy szellő, friss harmat esik rá, s fürte fölött melegen tündöklik az ifju verőfény, de kebelét az már többé nem nyitja; hanem vész, s hervadt gyenge fejét vékony szárára lehajtja». A részvétnek ez a motivuma született meg a költőben legelőbb — ezt mutatja a *Pásztorleány dala* és *A váró ifjú* is — és csak Bajza regéje (amit maga Bajza is «trochaikus versben és szerbus manierban» megírandónak tartott) formálta hozzá a mesét.

Az érzésnek a képzelőerő munkájában való szerepét mutatja Vörösmarty természetérzéke is. Eszthétikájának alaptörvénye: «A természet örök könyvét forgatni ne szünjél!» És a forgatásban arra ébred, hogy a képek élnek, hogy a természet élete époly érzéssel tele élet, mint az embereké. A sas, aki a viharok közepette, a villám honához közel, kősziklán született, nem is fél a vésztől. A gerle, a galamb tele van szerelemmel, ragaszkodással. A gólya nem ok nélkül válogatja meg pihenő helyét. A méh szerelmes a virágba; ám sorsa embersors: az illat megszédíti, a tövis megöli. De él a bokor is, amikor a szomorú emlékezés lógasztja gallyait; él a csermely, hiszen kandi kiváncsiság űzi; él a föld, hisz vérével neveli fű-fiát. Még szenvedélyre is képes a természet: nemcsak a vihar, de a kiáradt folyam is. Milyen gazdag, érzésben változatos a szellő élete! Fecsegő, titkot tartani nem tud: elmesél mindent, még a lány álmait is; tud örülni, tud keseregni, és örömében-keserűségében más és más a szava, éneke. Még a halálnál is erősebb a szellő élete: altató dala az enyészetet is túlharsogja. A nap nem mindig felséges uralkodó, mindent látó bölcs, mindent tudó tanácsadó: néha bizony megborzong az is, és félénken vonja-hívja vissza sugarait a zivatar elől. A hold még érti is az embert: milyen vigasztaló mosoly van a ragyogásában!... Van a természetben szeretet is, harag is. Lám az éj kifárad néha és ugyancsak únja a nagy sötétséget. A nap is csalfán elhagyja az eget; a hold is másutt keres örömöket. És mennyi az érzés a bólogató lombban, a sudárnövésű jegenye égnekszegett tartásában, a lenge nád hajladozásában! Mindez ott él a költő szeme előtt, — igazán kénytelen-kelletlen is látnia kell. Innen van, hogy Vörösmarty lírája nem részletezi, nem színezi a természetet: nála a kép, a hasonlat nem stílusforma, hanem párhuzamos élet, époly önkéntelen párhuzamosságú, mint a népdalban.

Novalis írja, hogy az ősember állandóbb közösségben élt a természettel; hogy még a birtokában volt az a varázserejű nyelv, amelynek hangjai a természet mélyére hatnak, szavai a természeti testek lelkét oldják meg. Azóta ezt a tudást elvesztettük, de egyesek, választottak, a költők néha megérzik, megértik újra. Vörösmarty ebbe az ősi közösségbe, az ősi megértésnek ebbe a világába vissza tud szállani, mint a *Délsziget* ragyogó lapjai mutatják, vissza tud szállni, és ime, a szívéből kiáradó érzést megérti és átérzi a természet, s a költő bújától sír a felhő, jókedvén mosolyog a hold! Vágyódó szerelmét a saját sorsával vigasztalja az *Ég és csillag,* emberi érzéstől lüktetnek a *madarak* kis szívei. Az érzés kettős resonantiát teremt: a természet megérti a költőt és a költő a természetet. És mivel ez a resonantia ilyen lüktető, a költő képzeletének folyama is gyorsan árad: szava képet képre halmoz, mert hisz ezt a folyamot is az érzés sodra hajtja. Az érzés élteti a képzeletet, a képzelet segíti át a költemény hangulati atmoszféráját az olvasó szívébe. Mert Vörösmarty lírájában az érzés a vezető, ahogy egész lelkében a szív az uralkodó.

KOMJÁTHY JENŐ

Komjáthy Jenő nem abban az értelemben érezte költőnek magát, amiben a közhasználat e megnevezést osztogatja. A költészetet hangszernek érezte, a melódiát csupán eszköznek arra, hogy az emberiséget fölébresszze. Vatesnek vallotta magát, akinek ajka a világegyetem őserejének ihletétől rezeg, prófétának, akinek nem beszélnie, hanem világot alkotnia kell. Az irodalomtörténetnek tehát nem szabad megelégednie azzal az egyoldalú itélettel, amely Komjáthyban a rithmus művészét vizsgálja, hanem azt a programmot is meg kell rajzolnia, amit prófétai ihlete dalolt. Ha az első szempont már maga is elégséges, sok fejtegetésre nem lenne szükségünk. Horváth János és Császár Elemér elfogulatlan kritikája után kár lenne felszólalnunk. De Komjáthy egész költészetében oly magasan lobog a prófétai hivatottság érzete, oly megdöbbentő önfeláldozással vetette magát a vértanúság máglyájára, az önnön lángjával világítani az embereknek, oly tiszteletreméltó jajtalansággal mutatott rá önlelkén az emberiség szenvedéseinek stigmáira, hogy amig magyar lesz, a világ sorsán és képén kesergő magyar, mindig meglesz a kényszer arra, hogy Komjáthy költészetével foglalkozzunk, mert meglesz bennünk annak az utasnak a hálaérzete, aki maga is iszapos, hanyságos rengeteg végeláthatlan összevisszaságában tévelyeg és ott léptekre akad, nyomokat lát, amik megjelölik a gazos ingovány zsombékjait, de egy tátongó verem szélén örökre eltűnnek.

A magyar költészet nem bővelkedik az ilyen vatesekben, bár a mindenség problémái nem egy magyar költőt megihlettek. A legnagyobbak is, mint Vörösmarty és Petőfi, pályájuk magaslatán, az egyén és nemzet fájdalmának viharai után érezték csak át az emberiség lélekbontó kínjait. Vörösmarty néhány költeményén még azt is érezzük, amint ijedten visszarándul a leplet vonó kéz, megkáprázik a szem, elszédül az agy: annyi a kín és szenvedés, ami eléje tárul, annyira céltalan az út, amelyen a végzet mozog, annyira felfoghatatlan a törvény és a rend, ami a titkos mindenséget forgatja. És a próféta elnémul, mert «nincsen remény! nincsen remény!» Petőfi a szivárványívet hirdette a világboldogság hidjának: a szabadság szivárványívét; nála az emberiség szenvedésének megoldása tisztán politikai probléma; igy azután azt a sok nyomasztó felhőt — amit a *Felhők* és a *Világosságot* sejtet — a szabadság szele szertefújta. Arany is állott a mélységek fölött, de annyira érzékeny volt, hogy a könny hamar elfogta látását, és azzal a tudattal vonult vissza, hogy: «elég egy szívnek a magáé, elég, csak azt köthesse be». Vajda János nem egyszer megdöbbent a kerge gőg és hitványság földi színjátékán; s amikor a mentőkaput kereste, zordon, rideg vasajtóra talált; döngetésére meg nem nyílt az, a hang pedig, ami átszürődött rajta, csak kínzóbb volt, — mint amikor Igraine zörgette Tintagiles börtönajtaját. Az élet értelmét keresve, a végtelenséghez jutott; bizonyossá vált előtte, hogy ami van, az többé meg nem semmisülhet. Minden, ami megvan, megvolt és marad: nem veszhet el belőle semmi sem. Az Úr a végtelenség; a világ öröktől fogva van és örökkétartónak kell lennie. Önmagát is öröknek érzi, egykorúnak az örök idővel: és ez a tudat porszem-mivoltát önérzettel dagasztja. De a megnyugvás ennél a pontnál megszakad: ha a sír csak fiókja az örökkévalóságnak, ha csak felvonásköz a nagyszerű drámában, minek vége nincs, — vajjon mi akkor a folytatás? Vajjon forgás, keveredés, nagy kazánban való sülés-fővés után láthatatlan légparányokként a szélben rohanunk és zokogjuk érthetetlen túlvilági nyelven ember-rablétünk panaszait? Erre a kérdésre feleletet nem talál: itt csak kétség és bizonytalanság köde fojtogat. És a költő, aki meggyűlölte az életet, most azt sóhajtja: mily iszonyú a léttel szemben a halál! A szenvedések kínját elfeledteti egy nyomasztó félelem, amit többé semmi sem tudott legyőzni: a sír férgeitől való félelem. Ez a gond megbénítja gondolatát és a végtelenséggel szemben most már csak egy követelése van: «Agyamat és szívemet kivétetni és kásává apríttatni kérem okvetlen; ha még gyomromat is kiveszik és a Dunába lökik vagy a csatornába, annál jobb; ha ennek az elengedhetetlen kívánságomnak eleget tettek — a többivel nem törődöm.»

Már Vajdánál is a vallás simítja el a megoldatlan kérdések hullámait: «Ember, ember, ki ide tévedél, ragadd kezedbe a hit koporsókötelét szilárdul, s el ne bocsásd többé soha,» — Reviczkyt is ez a kötél tartja a kétségbeesés örvényétől vissza. Reviczky különben sem érzi annyira a mindenség baját, mint Vajda. Örül, hogy a változó harc száz alakját nyugodtan, közömbös arccal nézheti. Az élet előtt és halál után bizonytalansága nem kísérti: «sem ezt, sem azt nem tudhatom» — mondja és ebben megnyugszik. A megsemmisülés gondolatától irtózik: örömmel fogadja Schopenhauer tanítását, hogy az egyén fajában tovább él. A maga sorsa megkínozza, de azért a mindenséget meg nem gyűlöli, hiszen érzi az ember, az egyes életének jelentéktelenségét, másrészt a maga sorsát nem tartja általános, mindenkiével közös sorsnak. És ha mások szomorú életével hasonlítja össze a magáét, «látva annyi könnyes arcot, a gyűlöletnek vége lett» és hála szállt az ajkáról azért, hogy kínját nem kell szótlanul hordoznia. Reviczky ezt a földet, így, ahogy reá a kín halmozva, nem gondolja a boldogtalanság talajának: maga is élete végéig reménnyel sóvárogja a boldogságot, a szerelmet, ifjúságot, bölcsességet, szabadságot és dicsőséget. Reviczky a hangulat költője — az emberiség, a mindenség problémáit csak annyiban érzi és látja, amennyiben egyéni hangulata azokat elébe engedte. Se az, akit a saját testét rágó félelem, se az, akit a saját szívének a világfájdalmat elborító hangulatköde visszatartott attól, hogy a mindenség problémáit tövükig végigkutassa, vates, próféta nem lehet.

Nem született vatesnek Indali Gyula sem: betegnek született. Szeméről sohasem tünt el a hályog, a boldogságot el sem tudta képzelni. Az élet, bármennyire panaszkodik reá Indali, boldog órákat sem vont el tőle: de poétánk a legboldogabb órában is csak azon töpreng, hogy igazán boldogság-e ez, avagy boldogtalanság. Ilyen szemmel prófétává senki sem lehet. Meghasonlott, egyensúlyát vesztett lélek az, aki «vad kéjt» érez, ha kétségbeesik, «édeleg», ha a gyűlölet kínozza. A szerelmi történet szomorú vége, az embertársak közönye erre az emberre semmi hatással sem lehet: meghibbant annak agya, aki a csillogó báltermet egyszerre nagy sírüregnek látja. Az életet gyűlöli: «bűzhödt a lég embertanyákon, fertőzetet lehel a lábnyom, rohadt a vér a vén erekben, az csörgedez a kis gyerekben; méreg, gyilok, kígyói nyelvek, hitvány tanok, rút, aljas elvek» – ez az ő szemében a világ. Keressük e gyűlölet okát, Indali maga is keresi, de nem találja. Pedig haragja nemcsak a földet perzseli: nekitör az Istennek is, aki e kínos emberhörgés közepette «dicsénekektől elszenderedve álmodik». És ahogy hányódik a világgyűlöletben, oly ingadozó az élet és halál problémájának elgondolásában is: egyszer a halált kívánja, máskor az életet sóhajtja: korhadt, féregmegrágta, száraz ág, melynek semmi akarata, semmi ellenállása nincs, teljesen a szél játéka.

Komjáthy szelleme nem ilyen: benne már igazán prófétai erő él, a világot formáló akarat. Komjáthy sincs megelégedve a világgal, de nem marad meg ennél a sensus incontentánál, hanem át akarja alakítani a mindenséget. Elégedetlensége sem olyan természetű, mint elődeié. Schopenhauer azt tanítja, hogy a palingenesis az előző élet emlékeitől szabadon hozza vissza új életre a régi életet: Komjáthy ennek a születéselőtti életnek boldogságával van tele és ezt az életet akarja itt a földön valóra váltani. Gondolatvilágát nemcsak az élete formálta ilyenné: hatott rá Schopenhauer, Hartmann, Shelley, Byron, Lenau, — de ami elszáll ajkáról, az legegyénibb hitvallásává tüzesedett. Hisz egy boldog világban, ahol a gyönyört nem köti semmi, ahol a nemes akarat egyszeriben tettre válik, ahol az öröm napsugárként árad mindenkire, ahol az ember fenséges egyéniségének tudatában él, ahol mindent a szeretet, a részvét tölt be. Ez a világ most csak a halál révén érhető el: ez az igazi euthanazia, szent remények beragyogta halál. A föld ettől visszatartja, mert itt csak a gyűlölet, a kapzsiság, kegyetlenség, szolgalélek él. De ha az ember le tudja vetni vérszenynyes ruháját, a világ képét változtatja meg.

Ez a megváltoztatás Komjáthy célja. A mindenség szellemének lüktetését érzi magában: a mindent átfogó szeretetet és a mindent átfogó tudást. Mint Schopenhauer, költőnk is a mindenség fájdalmának megérzésében látja a világmegváltás első lépését. Akinek szíve a világ egész gyászát magába tudja venni, abban megvan a Megváltó hivatása is. Költészetének célja tehát ennek a fájdalomnak az éreztetése. Kínpadra vonja az embert és világot, hogy a részvét szívünkbe lopja a szenvedést. De ezzel még nem elégszik meg. Rá akar ébreszteni arra, hogy ezen a kínon-jajjon, segíteni nem lehet. Ámde ez a tudat nem kétségbeesésbe kerget: dacot vált ki az emberből, vakmerő, öntudatos, meg nem hátráló szembeszállást, az új világ palotájának alapkövét.

Ez a palota sokban hasonlít annak a szigetnek a díszes épületéhez, amit Shelley tündére vetít a mult és jelen riasztó képe után a szebb jövőről a lélek elé *(Queen Mab VIII.)*, ahol szabadság, szerelem és boldogság lakik, és a planéták mozgását az emberi vérlüktetéssel fenséges harmónia köti össze; ahol az érzés tiszta folyama önt el mindent és részvét sugározza be az ember szellemét. Rokon az út is, a rabságból való megváltás útja: a dacból edződő életakarat. De ez a kapcsolat nem teszi szükségessé, hogy Shelley költészetének hatásáról beszéljünk, ez csupán találkozás a két világreformáló poéta között. Komjáthyt elsősorban az teszi vatesszé, hogy életet és nem elmúlást akar; nem a schopenhaueri «Erlösung von der Welt» a célja, hanem egy fenséges «Erlösung der Welt», amit öntudatos lélekkel akar. És semmi sem oly erős benne, mint ez az öntudat, az ereje törhetetlenségének az érzete. Ezt az önbizalmat hivatottságának érzete adja: hiszen a mindenség akaraterejének a lüktetését érzi magában. Valami akarattalan akarat él benne: akarat, amely a mindenségből szállt a lelkébe és oly mélyre verte gyökerét, hogy maga sem tud ellene akarni. Ez az akarat ugyanolyan, mint amilyent Nietzsche kívánt meg az igazi filozófusban: nem egyszerű életakarat, hanem «Wille zur Macht», a hatalom akarása. Komjáthy lelke a tettet szomjúhozza: sajátosnak látszik, — fönn is akadtak azon — hogy még sem tesz, még sem visz cselekvésbe. Pedig az ok egyszerű: előbb a hatalmat akarja, a tett csak akkor jön. Ezt a hatalmat a sorstól várja: tudja, hogy el kell jönnie az időnek, amikor neki is hatalma lesz, amikor hozzá kezdhet a romboláshoz és alkotáshoz.

A társadalmak fejlődését úgy különíti korszakokra, mint Hartmann: a szabad természeti állapot boldogságából a munkamegosztás kora fejlődött ki, ezt követte a kapitalizmus uralma, de a szabad asszociáció tetőzi be. Ehhez a kulminációhoz azonban az embernek magának kell fölemelkednie. De a fölemelkedésre csak az új ember képes: az az ember, aki már öntudatos ember, az ég kegyelmét tehát megveti, a vésznek merészen a szemébe néz, az örök erőket ismeri és így a sír zárát megnyitja. Ezt az embert akarja megteremteni Komjáthy, ezért vette kezébe az életakarat zászlaját. Ki szeretné irtani a mai embert és ideplántálni helyébe az emberfölötti embert, akit élő- és élettelenre kiható caritas hat át és a minden egoizmuson győzedelmeskedő örökegység (All-eine) tudata vezet.

Meg lehet ezt valósítani? — Mély sebet ez a kérdés üt Komjáthynak szivén. Hiába tör előre, hiába hirdeti hivatottságát, hiába mondja bizonyosnak győzelmét: a ruhán átüt a vér, e kérdés sebének a vérzése. Az oltár lángja nem csap mindig ilyen magasra, néha nyomasztó felhő veri le. Érzi a tragikumát annak, hogy ma még kevés az anyag az emberfölötti ember formálására, hogy meg kell vívnia a mával, a maga korával, az élet emberével. Egoizmus uralkodik; az egyének nem érzik, hogy ők — mint Schopenhauer tanította — az egyetemesség individualizációi, nem ismerik tévedéseiket, nem akarják látni szenvedésük okát, szabadulásuk útját. Pedig az igazi embernek nem öntudatlanul szenvednie, hanem szenvedve látnia kell és a szemlélet hatása alatt a nagy visszatérésre határoznia el magát. De ezt az ősi bút, ősi átkot nemcsak az *emberen*, hanem önmagán is érzi: a saját lelkéből is ki kell égetni a gyöngeséget, önmagában is meg kell ölnie a ma emberét. A világproblémával való viaskodását ez teszi igazi élet-halál harccá, az emberiség problémáját a saját szive problémájává.

Küzdelmében nemcsak az segíti, hogy szent hivatást érez magában, hanem az is, hogy a világ ősereje, a szerelem, teljes hevével fellángol benne. Az *Eloa*-cyklus, mint Shelleynél az *Epipsychidion*, annak a szárnynak a himnusza, ami a költőt a hivatás napsugaras magaslatán tartja; himnusz, amely az emberfölötti ember ihlető szentjévé magasztosítja fel azt az asszonyt, akit Schopenhauer annyira megvetett. Az *eros* jelentőségének, alapjának a felfogásában megegyeznek, de az élet más asszonyképet festett a költőnek és mást a filozófusnak. A bölcsnek kapzsi, anyagias anyát, Komjáthynak hittel és lelkesedéssel telt szülőt, szerelemmel és fájdalommal telt hitvest. És ez az élmény vet szikrát páthoszában, amikor az ősösztönt, a consensus naturaet hirdeti.

A mindenség közösségének az érzése Komjáthy gondolatvilágának a talaja. És ezt nemcsak a természet életében érzi, a tomboló viharban vagy a perzselő napsugárban, hanem ősi realitásának megvalósulását sóvárogja. Mintha az ereket mind föltépné magán és kéjjel itatná a szomjas földet; mintha odavetné magát a zivatar vészébe, hogy a végtelenséggel eggyé olvadjon. Itt érezzük, menynyire más a költő gondolkodása, mint a filozófusé: ez a megáradt érzés gátszakító szétömlése, az az okoskodó ész épülete. És ebben a különbségben benne van mindannak a fogyatékosságnak a magyarázata, amit a filozófus Komjáthy művében talál. Nem Shelley harcos világperzselése ez, nem figyelmes, előreátgondolt gyujtogatás: itt ami tűz van, az mind a költő túláradó érzéséből fakad. Ez az oka annak is, hogy az államkép, amit e kötetben kapunk, nem oly pontos, mint a Polyteia. Komjáthy a zászlót viszi: az építésre most még kevés a gondja. Ethikája, amikor Schopenhauer és Nietzsche elveivel megdönti az emberi erkölcsöt, csak halvány képet ad az eros világának arról az önkéntelen rendbeigazodásáról, amit az Ehre, a becsület diktál. Az öntudatos embert oly magasra teszi, hogy ködbe vész — de nem törődik vele, hisz épen fenségét akarja hirdetni.

Zarathustra mondja egy helyen: «Én túlságos forró vagyok és elégek önnön gondolataim tüzében: olykor a lélekzetem is elfúl». Igy van Komjáthy is: oly izzó melegen árad belőle a gondolattá sem hűlő érzéscomplexum, hogy nincs forma, ami azt kibírná, nincs szó, amely azt kikristályozhatná; egy helyt meg is jegyzi, hogy «nem csoda, ha belőle kuszált, összhangtalan szók zengenek». Mindenesetre szembetűnő, hogy nyelve, még a pathos legforróbb hevében is, néha mennyire nehézkes, rithmusa sokszor mennyire döcög, egy-egy jelző, egy-egy kép milyen sokszor tér nála vissza. Nem mi találjuk ki ezt a fogyatékosságát, önmaga hirdette ismételve: hogy nem akar életre kelni, ami benne fogantaték, hogy ajka bírhatlan szóért tikkad. Ha Lenau-fordításait nézzük, amik pedig teljesen összevágnak Komjáthy hangulat- és gondolatvilágával, meglep a nehézkes, döcögős tolmácsolás. Igaz, hogy itt a forma és a terjedelem kötött, de épen az a fogyatékosság, ami fordításaiban érzik, szétfolyóvá, korlátlanná, homályossá teszi ott, ahol semmi sem köti, egész szabadon áradhat. Komjáthy ennek a gazdag lelkivilágnak a kifejezésére nem tudott magának egyéni stilust teremteni: a képekben néha Vajda, a jelzőkben Vörösmarty stiljére ismerünk. Egyetlen újítása, hogy a formával keveset törődik, — de épen ez teszi pongyolává. Pedig a vatesnek, ha igazán «a mindenség orgonája» szól belőle, szavának erejével kell bilincsbevernie. Komjáthy erre nem képes: hivatásának betöltésén első rést ez üt.

Van azonban más rése is: ez a világfelfogás, bármennyire benne volt Komjáthy szivének a mélyén, alapjában a schopenhauer-hartmanni filozófiának az épülete. Ezt tudta a költő és teljes, világos megrajzolására épen ezért kevesebb gondja volt. A vates világfelfogásának suggestiv erejű rajzát elhanyagolta hivatottságának hangsúlyozásával, hirdetésével szemben. Ezt a hivatottságot sem érezteti annyira, mint inkább hangsúlyozza: szomját, éhségét inkább halljuk, mint érezzük. Az emberiség megváltásáért küzdő sorainak alig jut több tér, mint az önmaga hivatottságát dalolóknak. Maga is érezte, mi is érezzük, hogy sok maradt a lelkében; amikor magyarázatát akarja adni annak, hogy kora és nemzete nem érti és nem fogja érteni, azt mondja: «Talány leszek nekik, talány — kezükbe csak ruhám kerül». A vatesnek le kell tépnie magáról minden ruhát, fel kell tépnie a bőrét-húsát is, hogy mindenki a szivébe láthasson. Komjáthy nem tudott ily vatesszé lenni; jól látta a maga tragikumát: embervoltán nem győzedelmeskedett. De elhamvasztotta magát lelkesedésének máglyáján, és erről az utókornak megfeledkeznie nem szabad.

ADY ENDRE

A szabadságharc bukása után mintha nyomasztó köd feküdt volna az egész magyar világra, fojtó, novemberi köd. Ilyenkor köhögésbe fúl a hang, elakad a lélekzet, falak közé siet az útas. Ködös volt a világ, ködös a költészet is. Uralkodóvá válik az allegória, Arany és Tompa stilje, a pusztai fűznek, üldözött szarvasnak a siratása, a Ráchel panasza és Ikarus példája, vagy szinpadi köntöst ölt a nemzeti keserv dalnoka, mint Thaly és Lisznyai a Balassiét, a török börtönben sinylődő poétáét. Ami rezdülése ennek a léleknek a panaszon és keserven kívül van, az a magyarság életerejének öntudatából ered és válik merészen hirdetett hitté: «Árpád apánk ne féltsd ősi nemzeted!» Amint a köd tisztul, a remény egyre jobban valóra válik, a nemzeti önérzet is izmosul; még az a veszteség is csak fokozza, amit Széchenyi halála hozott. A Kárpátok hegyláncának erdőzúgásából is ez hallik ki: «Eddig hazám gyászát emeltem vállamon, S most a hon hajnala derül homlokomon.» A sors kedvezése, a gőgös Ausztriának keserű megaláztatásai ilyen, minden elmélyedés nélküli, büszke kérkedést keltenek; a derülő nap tele van boldog, féktelen dicsekvő dallal, a magyar honnak és magyar embernek naiv magasztalásával. Nincs az emberi léleknek olyan értéke, amit költőink a magyarban meg nem találnának, nincs a szívnek olyan szépsége, amit benne meg nem ünnepelnének. A magyar — «míg hű lesz ősi jelleméhez» — a legderakabb, a legnemesebb, legbátrabb és legbölcsebb ember, igazi Isten választottja, — az ország valóságos «népanyaszentegyház», az élet édene, jó, szép, szerelmes, víg, dalos, táncos, költői föld. Szentebb kötelesség nem is lehet tehát, mint teljes hódolattal szeretni a hont, olyannak, amilyen. A sokszor elhangzó vallomás, hogy «Az én hazám a legszebb hon a földön», nemcsak Kánaán-voltát dicséri, nemcsak természeti szépségeit emeli ki, benne van e mondatban az élet, a társadalmi és politikai viszonyokban való teljes elégedettség is. Amit a 48-as ifjúság sóvárgott, amit Szász és Mentovics Nemzeti lantja kívánt, megvan a teljes egyesülés: «Magyar, szerb, zsidó vagy német, mind barátok, jó testvérek» . . .

Az a hamar lelkesülő, egyszeriben teljes tűzzel lobogó magyar lélek, amit Széchenyi annyi szeretettel kesergett el, az a mindig csak egy csillagot kergető rokonszenv, aminek vakságát Széchenyi oly keserűen tapasztalta, most a haza szépségét, az új Magyarország tökéletességét dalolta, és dalolta olyan összhangzatos egyetértésben, hogy minden szemrehányást, minden kétséget, minden panaszt elhallgatatott. Az olasz szabadságküzdelmek hitén viruló remény és a Görgeit átkozó szemrehányás egyaránt a magyar sors megdönthetetlenségének büszke tudatából fakadt. Ezt az önbizalmat, ennek az önbizalomnak a harmóniáját politikai kijózanodás szakította meg. A közjogi harc, amit a kiegyezés készületei vetettek föl, hogy többé el se csitulhasson az, magához láncolta a poézist is. A kuruc-labanc idők csúfondáros gúnyversei kelnek új életre, s velük az átkozódó tetemre-hívás, dacos leckéztetés, nevetbélyegző harag keserű kitörései. Kemenes panasza, hogy a magyarnak erkölcse vész, hogy imájává az istenkáromlás válik, egy szívet sem indít magábatérésre, — de ezreket állít meg Szelestey keserüsége, amikor Kossuth szavának hatástalanságát panaszolja, amikor maró gúnnyal kiáltja honfitársai felé, hogy «minek annak a Nap, aki lelki vak?»

A kiegyezés után a hazafias költészetben uralkodó műfajjá az ünnepi óda válik: neveknek és a nyelvnek magasanszárnyaló dicsőítése. A közjogi ellentét azonban el nem símul. A 67 hívei fékétvesztett lelkesedéssel hirdetik, hogy ime: megtért a hit, a szív bizalma; hogy őrt áll a törvény, fennvirraszt a jog; hogy a kötés a nemzet és király között oldhatatlan, erős; hogy ami Mátyás óta ábrándnak is hihetetlen volt, az új uralkodó «alkotmányunknak rendíthetetlen őre, küzdelmeinkben bajtárs és vezér». De továbbra is kisért a március emléke, a szabadság álma; ragyog a 48-as küzdelmek csillaga, amelyet — így dalolják — egész Európa megcsodált; vonz a 48-as hősök alakja, akiket bujdostukban Kelet és Nyugot büszkén hordozott. A közjogi ellentét egyre jobban két dátumban domborodik ki: március idusában és június 8.-ában. Az emléknaphoz fűződő ünnepségek csak élesebben állítják szembe a Kossuth alakjában megtestesült nemzeti függetlenség gondolatát, benne a kiegyezés elítélését és az önálló Magyarország álmát, másrészt az ősi dinasztikus hűség megerősítéséül a 67 után következő évek kulturális és szociális haladását, a békés fejlődést. Az ódáknak ez a differenciáltsága csak az ezeréves multnak és a dícső multon emelkedő ünnepi jelennek magasztalásában, majd a fejedelmi gyász óráiban csitul el, de vajmi rövid időre. Az ódák mellett felburjánzik a politikai költészet, stiljét Petőfi haragos kifakadásaiból és a Bolond Miska keserű szatiráiból kölcsönözve. Néha-néha hallatszik még a kijózanitásra törekvő figyelmeztetés: «Ha honfi vagy, hazug szókkal ne játsz, A szenvedély vad lángját föl ne szítsd», — de amint a függetlenségi gondolat a népnek egyre szélesebb köreiben hódít, alig akadt ember, aki ne megfizetett dalnok hazug beszédjének tartsa az üres látszat, légvár, rémkép, káprázat emlegetését.

Az új alakulatnak képzetkörét és hangját Szemere Miklós köteteiből figyelhetjük meg; Szemere valamikor kérlelhetetlen gúnnyal dalolta meg a Zöld Marci kiebrudalt énekesét, Petőfit, — később a lukai pap anekdótájával segített felrázni a nemzeti érzést, de haragját sohasem engedte annyira szabadjára, mint most, a kritikus negyedszázadban. Akkor előtte «fazékcsoport e hon, — kiette belőlük a húst, évek alatt, a sok éhes torok, az udvari simaszőrű ölebecskék, az idegen s házi órjás komondorok!» A békés fejlődés ünneplésére így vág vissza: «Boldogország: Magyarország, hű fiai: koldusok ....» «Ej, haj: örvendj hazám, Te macskák hazája! .... Tele vagy adó, papsajttal, kvóta-delegációval, szép családi vasutakkal, tört esküvel, hazug gróffal.» A gyűlölet egy családot tesz felelőssé mindenért: az «álnok geszti szennyest», a «geszti viperát»; a szeretet egy pártot emel: az ellenzéket, hiszen «baloldalon ver a szív a kebelben, baloldalon a hon szent csarnokában.» Annak, aki a kormány mellett szól, átkozódó harag kiálltja oda: «Mameluktábor, ez a Haspók, ez a ventriloquus, kiket a hon asztaláról hizlal ama fondor coquus.» Mivel pedig a katholikus klérus a 67-nek a híve, mivel a főrendiház csaknem teljesen a békés, nyugodt fejlődés sóvárgója, kegyetlen dűh röpíti feléjük a szemrehányást: «A klérus! — a szeme, gyomra itt van, hol a szülő máter, de fülei: más országban, — Esküszik, hogy ott a páter. S a főrendek tabulája, e cadáver, ez a hulla, e hazája védelmére nem buzduló léha nulla!» . . . . A közjogi keserűség a kiegyezés sebeiből forr ki: «A kórok legnagyobbja: a közügy, a delegatio s az opportunitás.» A legkeserűbb panasz a közös hadsereg láttára, a császári hymnusz hallatára tör ki, — ennek nyomán kél a hit, hogy az orvosság csak egy: a függetlenség, elsősorban az önálló hadsereg, a többit majd kivívja «honvédeink bajnok karja önálló magyar lobogók alatt.»

Ámde, ahogy Kossuth szavaiból se alakul ki a független Magyarország jövőjének képe, zavaros az a képzet is, ami ellenzéki szellemtől fűtött költőinket hevíti. Van Zalár Józsefnek, Damjanits egykori tábori historikusának, egy öregkori verse, amit annyira forradalminak tudott az agg poéta, hogy csak kézirásban merte terjeszteni, — a függetlenségi 48-as párt legforradalmibb gondolatait rakta le benne: az *Apotheosis*-ban. Az áhitatos tisztelet a szent koronának szól, és bár úgy érzi — 1906-ban — hogy közelgünk a nagy perchez, amikor visszavesszük jogunk a királytól, az országházában mégis oltárra akarja helyezni a szent szimbolumot, szent István márványszobra alá. A nagy perc a szabad köztársaságot hozza, a dicső, de munkás Magyarországot:

Szabad is, boldog is. De azért multjára
Elelkeseredve hogyha visszagondol:
Első szava most is: átok a királyra,
Valamennyire a Habsburg zsarnokokból;
Egy mérsékelte csak ezt a zsarnokságot,
Mi még nagyobb szégyen: a honárulások.

De büszkén is gondol néha-néha vissza,
Szíve is megdobban, vére is felpezsdül:
A mult dicsőségét lelkesedve issza,
Mintha csillag volna, s innék a tengerbül,
Mind a háromból, mely határunkat mosta...
S újra gondot fordít — ágyúra, szuronyra.

Jellemzően mutatja ez a kis vers, hogy a magyar önbizalom mennyire túltengett ezekben a poétákban és politikusokban: a magyar nagyság tudata, amely íme Zalárban a Nagy Lajos birodalmának álmát is fel tudja ébreszteni. Bármily szitkozódó volt is ennek a politikai költészetnek a hangja, a legyezgetője egy csalfa szellő volt: a magyarság feneketlen önimádatának a szellője. Annyira tele volt e kor a politikai függetlenség gondolatával, hogy más meg sem tudta ragadni. Érdekes bizonyítéka ennek Vajda János példája. Vajda a Politikai Ujdonságok vezércikkeiben majdnem egy évtizeden át figyelte a magyar nemzet minden életnyilvánulását és «a munkás mozgolódások napjaiban» siet megállapítani, hogy «ez nem a magyarság mozgalma», hogy «a munkás-mozgalom nálunk egy fejnélküli test rángatózása; milliónyi zérus, egyetlen jelentő szám nélkül». Meleg szava a mozgalomhoz semmi sincs. Nincs Szentesy Gyulának sem, pedig igazi szociális érzéssel van tele a szíve. Szentesy látja, maga is tapasztalja a munkásember keserű helyzetét, — kívánja a sors igaztalanságainak elsimulását, de a szocializmus tömegeitől nem sokat remél: tudja, hogy az üres, de hangos szó vezeti őket, hogy sötét vakság van a szemükön, és a maguk kárát-hasznát megkülönböztetni nem tudják. «Mert — írta Vajda — ez a kenyér, a gyomor kérdése, nem a szívé, nem a fellengző elméé.» A magyar poéta, ha a szíve tele volt is lelkes reformkívánással, ha harcolt is az ellenzék soraiban a 67, a király, papság és a grófok ellen, ha panaszolta is az elnyomatást, a társadalmi ellentéteket, mégis idegenkedett a szocializmustól, mert csak anyagi, nem lelki reformot várt tőle.

Változást az új század első tizede hozott. A közjogi küzdelemben egyre nőtt a függetlenségi tábor, egyre hangosabb lett a szó, bátrabb a követelés. Egyre sűrűbben emlegetik a fegyvert, merészebben a harcot, a megvalósulás hitével az elszakadást. Mintha a trón is kezdene észretérni: Rákóczi hamvai hazatérhetnek, a függetlenségi párt vezérei kormányra léphetnek. A feszültség sohasem volt erősebb, a magyar jövő hite lángolóbb. De a nagy száműzött hamvai époly hatástalanok maradtak, mint Kossuth porai, de a függetlenség vezérharcosai époly tehetetlenek voltak, mint Tisza politikusai. A gordiusi csomóra nem mertek karddal ütni reá, mert nem lehetett tudni, hová hull a kötél egyik felével Magyarország, hová a másikkal Ausztria. A felelősség súlya alatt megdöbbenve ismert tehetetlenségére az, aki nem tudta könnyelműen az örvénybe lökni hazáját, gúnyos hahotával rúgta félre a felelősséget az, aki vak volt vagy gonosz. A nemzetet megdöbbenés dermesztette meg: egy percig ijedt tájékozatlansággal állt, nem tudva, a vezéreket sujtsa-e ökölbe szorított karja, vagy a saját mellén verjen mea culpát. A költők is megvonaglottak e kétség alatt. Voltak olyanok, akik eldobták lantjukat és keserű fogadalommal váltak meg költői multjuk közjogi harcaitól, voltak, akik a 67-hez tértek, de voltak olyanok is, akik a fáklyát többé le nem tették, és ha a nemzet eddigi politikai teste nem tudott rajta lángra kapni, új közönséget, új tömegeket kerestek, akiket még harcra vihetett a vér és arany. A költőknek ebből a harcot sóvárgó sorából emelkedett ki Ady Endre.

*

Míg a közjogi harc a XX. század elején is abban a hitben folyt, hogy az 1848-i törvények megvalósítását követeli a nemzet az 1867 : XII.-vel szemben, maga a légkör teljesen megváltozott. Széchenyi és Kossuth korában a pénznek még nincsen jelentősége. A szerencsétlen tőkepénzes — mondja Széchenyi — «ha körülnéző s óvakodó, esztendeig is elhever ládájában tőkéje, s ez által nem gyarapodik, s végre oly érzéssel ereszti pénzét más kezébe, mint valaha Mongolfier veszedelmes hajóját levegőnek, — bizonyosan nem tudván, látja-e azt még valaha, vagy legalább hírét hallja-e még egykor! . . . Tízszer boldogabb az, kinek semmi tőkepénze nincs, mint az, ki ilyforma tőkepénzt, azaz csak annak emlékezetét bírja.» A magyarnak semmi mása nem volt, csak földje; azt tudta az egyetlen értéknek, annyira elégséges értéknek, hogy még a kihasználására sem fordított gondot. Mindenki magának élt, megelégedve azzal, ha életfeltételei biztosítvák. Ép ezért a jobbágytól is csak annyit követelt, amennyi úri életét, jelenének kényelmét és gondtalanságát biztosítja, de se a kényelemben raffináltság, se a gondtalanságban a jövővel törődés nem volt. Igaz, hogy «a földesúr jobbágya ellenében úgy állt, mint két kártyás egymás ellen, kiknek egyedül egyike nyer s éppen csak annyit nyerhet, mennyit a másika veszt», de ez a sajátos szembehelyezkedés is abból eredt, hogy mind a két fél csak a mával törődött, csak a pillanattal gondolt.

Széchenyi törekvéseinek megvalósulása, a hitel felszabadulása, a kereskedelem fellendülése, a magyarságnak belekapcsolódása az európai versenybe ezt a helyzetet egyszeriben felforgatta. Immár a szolgáltatások terményvolta megszűnik, az anyagot kiszorítja a pénz. A munkának és az életnek egészen sajátos, új értékelése hatalmasodik el. A jelen gondját elnémítja a jövőé, a máért vívott harc a jövőért vivandó küzdelemnek enged helyet. A munkát pénzzel fizetik, a kereskedésben pénz szorítja ki a cserét. Az új érték, a pénz nem oly állandóan egyszinvonalú, mint volt a föld és a termény; a jó és rossz termés, a jó és rossz forgalom egyre ingadozásban tartja. Az életfeltételek biztosításánál tehát a jövőről való gondoskodás a tőke jelentőségének tudatára ébred, és az életfenntartás harca aranyért való küzdelemmé fajul.

Nagyon nyilvánvaló jele a felfogás ezen megváltozásának a földmíves és középosztály viszonyának az alakulása. A paraszt, aki eddig büszkén tudta és vallotta magyar föld urának magát, féltékenyen veszi észre, hogy a pénz nem az ő, hanem a középosztály kezén forog. Valahogy alantasabbnak kezdi érezni magát és siet ezt az alacsonyabban állást eltüntetni azzal, ami a legkönnyebb eszköz erre: az úri ruhával, a fejkendőt felváltó kalappal, a városi cipővel.

A nap csillogását is túlragyogja az új bálvány, a pénz. Tagadhatatlan, hogy a XX. század fordulója az aranynak a korszaka. Egyedüli céllá az arany emelkedik; mindaz, ami eddig magában is cél volt: a jómódtól a hírnévig, most csak eszköz az arany megszerzésére. Egy új kauzalitás alakul ki, ugyanolyan erővel parancsoló, mint volt a kozmikus kauzalitás, a személyi és anyagi élettartalomnak egy új kauzalitása, aminek végső láncszeme és összetartó, mozgató, éltető energiája egy: a pénz. A szolgáltatások és a föld terményei közös értékmérőre találtak az aranyban, és az új mérték szempontjából az eddigi életnek egész értékvilága megváltozott. Amikor tiszteletet, hálát, személyes szolgálatot vár az ember, akkor a személyt is nézi, amikor egyedüli céllá a pénz válik, a szolgáltató ki- és mivolta érdektelen. Kivész az érzés, vagy legalább is másod-, harmadrangúvá satnyul. A nyereség kérlelhetetlen számításon alapul; a tekintet, a sajnálat, a szív csak akadék. A praktikus élet mentől racionálisabb akar lenni; a társadalom életfelfogásában, világnézetében, a racionalizmus ül a trónra. Itt fordul szembe a pénz uralma a vallással, kacagja ki Haeckellel a tanítást, hogy «az ember az egész földi életnek és végeredményben az egész világegyetemnek központja és célja», hirdeti büszkén, hogy az érzelem határozatlan suggestióit — így nevezi a vallásos érzelmeknek a körét — a tudomány kérlelhetetlen levezetései az értéktelen holmik lomtárába dobták. De nemcsak a racionalizmus az ütközője a két világfelfogásnak: az erkölcs is az. Az öncéllá emelkedett pénz az altruizmuson alapuló erkölcsöt meg nem szenvedheti: az üzlet csak egyet nézhet, a sikert. A régi erkölcs helyébe új erkölcstant állít; kimondja racionalista józansággal, hogy «erkölcsös az, aki alkalmazkodik a társadalom hatalmi viszonyaihoz», — már pedig az új társadalom egyetlen hatalmi tényezője a pénz.

És mivel a mai kor ilyen ragyogó trónon látja az aranyat, a történelmi materializmus a multtól is megtagad minden eszményt, az érdeken, az aranyon kívül.

Az eszme semmi más, mint a gazdasági erők puszta reflexe. Ami a történelemben reális, az a társadalom gazdasági strukturája. A társadalmi jelenségek magyarázatánál csak a gazdasági erők jönnek számba.

De nemcsak a jelennek és a multnak központi problémája a pénz, a jövőé is az. A kapitalizmus szertelen terjeszkedése fölveti a munkásproblémát; a tőke új munkaerőt teremt, a tömegerőt. A tőkés aranyéhsége kifejleszti a gépmunkát, s ezzel a munkás ügyességének és erejének veszi értékét, másrészt izomerőnélküli munkásokat is alkalmazhatván, a munkás családtagjait is a tőke közvetlen uralma alá sodorja. A gépmunka a munkás testi-lelki elcsenevészesedésére vezet; növeli a munkátlanok számát, a kézügyes munkást fölöslegessé téve. Mindezzel égő gyülöletet olt a munkás lelkébe. A nyomor gyűlölni tanít, az álom elvakítja a látást. A tőkés egyedüli munkája az élvezet, a munkás egyedüli élvezete a lángoló jövő ábrándja. A társadalom hatalma, a pénz, a munkás verejtékén nő: bírni akarja tehát a munkás is, és a gyülölet és ábránd közössége közös táborba viszi a világ munkásságát.

Mivel a pénz megszüntette a megélhetés megkötöttségét, az új bálvány korszaka félrevetette a hazaszeretet érzelmét is. Az ősök tisztelete többé nem köt, mint Spencer rendszerében; a pénz tisztelete minden egyebet elnémított. Az új érték nem helyhez kötött, s vele a munka értékelése sem. Egyre sűrűbben hangzik a kétség: van-e hona annak, akinek semmije sincsen, — nem az-e az igazi hon, «hol a munkának meg van bére, s a tőkepénzes nem rabol?» Az «ubi bene ibi patria» elve kiirtja a honfiui érzést; a munkás, a maga országában gyengének érezve magát, szivesen kap a külső kézen, ha attól talpraállítást remél; megszületik a nemzetközi munkásmozgalom. A közjogi harcok vitézei a 48 és 67-ért törnek dárdát, és nem veszik észre, hogy az oltáron dehogy is a szent korona, dehogy is a szent király alakja áll: új istenszobrot loptak helyébe, az aranyborjút. A közjogi harcok korát új kor váltja fel: az Arany kora, a nemzeti függetlenség jelszavát új jelszó harsogja túl: az emberi jogok fenyegető hangoztatása. És a harcosok, akiket a közjogi harc vérszomjasakká tett, akikből a 67 gyűlölete átkot szított elő a király, gentry és papság ellen, odaállanak az alá a vörös lobogó alá, amely a világ proletárjainak a szabadságát hirdeti. Hiszen az ellenfél ugyanaz maradt: a király, az úr és a pap. Megrendül az igaz magyarságban való hit, és Ady ajkáról elhangzik a figyelmeztetés: «Nekünk csak zsidók és némely szlávok a mentsváraink!» Úgy látszik, mintha a magyar életet megkapta volna a forradalom tüze; alig van ujság, alig van könyv, ami ne a dohos Magyarország teljes felborítását sürgetné, ami ne hirdetné, hogy itt a nagy perc, amikor a világ első nemzetévé lehetünk. De a sajtó a zagyva fővárosnak a szócsőve; de az irodalom új «litterature industrielle»-lé fajult, nemcsak nálunk, hanem mindenütt, mint Sainte-Beuve mondja: «depuis l'organisation purement mercantile a prévalu, surtout dans la presse». Az arany uralma csak a nagyvárosban épülhetett fel, ahogy a szocializmusnak is csak a nagyváros a talaja: a vidék, a termékeny magyar föld illata, egészséges maradt, de szóhoz félve és ritkán jutott.

*

Ennek a forradalmi hangulatnak, amely a nagyvárosokban szerte a világon az aranynak minden papját áthatotta, igaz magyar poétája csak egy van: Ady Endre. Gyökerestül forradalmi lélek: neki Petőfi szava gyenge, Petőfi heve lanyha, Petőfi szitka csendes. Az ő szemében még Tancsics Mihály programmja is lagymatag: «Kend új rendet akart: mindenkit szeretni. Mi más rendre vágyunk: vagy igaz világ lesz, vagy nem lesz itt semmi!» Mindent meglátó és mindent felrúgó próféta akar lenni: «mert itt kárhozat van, mert itt le kell gyilkolni mindent, ami régi, ezeréves holmi»; «hullacsarnok ez, ahol se meghalni, se föltámadni nem tudnak a hullák»; «elátkozott hely, hol fagyos lehellet és hullaszag száll minden virág felett.»

Valljuk meg, ez a feneketlen gyűlölet megdöbbentő. Hiszen igaz, hogy a magyar mult nem egy nagy lelket őriz, aki megdöbbenve ébredt honfitársainak és hona intézményeinek elmaradottságára, és a maga szivét-agyát is áldozatul vetette a regenerálódás máglyájára, — de gyülöletük ilyen szertelen és mitsem válogató, ilyen egész-multunkat megtagadó sohasem volt. Ha a XVIII. század végének felburjánzott röpiratirodalmában sok is a gyűlölet, de az mindig csak egyes osztály, csak egyes ember ellen irányul. Ha Petőfi torkát sorsának keserűsége néha el is fojtja, átkozódó panaszát túlharsogja a hazai multnak és a hazai töldnek a szeretete. Ady gátját-tépő átkozódásához hasonlót eleddig nem találtunk. A sajátos tüneménynek azonban nem az az oka, amivel ujra fellendülő nationalismusunk előtt naiv lelkek mentegetni próbálták: nem a zsidóság vitte ebbe a gyűlöletbe Adyt; oda kellett eljutnia, mert az arany szolgálatába állott.

Ady forradalmi lelkét csak úgy magyarázhatjuk meg, ha szenvedélyének pörölysújtásait bizonyos thémakörhöz kötjük. Az az elégedetlenség, ami *a Rákóczi vén harangjá*-nak kondulásából hallatszik ki, a közjogi elégedetlenség, a 67 gyűlölete, Adyban nem olyan erős. Az arany — tudjuk — nincs politikai párthoz láncolva; sőt leghódolóbb tábora, a zsidóság, nagy rétegében a mindenkori kormány híve volt, hálás hódolattal a liberalizmusért, a szabadelvűségért. Csak a század elején, amikor a liberalizmus programmja meggyarapodott, amikor a racionalizmus állam- és vallásbölcselete fölburjánzott, és az arany kisebbszámú felekezete kedvéért a kormány ennyi liberalizmusra még nem volt hajlandó, — viszont a 48-as pártok kényrekedvre nyujtható programmja a liberális nuanceokra is módot adott, akkor ölelte fel zsidóságunk a szélső baloldal politikai érvényesülésének kérdését. Ady Endrét nem ez a fejlődés vitte kuruc-ellenzékbe: protestáns magyar lelkével abba beleszületett. Az Ausztriától való függés se testének, se lelkének nem kellett, az elszakadást, a függetlenséget mindvégig sóvárogta.

Bár a 48-as törvények rehabilitálásának ábrándja sok közjogi és társadalmi reformot ígért, de teljes megváltozást nem hozhatott volna. Ady gyűlölete pedig teljes felforgatást kívánt. Már 1902-ben így tanítja olvasóit: «Tanuljatok gyűlölni Zola Emiltől... sötétséget, bigottságot, impotenciát». «Nem a szeretet fogja megváltani a világot, hanem ez a nagy gyűlölet, mert ez a gyűlölet: világosság.» A *Verité* hitvallójának vallja magát, de türelme nincs a csendes harchoz, a békés fejlődés reményéhez. Első tette a templomkapuk beszögelése lenne, kiirtása Rákosi Jenőéknek, a Sz. Imre kultusznak, a nemzeti köldökszemlélésnek (1907). Tudjuk azt, hogy

Zola legszuggesztívebb regénye, az *Igazság*, a liberális századvégnek milyen kedves olvasmánya volt: alig akadt intelligens ember, aki végig ne olvasta volna, és a valláspolitikai küzdelmek liberális közönsége esküdött reá. Valami nemes humanitás hódított benne, a mindenkit egyenlő szeretettel ölelő emberiesség; a vallási harcok között, mivelhogy a szennyet és a szitkot végre is megúnták, a liberális középosztály egy békés istenhitnek vallási különbségeket és ellentéteket elsimító rendszerét tanulta el belőle; s mivel a racionalizmus Haeckel nevével babonaszerű eltévelyedésnek hirdette a pozitív kereszténységet, annak minden kinövését pedig, minden azzal össze nem függő babonát a kereszténység «érzelmi suggestió»-jának, pathológiai kórtünetnek mondott, a liberális közönség büszkén vallotta magát az *Igazság* hívőjének. Ady nem a 90-es években került a *Verité* hatása alá, de lelkét a liberális protestantizmus azzal már régen harmóniába hozta. Mivel a krisztusi hitnek szereteterejében sohasem hitt (*Azuba,* 1899), egyetlen vallási paranccsá az «imádni Istent és egymást szeretni» edződött benne már akkor, amikor fiatal szíve még szerelemben és szeretetben romlatlan volt (*Karácsony,* 1899). Igaz, hogy a protestáns ultramontanizmust is keserűen emlegeti, amikor a református hívek a belső élet megkeresztényesítésén fáradoznak (1902), igaz, hogy a betlehemi misztérium számára nincs semmi pietása, csak kacagó gúnyja, de igazi harag benne a katholicizmus ellen él. A mi vallásunk az ő szemében «szomorú, impotens, öreg világnézet»; nem szereti Bourgetben sem, Sienkievicben sem, de a magyarságban gyűlöli. A «jámbor, papos világ» gyűlöletében bizonyára része van hedonista világfelfogásának, de még inkább liberalizmusának. Hogy következtetésünk helyes, azt annak a poétának a költészete igazolja, akit az Akadémia Szabolcskával együtt tagjai sorába emelt, Kozma Andoré. Kozma Andor protestáns poéta; vallásos verseit egyházának irodalmi társasága adta ki összegyüjtve; liberális ember: *Korképei* közé szükségesnek tartotta a philosemita *Salamon bácsi*-t is fölvenni; de ha a katholicizmusról vagy épen a katholikus papságról van szó, alig van megértése. A templom falán «csupa gyötrelemrül» lát képet, és fantáziája Bocskai alakját idézi fel «ki istenes hadba Sátán ellen ment.» Innen már csak egy lépés a kitörő gyűlölet beszéde, ahogy a bajadér-siratástól és a bájnak élettörvénnyé emelésétől (*Magyar Symphoniák* 23. és 25.) a hedonizmus; Kozmát ettől a lépéstől lírájában is nyugodt lelke visszatartotta: Ady nem állott meg ennél.

Ámde Jászi Oszkárral, akit vezérének és testvérének mond, a Galilei-körrel, akiket nálánál ifjabb és tán hivőbb lelkeinek tart, nemcsak a pozitív vallásokat irtó liberalizmusa, hanem az úri magyar fajta gyűlölete is összekapcsolja. Nem tud e kis Guignol-országocskában egy lépést se tenni, hogy belé ne botlana «gazemberek vadászó, nemtelen, puskás, bitorló úri társasága». «Úri svihákok és zsebrákok dúlnak itt benn, kövér papok árusítják az Istent, s döglevegő leng a tavasz fuvalmán.» Nem bírja el a «büdös úrszagot», a gőgös gazdag grófot, «savós úri magyarságot». Gyűlöli a konzervatizmusukat, megfontoltságukat, örökös mellverésüket. Felelőssé teszi őket a paraszt dolgáért, sok verejtékéért, felelőssé a magyar nemtörődésért, semmit-fel-nem-vevésért, fatalizmusának mozdíthatatlanságáért. Gyűlöli őket, mert övék a szó, — pedig ősibb, magyarabb náluk. Egészen sajátosan magyar vonás a liberális Adyban a gőgös ősmagyar lenéző szava *A tavalyi cselédekhez:* mert az Ady-ősök Árpáddal jöttek, magyarul éltek, hamar koldúsra vetkőztek, de ma is érzik olyan magyarnak magukat, mint a gróf-sorban diktáló jövevények. Azok közt is egyet átkoz — le se tudja írni a nevét, hogy ökölbe ne szorúljon a keze — Tisza Istvánt. Mindannak, amit Ady «úri gazság» rongyának tartott, mindannak, ami a régi Magyarország alkotmánya, egy ember a reprezentánsa: Tisza. Nincs durva szó, amit szitkozódó ajka a geszti gróf felé ne szórna, ... már kíméletes, amikor «bujtó, új, kan Bátori Erzsébetnek» nevezi. Mindaz, amit Magyarországban útál, benne van Tiszában, — nemcsak a 67-es politikájában, a munkásmozgalmak merev félrelökésében, de eszthétikájában is: a daltalan szív és a pézsmaszag.

Ettől a forradalmi hangtól, ennek a forradalmi dühnek már csak egy lépés a vörös forradalom. De mielőtt oda követnők, meg kell állapodnunk egy percre, meg kell felelnünk arra a kérdésre: igazán a Jászi Oszkárék lelkéhez idomult az Ady Endréé? Mert amit eddig hallottunk, a liberalizmus és a radikalizmus kegyetlen gyűlölködése, az egész magyar mult megtagadása, a magyar világnak gyökeres, semmi nyomot meg-nem-hagyó fölforgatása, sőt a nemzetiségi kérdésben is a Petőfi szavainak («Hagyjátok el ezt a piros-fehér-zöld színt, lejárt az ideje; más szín illeti most a magyar nemzetet: piros és fekete») ilyen kiszakítottságában és nemzetiségtagadóvá ferdítettségében való hangsúlyozása — mindez annak a politikai tábornak az eszmevilága, amelyben igazi magyar lélek már csak azért sem lehetett, mert magyar fajiság sem volt. Jásziék harci programmjában mindez helyén van: mert idegen fajról, amely a pénz korszakát éli, a pénz filozófiájának ismeretével mást alig várhatunk: de Ady magyar volt, honfoglaló ősök ivadéka, kuruc apák utódja. Azt sem feledhetjük el, hogy valamikor egy Kossuth-ódában így dalolt:

Ha lesz oly kor, hogy a népek előtt
A nemzet és haza összeomolt,
S nem lesz *hon,* csak *világ,*
A magyarnak lesz hazája,
Mert Kossuthja volt! . . .

egy későbbiben pedig már nem is haragot, hanem csak undort érez, amikor a magyarság pusztulását látja. Teljes volt-e ez a változás, és mi hozta létre? — A hőkölés népét megveti, és a magyar mindig ilyen volt: «apró khánok révén minden igának barma, soh'se harcolt még harcot végig, csak léhán és gyáván kavarta . . . Önerejét feledte mindig, soh'se szegzett erőt erőnek . . . Ma is itt ül lomhán, petyhüdten: fejét, jussát, szívét kobozzák, s ha néhányan nem kiáltoznánk, azt se tudná, hogy őt pofozzák». «Rongy, züllöttség, bomlás és ború» tárul fel előtte, de semmit sem remélhet e néptől, mely mindeddig «gyáva volt és szolga volt, s életét élni soh'se merte». Paraszti átok fekszik a magyaron; a föld juhlegelő, szomorú, bomlott, álmos embernyáj járja; önerejét gyilkolja a nemzet, hiszen mást se tesz, csak vígad: az élete «bűn, nótázás, hetyke gazság, a csak-azért-is, meg az egye-fene!»... Nem akar látni a magyar: nem tudja megkülönböztetni a lárvát és az arcot, kábult-árván tengődik... ide új Mohács kell, vagy olyan poéta, «ki ért a halott-támasztáshoz». Mert egyszerű szó ehhez nem elég, mert azt, aki újat, emberit akar, Bolyait, Cserét itt meg nem hallgatják; «büszke nóta, bátor nóta nem kellett itt soha óta; magyar csárda: itt mindig csak duda járta». A közelmult is mit mutat?: «egy emberöltőn folyt a dáridó s ékes meséje Toldi hűségének, soha egy riasztó, becsületes, egy szabadító vagy keserű ének». Íme «frász törhette ki a dal és szépség nyugtalan magyarját», Vajda Jánost; éhen pusztult Csokonai, pedig «soh'se tompult el elméje, szíve, mert csiklandós, mély szíve volt»... És amikor önmaga jött? Csodás, nagy álmodás hitét hozza, tele van tettvággyal, új földre nyit kaput, a karja alkotásra szomjas erőtől duzzad: és «nem kellett, amit fölkínált», «hiába küzdött lelkesedve, itt meg nem értette senki sem» (ezt már első gyüjteményében panaszolja). Muszáj Herkulest faragnak belőle: «nyelvelnek, zsibongnak, űznek, s neki hajtanak önvesztükre mindig új hitnek, dalnak, tűznek». Szűz borzongások, pompás szavak, új, nagy látások királyfiaként jő, és ólomfülekkel meg se hallják. Ismeri önmagát:

«Jobb nem vagyok, mint annyi sok más,
Egy beteg kornak dalosa.
Vergődöm az ellentétek közt,
De irányt nem lelek soha.

Magas, dicső eszmék hevítnek,
De elkap a tömegnek árja:
Bennem van a kornak erénye,
S bennem van minden léhasága.» . . .

Megütközik tehát azon, hogy a magyar, akinek dalol, elfordul tőle. Megriadva látja a messiási sors örvényét maga előtt: elpusztulni, vagy mámorba fúlni. De hivatottsága nem engedi meghátrálni: egyre többször keresi fel az Éj, s miközben cseppenként szikkad a vére, fullad tüdője, ég agya, megtanul világot gyujtani a világnak. Azt a percét, amikor első verseit viszi a közönség elé, így idézi fel képzelete: «Az voltam én! rongyos cipőjű, foltozott könyökű, hatalmas királyfi. Rózsás volt az arcom, ragyogó fekete a két nagy szemem, hullámmal csapódott fehér homlokomra fekete hajam... Nagy volt birodalmam, csodásan mesés nagy: a szívem, a szívem»... És a szív dalos királyfija magára marad. Nem mindjárt mond le a sikerről, bízik egy ideig: «Vagyok — írja — fényember ködbe bújva, vagyok vesztegl ő akarat, vagyok a láplakók csodája, ki fényre termett s itt marad, ködomlasztó reggelre várva, várván jön-e a virradat». De a hajnal egyre késik. A csodálatos fénytünemény, a szivárvány átfogta az egész magyar eget, de a józan, trágyás mező észre se vette, és szent színeit távozó felhőhugok itták be... A csalódott várakozás haraggá fajult; most már ráismer a maga sorsában a magyar sorsra, döbbenve látja a magyar végzetet: ennek a haláltónak a bűzös lehellete megfojtja a nemesebb röptű lelket is. Az egyéni keserűség íme rátalál a politikus keserűségére: mindannak átkát, amit a magyar világ kórságának dalolt, most önmagán érzi. Mindennél keserűbb, mindennél igazabb, véres és szomorú a magyarsága. A levegő valóban az ő torkát fojtogatja: föl kell tehát tépnie az ajtót-ablakot, ha élni akar. Kettőzött dühhel csap az ökle az újat soh'-sem értő magyarra, és csak azért is, most még sürgetőbben, most még végletesebben kívánja a megújulást. De a bibliai átokból, a kuruc átkozódásból és az újévi szitkok zajából néha zokogás vonagló küzködése hallik ki, a mentegetőző becézés: «Szeretlek én mindenképen...» s a mesebeli János könnyes panaszlása. Vajjon ilyenkor, ha bűnét panaszolja, hogy «messze lát és mer», ha odaveti a kérdést «az álmosaknak, piszkosaknak, korcsoknak és cifrálkodóknak, félig-élőknek, habzószájuaknak, magyarkodóknak, ködevőknek», hogy hát ő nem magyar? — vajjon ilyenkor nem azok a fájdalmas megaláztatást tükröző szavak jutnak az eszünkbe, amikkel Dante a Purgatoriumban Firenzét szólítja meg? — De Ady nem tud panaszolni: az ő vére harcra termett. Gyulai Pálról is azt a tanulságot vonja: hogy vérbeli magyart megölne a béke. Belátja, hogy itt a könny mit sem használ, hogy a «meddő, kisajtolt magyar rög» attól nem termékenyül meg, — a keserű fájdalomban programmjává emelkedik: «nem hagyunk halálos békét a magyarnak, míg lelkes csatázások vérében földje bujára nem ázott».

És mivel erre a csatára más társai nem akadtak, odaáll a szocialisták élére. Érdekes, hogy ez a lehetőség már abban a hatalmas versében is felvetődött, amiben ködbe-takart fényember-voltát panaszolta; tudjuk azt is, hogy elődei között nemcsak Eötvöst, Keményt, Szilágyit, Grünwaldot emlegette, hanem Dózsát is, a bosszú lángját vivő parasztkirályt. A Dózsa kora csodás varázzsal él a képzeletében: akkor vulkán volt ez a föld, erő és láva, akkor harag, bosszú és cél összeállott és őrületes vihart hozott. Ott, az izzó trónus Dózsája előtt, mámoros lelkesedéssel ismeri el, hogy ez volt az egyetlen hites, igaz, gőgösen nem-alkuvó forradalom. Ezt a mindent elpusztító forradalmat várja a szent vörös naptól: akkor majd bosszuló fegyverre kap «az ezer évig nyomorgók százszor lesujtott, bús csapatja», akkor majd «ágyu, gyilok, úri bitangság nem fog a mi dús ereinken». Ennek a küzdelemnek csak győzelmes végét tudja elképzelni, mert erre tesz fel mindent: «Ha meghalunk, hát meghalunk, s ha meghalunk, meghalt itt minden . . .»

Amikor szocializmusa még a liberalizmus mélyén szunnyadt, csak a sajnálat szólt belőle; akkor még megelégedne azzal, ha csupán öt percig állna ürítetlen a gazdag kezében a pohár, akkor az ő munkása még vajmi keveset kívánt: kicsit több bért, egy jó tál ételt, foltatlan ruhát, tisztességet és emberibb szavakat. Akkor még új kísértetként áll előtte a szocializmus, és az, ami a szívét hozzá vonja, csak a megérzése annak, hogy ez elől elfut minden nyomor. Az úri magyarság hatalmát gyűlöli, kétszeresen jólesik tehát hirdetnie, hogy a jog mindenkié. Meghajol az emberi verejték fenséges csöppjei előtt, de azért a szavából kiérzik, hogy nem a szíve, hanem az úri vihar űzte ide.

De azt a kis hitet, amit a magyar harcába vetett, «összetörte alkusz úrhad és vert, futó parasztság»; odaáll tehát az új világ új várainak harcosai közé, a nagy, piros lelkek, szándékok, célok és hitek, vágyak közé, honnan az avas várakra villámmal tüzelnek. Megfenyegeti a civist, aki irtózik a vörös jelszótól, ráriaszt a tanítóságra: «Ne maradjatok gyáva csőcseléknek úri gazságok jobbágy őreül», beáll a harag-vetők közé. Lírájának hármas a szava: ráébreszti a munkásságot az erő tudatára, hogy a vörös csillag soh'se hull le többé; elébe lobogtatja az állatsorsra méltó sérelmeket, hogy dühe meg ne csillapodjon; és fegyvert ragad maga is, amivel átfenyeget a békés magyarság táborába. Ki akarja irtani a «gonosz, éjszakás, részeg magyart»; alig várja azt az időt, amikor «majd véres, szép utcák során bősz toronylakók romok alá esnek». Gúnyosan mutat az ordítozó felvonulástól megrázkódó úri magyarra: «indul a vén, magyar tespedés, pattan a feszült ostoba húr, nagy gőgök félve összebújnak»... A lelke tele van a «vörös krisztusok» izgága hadának várásával, anynyira tele, hogy el is felejti, hogy mit is akart: «nagyot és szépet, emberit s *magyart*». Vajjon van-e csak egy csöpp ok is arra, hogy elhigyjük Ady utolsó szavául, amit nacionalista barátai annak hirdetnek, vajjon mondhatta költőnk az októberi forradalomra, hogy ez nem az ő forradalma?

*

Van Rilkének, a német poétának egy csodaszép verse, *Eurydike:* ott látjuk haladni Orpheus mögött az alvilágba ragadott asszonyt, akinek most megnyílóban van Hádes kapuja, de a sejtelmes világ igézetétől érintett lélek most csak valami akarattalan kényszernek-engedéssel követi urát, akit előbb annyira akart. A nagyvárosba szakadt Ady Endre képe ez, akiért néha eljön a szülő magyar falu, a napsütéses méhes, a békés és bátor, szűz és erős, földszagú gondolatvilág, de a kapún túl sohasem ér többé. Még pihenő elrejtőzésre sem tud az ősi házba elvonúlni, hiába csapja be maga mögött a falusi ház ajtaját, legényes-dalos magahordása hamar öszszeomlik: nem idevaló többé, nem tud itt élni többé. Kiveszett belőle az a nyugodt, egészséges magyar lélek, ami a meglévőben tud elgyönyörködni, kihalt belőle az a megnyugvó életszemlélet, amely semmivel sem siet, nincs meg többé benne az az annyi boldogságot engedő: «ej, ráérünk arra még!» A nagyváros, a halálnak és életkultúrának ez a modern tanyája, örök lánccal bilincselte le a lelkét.

A magyar nagyváros a századforduló szülötte. Létrehozta az industrialismus hirtelen kifejlődése, az arany korszaka. A század elején már teljesen kijegecesedve áll előttünk sajátos typusa. Lakóit semmi sem köti a talajhoz: nincs gyökerük, nincs hagyományuk. A hirtelen kifejlődés és az állandó verseny a város életét nyugtalanná teszi: mindig az újra tekint, egyre az újat akarja. Nincs ennek az életnek egy nyugalmi perce sem: hiszen a gyárak egyideig még ünnepnap is zakatolnak, a kereskedelem vasárnap is dologban áll. Ez a pihenést sem engedő munka, abban a pénz kergetése, a levegőt is nyugtalanná, a lélegzést is zihálóvá, lihegővé, a járást is sietővé, a mozgást is idegessé, az életet lázassá, izgatottá teszi. A pénz a városban egy hatalmas organizációt teremtett, amely láthatatlan csápokkal szívja fel az emberi energiákat — amint Verhaeren mondja — «boire et manger de l'or!» Ebben a nagy organizációban elvész az ember, aki eddig az élet központjának hitte magát: lihegve fut, mint ereinkben a vörös vérsejtek, amíg a fehérek el nem nyelik őket. Az utcán rohanó autók, csilingelő villanyosok, siető emberek: mindenütt rohanó élet, kapzsi tülekedés. A falu, a termőföld elveszti jelentőségét: a földesúr néha az öreg Toldi keserűségét érzi; az új világ kialakulását látja, ahol az ő ereje semmi az új kovásszal, a pénzzel szemben. La plaine est morte et ne se défend plus ... És a városi nép egyre rövidebbnek érzi az életet arra, amit még szerezni akar: lázasan rohan az üzlet után és lázasan veti a gyönyörbe is magát. Az új érték új gyönyört teremt, a pillanat gyönyörét, amit a holnapra való gondolás nélkül mohón hajt fel, aki meg tudja venni. Fölburjánzik az utcai lánysors, mindent ellepnek ezek a megvett pillangók, «les veuves d'elles mêmes.» A gondatlan perc gyönyörének és a mindent megadó pénznek vallása fűzi össze ezt a sok zagyva népet, veri béklyóba a lelkét, úgy hogy az a régi magyar felfogásra vagy érteni nem-tudó szemmel vagy gyűlölködő megvetéssel tekint.

Ebbe a nagyvárosba szakadt Ady Endre. A liberális protestantizmus úgy sem engedte kegyeletessé formálódni a lelkét, itt azután minden kegyelet kiholt belőle. D'Annunzio, mikor a *le città del silenzio*-t járja, gazdag termékenyüléssel érzi életre kelni emlékezetében Ferrara, Pisa, Ravenna, Rimini, Urbino, Padova, Pistoia és a többi olasz castrum egész élete multját, — Adyban ez a lelkiség sohasem volt meg. Nemcsak itthon, de a külföldön sem. Velencében, teszem, csak ott érzi a dohszag engedését, amikor a Lidón a bécsi és pesti szépekkel telt fürdőt látja meg; nálunk is csak Budapesten van otthon. Pedig hányszor megútálta, hányszor megátkozta ezt az idegen-majmoló városalakulatot!... Már 1903-ban így elmélkedik: «A modern idegember betegsége ez, ki tudja magáról, hogy beteg. Csak láz, ideges élet kell neki. Ez a hitvallása. És bár tudja, hogy Párisnál igazabb és emberibb hely egy kis svájci zúg, a modern élet Párisába vágyik.» Igen, mert sehol úgy ámulni nem lehet, mint itt, a szent ámulások városában, itt Napfényországban: ahol «le siècle et son horreur se condensent», mint Verhaeren írta. De nemcsak a nagyvárost szereti Párisban, valami egész sajátos pietás fejlődött ki benne. Anteusi földnek érzi, a messiások anteusi földjének. Lám a flamand költőpróféták is ide menekülnek: «elsuttogni szent titkait többé-kevésbbé flamand lelküknek.» És ezek a titkok nemcsak a szépség titkai; nemcsak azt hirdetik, hogy «az élet csak jelekkel beszél; hogy a világ csak az egyén megjelenítése; hogy csak az létezik, amit az én lát; hogy minden ember: heros, s hogy minden földi epizód: dráma», elveket, amikből a modern művészet Maeterlinck drámáitól Meunier szoborművészetéig létrejött, hanem azt is, hogy «az általános titkos választóijog messzebbre viszi a modern társadalmat, közelebbre az igazság, jóság és szépség áhitott országához». Adyt is itt lepi meg az igazi próféta-öntudat, innen gyűlöli a legvégletesebben a magyar Ég koldus zsivaját, itt gyűlik meg a liberális ujság radikális megvalósításának hite és akarata a szivében.

A nagyváros eszthétikája sokkalta jobban tendenciózus, mint bármié volt. Ady is azért szereti Gauguint, mert az «utálja, gyűlöli ezt a mi életünket. Tudatosan rúgja föl a mi egész erkölcsi berendezésünket». A nagyváros embere édesbús mesterkéltségnek látja a Millet munka-áhítatát, neki a művészetben és életben egyaránt más kell: a tűzcsóvás felséges Öröm. Tudjuk, hogy a magyar fajban is erős érzékiség él. Nagy fordulóknál, amikor a régi kultura bilincse lepattan, hogy új bilincsnek adjon helyet, sokszor egész mezítelenségében lángol ez föl. A XVI. század derék prédikátorának, Bornemisza Péternek a könyve (*Ördögi kísértetek* 1577.) tele van az érzékiség fékevesztett tombolásának keserű panaszolásával. A tipikus magyar vitézek, mint Török Bálint, Balassi Menyhárt, a tudós magyar prédikátorok, mint Kálmáncsai Márton, rettenetes hírűek voltak, «fertelmes életjek szörnyű volt». Balassi Bálintról, az első magyar lirikusról, olyan emlékek maradtak, amik a legizgágább olasz ducenak sem válnának szégyenére. Ilyen nagy fordulót hozott a pénz uralma, ilyen perzselő érzékiséget szított a nagyváros. Nem az egészséges vér természetes, józan érzékisége ez, hanem fékétvesztett, minden korlátot elégető hedonizmus. Nincs itt mérték, nincs tartózkodás, csak egy, a betegség, «aki rálakatolja az emberre az Élet szeméremövét».

Az új hedonizmus az életteljesség hitvallásából virágzik ki: de az élet ebben a teljességben csupán «asszony-öröm, asszony-öröm». A nekiáradó vágy «minden arcot, idegen arcot legalább egyszer földeríteni, megragyogtatni» hamar gátba akad, a csirátlan csókok csillagos rendjébe, örvényes vágyakba, asszony-szerelmekbe. Ady, akit az imént még egy leány csókjáért «epesztő, forró, balga láz égető lángja» sorvasztott (1899), a szerelmes Léda vérző, kitépett, meleg hússzivét akarja most az arcán érezni; nem lát célt, nem lát beteljesülést, elveszti a szerelmes gyönyör határát, mintha csak az egymásban való testi-lelki megsemmisülés lenne a kielégülés. Szomorú szemű, de nagyszomjú, büszke, mindenre váró némbert akar; nem bánja, ha uccasarkok rongya, csak égő vér legyen. A soha megnem-elégülés átka van rajta: érzi, hogy szánja minden állat, növény, de ő rohan tovább, tipor a gyönyörben. Gyűlölettel, csatázással, állandó egymáskínzással lázas ez az örök nász, maró szája soh'se lakik jól, ajka, foga, szíve elvásik, de ő csókol az ájulásig. Érzi, hogy a szerelme pusztító jégverés:

«akit én csókolok, elsápad!» — mondja. És megy, mint Hegedűs hatalmas képén az ellenállhatatlan:

«Sans voir d'abord, que les femmes sur leurs passages,
Tendent vers aux leurs seins, leurs fronts et leurs visages...»

és tépi, rontja, szívja és pusztítja a föld minden asszonyvirágait. A kéj, a szerelmi gyönyör testisége csak fokozza szomját: valami újat keres, valami eddig meg nem élvezettet akar lelni, kitalálni... «Szeretnék egyszer a lelkeddel hálni, belopózni a fejedbe...»

Ez a nőstényt kergető perverz hedonizmus itt, a gyönyörben találja meg az élet célját, értelmét. «Ekkor nincs senki —: mink vagyunk, két-egyek és egymásra leltek, két búsítottak, búsítók, két tapadó, két üldözött, két legéhesebb, árva gyermek»... Megválogatatlan szerelmek sora ez az élet; nincs hűsége, nincs tisztasága; ha az asszonyának esetleg még tiszta is a teste, de a mellét láthatatlan buja jelírás borítja, és homlokán ott a bélyeg, ott volt az értő «kis zsidó lányon», ott volt Lédán, Mylittán, Margitán. Nyers vallomásából hedonista hitvallás zúg ki: hogy nem a szív a csók fejedelme, s nem a csók a tető, nem a csók a minden. Állandó lángolása, örökös asszony-vágya pathologiába vész: nem tud asszonyt látni, hogy vágya le ne szedné fátyolát és pőrén ne festené maga elé *(Találkozás egy gépkocsival)*. Hol van ez a perzselő láng attól a tűzzel való játéktól, amit a Heltaiék verselése hozott át hozzánk, a grizettek kultuszától, a grizettsors dalolásától. Adyban a vér baja ez, nehéz, vonagló kór, amit a nagyváros oltott beléje, s amit most már akarva se tudna leküzdeni. Neki «a szerelem nem volt víg ajándék, lovagi birkózás, tréfás kopjajáték: de volt ravatalos halálos víg torna, játék a halállal, titkos életforma». Ez már nem a zsidósult nagyváros szerelmi élete: a liberális erkölcsű polgáré, aki feleségét kényelemben és szeretőjét jómódban tartja: Adyban itt sincs megalkuvás, csak tüzes, fullasztó vonaglás.

Ezen a végletességen kívül még két sajátos vonása van Ady szerelmének, két vonás, ami hedonizmusának önzéséből ered. A szerelemben kínozni akar, a csókkal marni, harapni, az öleléssel fojtani, az egyesüléssel halált hozni, — és a gyönyör legmélyebb örvényében is önmagát becézi, a maga diadalát szereti. «Mikor én csókolok, — írja — nem a némbert, én magamat csókolom». «Ha szerettem, magamat szerettem.» Ezt a sajátos egoizmust a nagy város organizmusának a kényszere fűti benne: ebben a nagy embertelen köpűben elvész az ember, elvész az egyéniség. A gondolkodó fej ráébred arra, hogy akaratlan bábként hajtja a pénz vad csordása, a város. Vagy megáll, és megpróbál szembe szállani vele, azon van, hogy valami a város, a pénz felett való egyetemesség fenségébe kapcsolódjék — így tesz Harsányi Kálmán, — vagy keresi a medret, ahol az ő egyénisége, teste-lelke is söpörni tud, és, mint Ady, megteremti ezt az egoista gyönyörvilágot. Milyen messze vész ettől mindaz, ami egészséges. Ady szerelmében mily ritkán jut szóhoz «az elveszett, szép családok» fájdalma, az Ady-vér pazarlásának és ivadék-elherdálásának keserves tudata és ezen át az eros világfenntartó misztikumának fennsége: az a mély gondolat, hogy a szerelem győzelem a halálon, az elmúláson. Ilyenkor megdöbbenve mondja: «valahol meg kellett volna állnom, egy elhagyott víg leányarcnál», de ezen az úton nincs többé megállás, ragad a részeg, hazárd szerelem ...

*

Ady a maga életét már második költői gyűjteményében *(Még egyszer.* 1903.) elsietett, elpazarolt életnek érzi: «Talán egy kissé gyorsan éltem, vagy a szívem volt kissé nagy tán, és hogyha megtelt néha adtán, csupán az élet pillanatján, a perc üdvén csüggött a lelkem» ... És ez az érzés a koravénség beteges tudatát hozza. Hamar elveszti ifjúságát, hamar ébred arra, hogy egész lelkét kidalolta, — és az ilyen kegyetlen órákban sötét vasmázsák hullanak fejére: az élet értelmét kutató gondolatok. Hedonista egoizmusa azzal nyugtatja meg, hogy semminek sincs külső célja, az ember, a világ önmagáért van. Ilyenkor fatalista nemtörődés diktálja szavait: «Megistenűlök magamért csak, vagy megdöglök csak magamért. A többit pedig bánom is én, a pénzt, a kedvet, a babért, bánom is én, bánom is én! ...» Eltelik teljesen önmagával, beállítja a világ középpontjába élvező önmagát, és furcsa áhitattal önmagához imádkozik. Ez a megnyugvás azonban nem tarthat soká: feltolakszanak emlékei, ránehezedik az élet, megfenyegeti a halál. Tovább kell mennie. Tapasztalnia kell, hogy az életet nem önmaga dirigálja, hogy az ő szeme nem hathat túl a hegyen, amikor még nem volt, és azon, ha majd nem él. Az élet itt van velünk, megjött, anélkül, hogy akartuk volna. Az élet egy nagy parancs, végzet, reánk szabott régi adósság, — vele szemben tehetetlenek vagyunk. Markában tart mindünket két látható hatalom: az Élet és a Halál. Melyik a cél, melyik az Isten? A Halál nagy úr; bús ismeretlensége biztat és lesújt egyszeriben. Van megnyugvás a képzetében: az örökös küzdelem elülte, és van megborzongató: a teljes sötétsége. Rokon a lelkével, ezzel a hűtlen, csapodár lélekkel, ami az elmúló gyönyört szereti és a sejtelmes útjait kergeti, de megdöbben, ha ijesztő csöndhercegnek látja, akire visszanézni, akitől visszakérni, akihez visszatérni sohasem lehet. Ez előtt a ködbefoszló óriás előtt elakad a szeme: nem mer előre nézni, csak önmagába; ilyenkor a megalázást sóvárogja, mert attól remél enyhületet; ilyenkor az életet átkozza, mert annak rójja fel minden bűnét; ilyenkor dacos nyakát is megtöri, gőgjét lehántja — gyáván sóhajtva ül. De a kettős csók, amit arcán érez, a Halál és az Élet vitázó csókja. A halál pitvarában rápattan hát a koporsóra és az Élet csókos zajába, szent nászágyára lovagol. Félrelöki a gyáva gondot, és ezt kiáltja: «Bűn az életet nem szeretni». Az élet addig szép, míg éli az ember; aki már töpreng, az nem él. Nem a halál a cél, hanem az élet, a «durée réelle». «Mindenki szent, ki életet nyer. Mindenki fia és mindenki atyja, s átkozott, ki létjét siratja!»...

De a bizonytalanságot a mámor elhallgattatja csupán, ki nem irtja. Hiszen ha az utolsó percben meg lenne magával elégedve, ha nem kellene a saját szemrehányásától félnie, ha nem érezné most is, hogy a sok élet-serleg mellett mennyit szomjazott, kétség se kisértené! Ám amikor roskadoz, amikor vérzik-fáj a sebe, ragaszkodó keze az Élet és Halálon túl lévő hatalmat keres. Az érzelem nem engedi elpihenni a tudományba menekülő szívet: a valláshoz űzi. Ráismer az Életnél nagyobb úrra, a Halál parancsolójára, az Istenre. «Lehet: Élet se volna, hahogyha nincs Halál, holott ott van mögöttük titokzatos uruk, valami ős és vad, szörnyű Szabálytalan Szabály». Az értelme nem tudja felfogni: fel kell vennie az abstractumot, bár határozottan elgondolni nem tudja; olyanféle «pozitiv meghatározatlan» marad az előtte, mint Spencer előtt. Keresi a megnyilatkozását: és egyre küzd vele. Érzi a hatalmát, de érzi a maga tengelykereső értelmének erejét is. Lám, bajaiban hiába fut elébe, az Isten nem jön hozzá:.. valami rettenetes zsarnok lehet tehát, aki lelkében és a kínjaiban él csupán. Félre akarja vetni, mint belénk nevelt hamis képzetet, az embert akarja helyébe tenni, sutba dobni a teremtés megócskult koronáját. Önérzetes kérdőrevonás a szava, az emberé, aki titkát az Istenével egyerősnek érzi. De a nekiáradó hullámzajlás megtorpad, ha sziklához ér: de a gőg megtörik, ha a szív bizonytalanságban vergődik. Akkor aztán sóvárogja a kibékülést, sajnálja gyermekkorát, amiben apja a dalos Isten-fölnemvevésre szoktatta-nevelte, és amit apja elmulasztott, alázattal venné most ő le a kereszt előtt a kalapot. Vágyódása, Istenbe-kapaszkodása ilyenkor a zsoltárosé: azé a maga sorsát tudakoló könyörgés, szabadulásért esdő fohász. A zsoltáros lantját adja vissza a kezébe református gyermekkora, a biblia lapjairól szed morzsát hánykódó nyugtalansága, az ó- és újszövetség gondolataiból szövődnek Istent kutató himnuszai. Nem a pozitív protestantizmus rendszeréhez tér: hiába látja a Sion urának szemében az egyetlen megnyugtató szánalmat, a megszólítást elfeledte, a kereszténység kiveszett szívéből. Pedig ebben a vergődő szívben állandóan két fulánk van: az érzésé és a tudásé. Hiába küzd istentagadó racionalizmusa az Istenhez-kergető szenvedéssel: a küzdelem sohase dől el. Egyszer a hit, másszor a tudás fulánkja vérzi, de se önmagával, se az istennel tisztába jutni soh'se tud. Megvannak benne a vallásos érzelem alapelemei: a félelem, a szeretet, a boldogság vágya, a többi emberrel való egyesülés törekvése, értelme azonban Haeckel monismusát akarja. Igazi Istenképzet tehát sohasem alakul ki benne: a bibliai képekből nem a bibliai Isten szobrát formálja ki, hanem a mindenség megfejthetetlen okláncolatát és ebben az okláncolatban a lét és lény egyforma istenségét. Ez az Isten a nagy Élet-folyóvíz, — aki áldani nem tud, nem büntet, de teljesíti az időt; ez a világot tartó Erő, a síkoshátú nagy Cethal: ez a nagy Kisértet, a veszélyek ura, kit a Düh méhe fogant: ez a nagy Minden, az élet, bú, csók, öröm — halál; ez az Én, aki egyedül élek, egyedül vagyok... «Bajvívás volt itt: az ifjú Minden keresztüldöfte titokdárdájával az én szívemben a Halál szívét...»

*

Ady Endre a maga életét feláldozta: verseit fogyó életének növő lázában, mély viharzásokon, poklok tüzében írta; egyedüli célja a művészi gyönyörködtetés nem lehetett. Az emberiségre kiható eredményt várt ettől az áldozattól: a felhős égre akart virradatot varázsolni. Mint Meyer költeményében *Bonifazio barátja*, odaáll a jövő szirtfalára és nekihevült áhítat gátattörő szuggesztiójával idézi a végzet vulkánhegyei mögül a gátra szomjas akaratot. Korbácsot ragad és féktelen dühhel sulykolja a bibliai «megőszült tengert»: emberútáló kíméletlenséggel gyilkol, de a maga mellét meg odaveti a mások lándsája elé: borús, büszke, merész, szomjas, nyugtalan vérű, kegyetlen vitéz ő, de aki el tud vérezni egy gondolaton. Kíméletlenül tör előre, de álom-ember után fut. Dalaiból egy idegen, új ígére, új dalra termett, nagyálmú gyermek születését várja, aki a szenvedésből az örök örömbe vált meg. Péterei megtagadják, de a nyomán kikél, kisarjad az új öröm-világ. Mert ez az élet, ez a világ nem az embernek való. Ott ragyog felette Baál, a véres aranyak atyja, annak oltárán áldozta fel Krisztusát, annak fukarságán vesztette elmaradt örömeit. Rossz Isten a pénz: békét, nyugalmat soh'sem ad. Úgy leigáz, mint a morfinistát bűnös álom-kultusza: az elgondolása is visszaűz a remeteségből az életbe; átformál: urat szolgává, szolgát úrrá, embert Istenné tud tenni; szerelmet virágoztató harmat, minek hullására a gyönyör kertjei virulnak, — de nehéz rabbilincs, amiből nincs szabadulás; állattá alacsonyító méreg, mint a Circe étele; sorvasztó kór, amely falánk ajkunktól mindent elragad. Ady a pénz korszakának légkörében nőtt poétává; testét-lelkét ennek a korszaknak eszméi formálták, élete útját ennek a csillaga vezette, küzdelmeit a társadalom, a vallás, a nacionalizmus ellen ennek a szolgálatában vívta, de életével, soha el-nem-pihenő nyugtalanságával, állandó vívódásával, betelni sohasem tudó tantalusi szomjával nemcsak e kor lelkének adja hű képét, hanem a kor egész aberratiójának, a pénzhirdette megváltás csúfos kudarcának is. A nagyváros, ez az új akla a pénzimádóknak, eltépte — mielőtt önmaga ráébredt volna — minden gyökérszálát, ami a falu humusához, mindet, ami a nacionalizmushoz, mindet, ami a keresztény protestantizmushoz, mindet, ami a keresztény erkölcshöz kötötte: rászívta önmagára. És a természet rendje, a nagy Szabály, felborult: nem a növény erei teltek meg a talaj tápláléksóiból, hanem az új talaj szívta magába kegyetlen szomjúsággal Ady életét.

*

Az új világ, a nagyváros világa, átformált mindent: pietást, erkölcsöt, humanitást és világfelfogást; mássá gyúrta a művészetet is. A renaissance — mint Wölfflin és Worringer megállapítják — az organikus formában való gyönyörködés korszaka volt; művészete a szép, nyugodt lét művészete, a megbékéltető és a megbékéltetéssel egész életerőnket magasrafokozó művészet. A tökéletes alkotások kora, amely nem szereti a nyomottat, a nyugtalant, az izgatottat; az ív a legtisztább körben fut a boltozaton, a térviszonyok tágasak, kényelmesek; minden megnyugvást lehel, és aligha téved az ember, ha e korszak művészete szellemének legteljesebb kifejeződését az égi boldogságban, a mennyei kielégülésben ismeri fel. Ámde ez a művészeti dogma nem felelhet meg a nagyváros lelkületének: a világvárosból, a nagy amerikai lakástömbök közül kiüt a renaissance-épület, kiüt a nyugodtvonalú rajz, disszonánsan hangzik a klasszikai költemény. A nagyváros élete a nagy nyugtalanságok, az el nem pihenő idegek, az el nem csituló érzési konvulziók, az állandó törtetés és állandó lángolás élete. Nincs megnyugvása, nincs megállása. Még az álma sem a romantikus mesék bájosszövetű szőnyege, folytonos lidércnyomás okozta lihegés, életből átcsapó érzéki tülekedés. Az élet a maga megváltozott ritmusát belehajtotta az álomba, és belehajtotta a költészetbe is.

A vers ritmusa a tánc ritmusával egy tőről sarjadt. A görög táncok nélkül nem tudjuk megérteni a hexametert, a jambikus és trochaikus képletek tarka változatosságát, a görög vers ritmusát. A verset tánckiségérettel adták elő, — ahogy a jó Ponori Thewrewk apró lábai is tánclépteket lejtettek öreges finomsággal, amikor az antik mértéket magyarázgatta; de a vers ritmusának talaja komolyabb élet: a munka élete. A jambus és trochaeus a zúzó léptek mértékei: a gyengén és erősen lelépő láb szabályozói; a spondaeus az ütés metruma, két kéz taktusban való koppantásáé; a dactylus és anapaestus a kalapács verésének üteme, kihallatszik ma is minden kovácsműhelyből; a versus Saturninus a vetés egyöntetű menetét adja... Ősformájában mind a munka ütemét szolgálja. A mai versritmusra a munkánál nincs többé szükség: szabályozza ezt a gép, ez a minden embernél pontosabb, mert lélektelenebb organizmus. Ma a vers ritmusa az élet ritmusához igazodik: ehhez a nyugtalan, folyton vibráló folyamathoz, melynek nincs szabálya más, mint a soha-meg-nem állás. A modern vers ezért töri át minden eddigi forma nyűgét: nem tud se teljesen jambicussá, se teljesen trochaeicussá válni, nem tud egy mérték szűk nyűgében meghúzódni. Megtermett a szabad vers, a nagyváros első művészeti szülötte. Annak a fülnek, aki a klasszikus poetika szabályaiból értékeli és élvezi a verset, művészietlen, döcögő, hibás, — de a nagyváros élete nem Aristoteles és nem Vida Jeromos szabályait keresi a költeményben; csak az köti le, ragadja meg, aminek ritmusa az, ami az övé. Az új eszthétika, amint Guyau könyve tükrözi, a rövid szótagnak azt tartja, ami a szó gondolati tartalma szempontjából jelentéktelen, hosszúnak azt, ami jelentős. Új jambicus versek születnek tehát, amikben a hangsúly az időmérték. Ady Endre versei is ennek a ritmusnak a hordozói, még abban a nyugtalanságban is, hogy alig van verse, amiben már használt versképletre térne vissza. Nem ritmustalan, ha a ritmus minden bilincsét félrevetette is, nem döcögő, ha az időmérték klasszikus szabályait elhagyja is: de uj, a maga lelkének lázából felhullámzó ritmusa van. Az ő verseiben nem a ritmus az a-priori adott, hanem mindig az, ami e ritmusban árad. A belső, az érzési és gondolati tartalom, szabja meg a versszak-konstrukciót is, és mivel ez a lélek annyira elüt minden eddig verselgetett magyar poétáétól, azért állott olyan meglepődéssel előtte a magyar közönség.

A nagyváros életéből két mozzanat a legszembetűnőbb: a nyugtalanság és az egyéniség elmerülése egy nagy organizációban. A művészet sohasem szakadhat el az élettől és ha nem szakad el, magán kell viselnie annak bélyegét. Az új művészeti stilus az örökös vibrácio stilusa; nem köthet meg semmit, mert azzal már megáll, — és ami ebben az életben áll, az halott. A süstörgős, fénycsóvás nap alatt aranytollas, aranyboglyas kincsmadarak húznak, csodás griffek, napba néző, elátkozott keselyűk: «lehullnának, ha egy hangot ejtenek, szürkén, mint a szürkesorsú verebek». (*A néma madarak.)* A szavuknak csodás gazdagságot kell rejteniök, hogy meg ne öljék megszólaltatójukat; csodás élettől kell duzzadniok, hogy az életet mondhassák; titkos sejtelmek mélyét kell ragyogtatniok, hogy el ne szürküljenek. És ez nemcsak új szókapcsolatokra, új mondatfűzésre, nyugtalanságukban csonka mondatokra vezet, a nyelvi képzelet meglepő kivirágzására, amely az élet illatát adja minden használatban elhalt szónak, — hanem elsősorban a költői stíl sajátos átalakulására. Új nyelvújítás harcos izgalmát érezzük Ady szövegéből, prózájából épúgy, mint poéziséből, a szóösszetétel bátor gazdagodását látjuk, a jelzők világának mérhetetlen változatosságát, a mondatszerkesztés ideges csonkaságát, vakmerő átformálását — stílus-jelenségeket, amik Adynál is meglepnek, idegenszerűek, nehezen megszokhatók, követőiben pedig feszelgett modor. De a legjobban szókincsének pompázó bujasága lep meg, a szavak és mondatok fokozódó gondolatritmusa, amely három-négy szinonimával egész hangulatskála változatos végigjátszására képesíti. Adynak egyik legbővebb erőforrása ez a képesség, nem csoda, ha néhol játszik is vele, néhol szavak figuráin, nem mondatok gondolattartalmán siet végig. Nem apad ki a másik forrás sem: az újjá teremtett kifejezések üde tengerszeme. Ady a szavak színkeverésében is ünneplést érdemlő művész: az új szintaktikai, de még inkább az értelmi konstrukciókban. Vajda János költői tehetségét ép az akasztotta-béklyózta, hogy nagyon sokszor nehézkes idegenszerűséggé fajult a mondandója. Ady ebben a Szilágyság magyarságát soha el nem hagyta; igaz, hogy a lelkében, szavában, nézésében, egész mivoltában is állandóan élőnek érezte a mindenséget, és így a szava, a képe, a kifejezése mindig él, de valahogy az ajka csak magyar ejtésre tudott formálódni. Az újszerű szerkezet, az újszerű értelmi megfelelés persze korántsem a népé: teljesen Adyé az, de nyelvfantáziája a magyar népétől tanulta röpülését. Uj, idegen ez a szólás, amint új és eddig még nem élt élet az élete és a lelke: ámde olyan tündöklő kert, hogy Ady óta alig van költő (még Gyóni se, Harsányi se, de a papköltő Sik Sándor se), akin ihlető erejét meg ne éreznők.

Johann Christian Kestnernek feljegyzése szerint Goethe egyszer megállapította önmagáról, hogy mindig közvetve, képben, hasonlatban fejezi ki magát. sohase közvetlenül; nem úgy mondja el gondolatait, ahogy végiggondolja őket, — a gondolat helyén mindig egy szemlélet áll. A modern költő a maga folyton forrongó, soha el nem csitúló, mindig vibráló lelkét néven nevező szóval híven soha meg nem nevezheti, lázasan nyugtalan korának pontosan megjelölő szóval reszonálója sohasem lehet. Maeterlinck mondja, hogy a szó csak a már ismertet tudja egy dologból kifejezni, a sajátosnak megnevezésére valami más, valami több kell. Ez a szükség teremtette meg a szimbolizmust, a nagyváros örökművészi stílértékét. A nevet, a megnevezést a szimbolum pótolja. Ez a szimbolum nem képmás, hanem az eszmének, gondolatnak olyan megnyilatkozása, ami az eszme, a gondolat életével van összeforrva. Teljesen egy a kettő: az eszme és a szimbolum, annyira egy, hogy egy életet élnek: az eszme a szimbolumét, a szimbolum az eszméét. Nem kicizellált kép ez, nem értelem formálta allegória, hanem művészi életközösség. A kép is, az allegória is az agy szemléleti működéséből születik, — a szimbolum sohasem intelligibilis, mert nem intellectualitás, hanem sensualitás hozza létre, és nem megértésre, hanem megéreztetésre törekszik. Ott van Ady hatalmas verse: *A fekete zongora,* azoknak az Ady-verseknek egyike, amit legtöbben olvastak és legtöbben boncoltak. Meg akarták érteni, mert az, ami érthetetlen, nem lehet szép. Van igazság ebben a követelésben, de minden attól függ, hogyan értelmezzük a megértés fogalmát. Senki sem tagadja, hogy a Kárpátok fenséges tengerszeme, a Csorbai-tó, szép. De vajjon ki kereste az értelmét, amikor nézte? Vajjon nem a fenség csodájából fakadó érzés hozza ezt a megértést? Mednyánszky Lászlónak talán a legszebb képe a *Hegyi tó:* vajjon az előtt nem ugyanazzal az értelmet száműző meghatódottsággal állunk, mint Ady verse előtt? Hiszen mennyire megszoktuk a képben is a tartalmat keresni, a cselekvényt, és vajjon a líra nem épúgy tisztán az érzés húrpendítésére teremtődött, mint az ú. n. tájhangulat? — Az olvasó akkor követi el az első hibát — önnön élvezni sóvárgó lelke ellen az első vétket — amikor az érzés, a hangulat elé odatolja az értelem szűrőlapját. Mert ha ezt nem teszi, nem azt fogja keresni, hogy mi az a fekete zongora, minek az «allegóriája» az, hanem érezni fogja a költeményből az élet harmóniát nem találó küzködését, kábító nyugtalanságát, amin csak a mámor segít, amit vak végzet keze zihál esztelenül; és rá fog ébredni, hogy élet a maga lelkének kínja, búja, vágya, csalódása, s hogy ennek az életnek dallamára ömlik el az ő szíve-vére; de azért sohasem fogja azt vonni le következtetésül, hogy a fekete zongora az élet allegóriája, — nem, a fekete zongora nem az: a fekete zongora egy szimbolum, amiből az élet tragikumának dallama száll a szívem felé, semmi más. A megértés mivoltát egyoldalúan korlátozza az, aki a szimbolizmus művészetét az érthetőség piedesztáljáról vonja kétségbe. Bergson, akinek filozófiája annyi szállal kapcsolódik a szimbolizmus fejedelmének, Maeterlincknek a gondolataihoz, az intellektus mellé felveszi az intuiciót is. Az intellektus csak az anorganikust tudja megérteni, hogy a mozgást is Zenoval a nem-mozgó egymás mellé állításából rekonstruálja; az intellektus csak boncol, taglal, osztályoz, — az élet megismerésére alkalmatlan. Már a józan ész (a sens commun) is tovább jut az intellektusnál, de az élet megértésére csak az ösztönös intuició képes «cette espèce de sympathie intellectuelle par la quelle on se transporte à l'intérieur d'un objet pour coincider avec ce qu'il a d'unique et par conséquent d'inexprimable» (az intellektuális megérzésnek az a neme, amelynek segélyével az ember a tárgy bensejébe helyezkedik, hogy ráakadjon arra, ami egyetlen és kifejezhetlen benne). Ez az intuició, nem megismer, hanem megsejt; nem az egyest látja, hanem a benne megnyilatkozó egyetemest; túlemelkedik a szűk fogalmi meghatározottságon és ép ezzel új, élettől lüktető fogalmakhoz segít. A szimbolizmus megértésére sem az intellektus, hanem az intuició képes, mert csak az tudja megérezni benne az élan vital lüktető életét. Az intellektus logikája nyugvó allegóriává akarja rögzíteni, hogy a jelentését logikus mondatokba szedje, az intuició az egyetemesbe olvadó életet érzi ki belőle. A szimbolizmushoz csak az intuició megértése tud eljutni.

Ady költészetét két szempontból szokták értékelni: eszmevilágának irányát bírálják vagy érthetőségét boncolgatják. Az első szempont Ady művészetének értékeléséhez nem vezet: nem vezethet már csak azért sem, mert — mint fennebb láttuk — ennek a nyugtalan léleknek ezer hánykódása-vivódása az egyes versekben a legkülönbözőbb eszmei világkép-részletet veti fel, és így az egyes vers értékelésével és élvezésével más vers más eszmevilága szembekerül. Adyt, az embert, épúgy szeretheti, mint sajnálhatja és keseregheti az, aki művészete előtt kalapot emel. Hogy ez nem fictio, azt épen az az Ady-hódolat mutatja, ami Lendvai Ady-sirató verséből és a Pallas új Ady-kötetéből szól hozzánk. Szorosabban a művészi értékelésre tartozik az érthetőség kérdése. Egy kautélát már az előbb emeltünk ez elé, most még egy figyelmeztetést kell ideiktatnunk. A szimbolikus vers az élet lüktetéséből születik, az életfolyam pillanatnyi atomjából van az élete; közvetlen, átformálatlan megnyilatkozás, amiben az író lelke egész hűséggel, a perc hangulatának és akaratának hűségével tükröződik. Nem kidolgozott vászon, hanem vázlatnak maradó torzó, mint Rodinéi: s mint azokon, itt is hol a fej, hol a hát, szóval mindig a rész a teljesen szemléletes. A léleknek pedig, amiből e versek fakadnak, új horizonok lebegnek eléje; minden percben új, félelmes Élet fut előtte; új kinok, titkok, vágyak vizén jár. Benne a magyar lélek «parasztzsályaként aludt el s bús krizantém-füllel ébredt» ... sok tehát a lelkében a sajátos, az új, a meglepő. Ha egy versét nézem, érthetetlen az, amit, ha lelkét ismerem, egyszeriben kiérezek belőle. De a lélek teljesen föltárni magát sohasem tudja: innen van, hogy mindig lesznek versei, amiket nem tudunk teljesen átérteni és átérzeni, hiszen néha neki magának is oly furcsák, távoliak, idegenek a dalok, amikor leírta őket. Megtörténik ez legszebb verseivel is: ha a hangulatom könnyen resonál, átérzem azt, amit előző nap még furcsállottam, vagy megtörténik az, hogy ma egészen mást érzek ki a verséből, mint máskor; de ne felejtsük, hogy nincs költő, akinek minden verse tökéletes lenne, és ha Adynál van művészietlen, sok a szép, a művészi is. Senki sem tagadhatja képzeletének bámulatos gazdagságát, ennek a gazdag képzeletnek a szenzuális szemlélet útjain való kábitó röpüléseit. Alig van a világirodalomban költő, akinek képzelete ily változatosan, ily gazdagon és ily pompázó eredetiséggel resonálna az érzés minden meglendülésére. És ne feledjük, hogy ez magyar kincs; első felbukkanását virágénekeinkben a XVI. század biblia fordítója is respektálta. Ady ezzel a művészi pompával világirodalmi érték, érték, amit nemcsak Mallarmé francia olvasója, de még a Goethét csodáló német is el kell, hogy ismerjen.

A szimbolizmus és nagyvárosi élet közösségének ez a nyugtalanság csak az egyik oldala. A nagyváros azzal, hogy a pénzt tette egyedüli értékké, megszüntette az ember értékét. Az ember a gépezetnek része lett, elvesztette egyéniségét, beleolvadt a nagy világorganizmusba. A szimbolizmus megszületésének másik tényezője ennek a felsőbb organizmusban való elveszésnek az érzése volt. A szimbolizmus valósítja meg a goethei «Einheit und Allheit» egységét. A költő, aki «valami nagy-nagy, bús semmiségbe vész bele», a világmindenség életébe olvad. Az igazi szimbolizmus itt emelkedik ki a nagyváros posványos börtönéből: költőjét a város holt organizmusából a világegyetem élő organizmusába emeli. A természettel, a mindenséggel való teljes életközösség érzete fejlődik ki; az élő természet sem personificatio többé, mint a régi poétika műszava nevezné: élet az, a szavakban, szimbolumokban tükröződő élet. Innen van az, hogy a szimbolizmus költészetében nincs határ élő valóság és élettelen valóság között, hogy az allegóriának látszó mondatok gondolatábrázolásába az ábrázoló képpel egyéletűnek keveredik a költő is. Az igazi szimbolizmus minden képe-szava él, és e képben-szóban az egész mindenség él. Nem volt eleddig művészi stílus, amely ezt a mindenegységet, ezt a mindenség egységes életét a művész lelkében teljes kifejlődésre engedte volna: a szimbolizmus ezt nem csak meg engedi, de meg is követeli. És Ady igazán szép szimbolikus versei ezt meg is valósítják.

Egyoldalúak lennénk azonban, ha a magyar szimbolizmus mesterének egy, művészetében fölvetődő, konfliktusára rá nem mutatnánk. A szimbolizmus, mint minden művészi irányzat, egyszersmind ellenhatás. Ahogy a klasszicizmust a romanticizmus, úgy váltotta fel a merev naturalizmust az új, a szimbolizmus. Az intelligibilisnek túlsúlya ellen lépett a síkra, a túlságosan erős megvilágítás, a túlságosan mindent-kimondás, a túlságosan racionális ellen. Azt a művészetet akarta visszanyomni, amelyről azt hitte, hogy a való túlságos kidomborításával teljesen visszaszorítja a költőit; a tudás, az «education» művészetét akarta felváltani. Innen van benne a határozottal szemben a sejtelmes, a tényelmondással szemben a homály, a túlságos világossággal szemben az álomszerűség, a logikai tartalommal szemben a «rien, que la nuance!» Ennek a művészetnek tehát elképzelhetetlen az irányzatossága, a politikai és társadalmi küzdelembe való elkeveredése. Adyban pedig a «világmegváltó láz mikrobája» él, Ady Zolát imádja, Zolában látja az igazi szimbolizmust. De a Zola szimbolizmusát csak úgy veszi, mint Brandes: az egyes esetből kényszerűséggel kiszóló általánosságot. És miközben ezt a szimbolizmust ünnepli, Ady a harci bárdot is felköti. A harci riadó szenvedélyes hangja, az emberleckéztető szidalom, a fenyegető ökölrázás a szimbolizmus fátylát maga felett el nem tűri. A harcos Maeterlinck cikkeit nem a nagy szimbolista írja. Az «egek ringyója», a «jeges üllep» Ady verséből is kirí: a szimbolizmus mestere néha elejti művészi hangszerét, és a finom fuvola helyett kiáltást hordó szócsőre bízza mondandóját. És mivel a lelke forradalmi lélek, mivel benne nemcsak a nagyvárosi nyugtalanság, hanem a tűzcsóváló gyilkoló kedv is él, a művészet és a politika összeütközik, és a tragikus veszteség Ady líráján látszik. A forradalmár poéta ha ott vonaglik is a kétség örvényében, azért a képe egységes marad, a szimbolizmus mestere gyakran vész tendenciába, — s művészetének ez a tragikuma. A szitkot — amint maga dalolta — valóban fohásszá avatta, de a sejtelmes titkok nyelvét ósdi, telt szájú prédikátor szavaival sokszor cserélte fel, bárhogy óvta is magát tőle. Verhaeren könyörgésével Ady is elmondhatta:

«La lutte et ses périls font se tendre mon corps,
vers le toujours vivace et renaissant effort,
et je ne puis songer à limiter mes gestes
aux seuls gestes qu'ont faits les morts . . .»

HARSÁNYI KÁLMÁN

Key essayi között van egy, amely a hétköznapi ellen küzdő, a lélek megnemesítésének lehetőségében hívő embernek a typusát rajzolja meg *(Typen)*. Az az ösztön, ami a legközönségesebb embert is reakcióra készti a mával szemben — ami a vallás misztikumának árnyékába hajtja a koruk senyvesztő anyagiassága elől menekülő milliókat, az a mélyebb szellemeket a formálás, az alakítás szomjával kínozza, a saját lelküknek s általában az emberi léleknek az emelésére, tökéletesítésére készteti. Keynél ezt a typust Vauvenargues, Amiel, Maeterlinck és Jefferies példázza. A Plutarchos jellemein megihletődött Vauvenargues keresi azt az embert, akiben nemcsak szellem, de lélek is van, szabad, bátor lélek; Amiel a lelkéhez vezető *Journal intime* tanusága szerint olyan szellemi köztársaságot sóvárgott, amelyben a kultusz és a szabadság a nagy értékeké — Jefferies pedig a fejlettebb lelki életet keresi, amely teljesebben, kozmikusan tud élni *(The story of my heart)*.

Korunk magyar írói közül ezt a szomjúságot, ezt a törekvést Harsányi Kálmánban találom. Életének egész munkája a lélekedzés, a lélekformálás útján halad. Az önemésztődés kínos lázai között emberideált teremt magának és egész életét arra szánja, hogy közelebb juttassa önnönmagát és az emberiséget ehhez az ideálhoz. Ez a kötelessége, hivatása; pályája tehát emberformáló, lélekfejlesztő munka. Új, erős, ideális lelket akar teremteni; ennek az emberfeletti embernek a gondolatával van tele. Az ész, az érzés és a kettőt egybefogó művészet hármasága arat ebben az ideálban diadalt. A közönséges ismereteknek fölébe emelkedő tudás ennek az ideálnak az egyik eleme; nem a jelenségeknek, hanem a törvényszerűségnek az ismerete, átérzése; nem a szakember szorgalmas kutatásának az eredménye, hanem a magasba emelkedő szellem reflexióinak a kristályai; nem az egyes esetnek, hanem az egyesben megnyilatkozó örök törvénynek a megértése. Mint Aristoteles, Bacon, Goethe — ez is bizonyos mértékben polyhistor; de tudása nem csak tanulmányozásból, kutatásból, kísérletezésből ered, hanem intuicióból. Érzése ennek az emberideálnak csak a mindenen diadalmaskodó szeretet lehet: az a magassága a szeretetnek, amely a struggle for life-ből való tudatos kikapcsolódásra képesít. Az egyén és mindenség teljes egységének a tudata adhat ehhez erőt: az a tudat, amely gyilkos vétket lát abban, aki, rothadó testének nedveit sajnálván a földtől, tűzzel emészteti tetemét — amely öngyilkosnak tudja az ember gyilkosát. Az ideális ember nagy tudása és nagy szeretete életből kell, hogy sarjadjon, nem tűrheti tehát magán a némaság koporsófödelét: kifejeződésre törekszik, megnyilatkozást kíván. És nemcsak azért akar szóhoz jutni, mert az életben még a csöndnek is hangja van, hanem azért, hogy az embert magához tudja emelni. A bölcsnek, a nagy szívnek tehát művésznek kell lennie!

Harsányi törekvése kettős: ki akarja fejleszteni a saját lelkét és megnemesíteni az emberi lelket. Ha az első megvalósul, több a remény a másodikra is. A természettudományos gondolkodás már a kauzalitások hálójába vetette az ember lelki életét is: az értelem, akarat és érzés minden parányát okok szövedékével determinálta. Minthogy akadt tudós, aki egy telefonvállalat alkalmazottjainak kiválasztására alkalmas kísérleti módot talált, egy másik (Touluse) már az írót (Zola) és tudóst (Poincaré) veti kérdőíves vizsgálat alá, hogy a nagy szellem determinánsait megállapíthassa. De az emberi szem az empirikus *én*en nem lát túl, a transcendentális *én* előtte ködbe vész; mindez a determinálás és minden ezen alapuló emberformálás az egyén empiria alá eső oldalát érinti csupán, a materiális teremtgetésnek tehát semmi eredménye sincs. Mesterembert is nehéz formálni vele, művészt, nagy lelket nem is lehet. Más úton kellett tehát Harsányinak járnia a maga lélekformálásában: ez az út magasabb régiókban vezet, több viharnak van kitéve — de a célt és irányt nem téveszti az ember oly könnyen szem elől. D'Annuzio Ardeá-ja csap fel a felhők közé előttünk, amikor Harsányinak ezt a törekvését nyomon kísérjük szemünkkel: ugyanaz a hit és ugyanaz a bátorság van a két utasban, és ugyanazt a boldog örömöt érzik, ha eddig el nem ért magasságba jutnak.

A felfelé törekvőt azonban vihar veri vissza a földre, térítgeti el más irányba: az élet viharos felhője, a gond. Ezt a viharral való küzdelmet, az élet nyomorúságaihoz kötött sólyomlélek magasbacsapásait és leverődéseit Balzac is elénkveti az *Illusions perdues* lapjain; a regény hősét a birokra hívott Gond óriása nyakig vágja a sáros földbe: becstelen pénzhez kell nyúlnia, hogy egyetlen halottját elföldelhesse... A küzdelemben kegyetlen csapások érik Harsányit is: a megélhetés lélekölő hivatal börtönrácsaihoz köti, s a rácsok a testtel bizony a szellemet is könnyen lenyűgözik. Három nagy csalódás is éri: csalódott a nőben, kire egész ifjú lelkét föltevé, — csalódott a pártpolitikában, amelytől a magyar szabadság talpraállítását remélte, — csalódott a világháboruban, melyből nemzete életenergiájának kiemelkedését várta. Mindez oly keserű «vesztett illuzió», hogy bármelyike elégséges egy embert a kétségbeesés pessimismusába vágni. Harsányinak is a szíve mélyére ette sebét mind a három; elnémulást hozott mind a három — de a hallgatás után mégis fölibe tudott a fájdalomnak kerekedni. Mily lángoló szégyenpír futja be arcát az első csalódás után! — De nem azt resteli, hogy hiszékeny, ifjúi tapasztalatlansága kőkemény jégen remélt boldogság-életet, hanem azon szégyenkezik, hogy a hold képes volt elfeledtetni a napot; úgy tekint vissza szerelmére, mint a nap elé futó felhőre: félrevetette a szerelemért nemes hivatásának tudatát. Hallgatásra készti második csalódása is: itthon van Rákóczi, a szent sírok megnyiltak, az üdvözültek nemes tárogatója megszólalt... és hatalomra jutottak, akikben reméltünk, és csalatkoznunk kellett bennük. Csalódott vezérekben, akiket nagynak hitt, csalódott jelszavakban, amikben mágikus erőt sejtett, — de legalább egyesekben kellett csalódnia, nem a magyarság egyetemében. Megcsalta azonban az a reménye is, ami a világháború kitörését követő nekibuzduláskor fakadt virággá benne, amivel a magyar energia újraébredését köszöntötte (*Élet* 1914. julius): és ez sokkalta mélységesebb csalódás, mert az energia a nemzet élete. Úgy látta, mintha újra visszatért volna a magyarságba mindaz a büszke önérzet, amivel egykor Botond Bizánc érckapujára sújtott, feléledt volna a tettvágy, ami Zrinyi kezét kard- és tollforgatásra késztette, valóra vált volna minden idealizmus, ami Petőfi lantján harcra buzdított. És el kellett jutnia a lövészárok nedves, fagyos világába, látnia kellett a rettenetes emberpusztúlást, rá kellett jönnie arra, hogy e sok halálnak semmi jövője, — amikor pedig végre visszatért a félhalálból az életbe, megdöbbenve sóhajtania: «A vér szagától fuldokolva szakadtam vissza közétek, romlásból-romlásba sodortak s romlást aratók! A gyűlölet nélkül ölők szomorú seregéből vágott a sors közibétek, sárgán mosolygó százmilliók» ... Itthon 1919 tavasza fogadta!

Ha Perseus mythosának festője, Burne Jones, megfestette volna Aeneas menekülését, úgy érzem, a Penates-mentő Aeneas lenne képének közepe; az éjszakát nehéz felhők lidércnyomása ülné meg, csak az erdő bozótjai között lopózkodó trójai melléről pislogna némi fény: a szent tűz parazsa, amit Viviana ijedt tekintetével s az Üdvözlet szemérmes alázatával szorítana Venus istennő választottja a szent edényben magához ... Harsányi lelkéről vetődik ez a kép elém, — Harsányit látom, amint hivatásának szent szikráját a keblén rejti, s rejtegetve egyre előbbre viszi. Félti az elalvástól és a beszenynyezéstől; remeg attól, hogy kihull a kezéből és szétesik a pörnye; remeg, hogy a vihar eloltja, s ki tudja, hány emberöltő kell ahhoz, amíg az Isten ujra papot ád hozzá. Ez az aggodalom ad erőt a felülemelkedésre minden csalódása után: föl sem veszi a sebet, csak a tűz ne pusztuljon bele. Harsányi az albán földön ugyanezzel az erővel küzködik a vérhas ellen, titkon, magában, észrevétlenül, hogy ne kelljen a kórház szennye-piszka közé feküdnie; tagadja baját, föl sem veszi lázát, talpon van, amíg csak bír — még orvosa sem veszi észre a nehéz kórt. Mennyivel erősebb, kitartóbb lehet a lelki vihar leküzdésében! De a lélek sárköntösben lakik; a sarat a könny, a vér átitatja, ragadóssá, szennyessé teszi. Harsányit az az aggodalom is gyötri: hiába a tűz, ha nincs szelelője, hiába a szépség, ha szenny a burka. Lám Psyche is hiába hozza az alvilágból Persephone titkos edényét, hiába biztatja bátor nekiiramodásra a szörnyképek és szörnyhangok között riadozó lépteit, amint eléri, amint beszennyezi az avatatlan fény a rejtegetettet, oda a munka, oda a bér! Védeni kell a szent tüzet a kandi üldözőtől, védeni a szellő tüzetoltogató fuvallatától is: a világtól és a magunk emberi gyöngeségétől. Harsányit a világhoz kettős kapocs fűzi: a napnak és a földnek, az Istennek és a hazának a kapcsa. Ez a kapocs is hurokká válhat — de Harsányi szembe tudna szállni az Istennel is, meg tudná átkozni a «nagy sáralkotót», ha gátat vetne hivatása elé, s átokkal verné honfitársait, ha honszerelmük eltévelyedne *(Elkésett fohász)*. Lelkében két *én* küzd: a homo és a homunculus, az, aki a világrendbe kapcsolódik, és az, aki ezt a rendet fölborítani akarja. Ennek a homunculusnak nincs köze Paracelsushoz, nem chemiai alkotás, nem spagyrica hozta létre: abstract eszmének szimboluma ez. Tápláléka azonban ennek is az arcanum sanguinis humani, csakhogy ezt nem a vegyész veti idegen testből elébe, hanem önmaga szívja ki Harsányi lelkéből. Ennek a homunculusnak csak egy törekvése van: megdönteni a világrend, a törvény erejét. Tagadja, hogy törvény van, és tépi, gúnyolja azt, amit mi törvénynek hiszünk. Azt hirdeti, hogy ez a törvény megköti, megalázza az embert, — semmi se igazán az emberé, se a jó, se a rossz; nincs önérzet, nincs tettvágy, nincs ambició — a csordás ostora hajt mindenre! A tenni akarónak, a tenni merőnek veti ki a hurkot — és sarcasmusának oly sűrű a zápora, hogy veszélyben forog a szent tűz. A talpigember azonban nem hódolhat meg homunculus előtt, nem hiheti el, hogy a törvény emberalázó gát — érzi, amint önérzete a törvények törvényének impozáns általánosságán fölmagaslik. Ennek az általánosságnak az érzete emeli át a mikrokozmoszt a makrokozmoszba. Olyan ez, mint a népmese griffmadara, aki az átszállításért a hősnek sorba minden tagját kéri és elnyeli, hogy a leszállás után annál erősebbé, egészebbé tegye. A törvény elismerése a gőg sebein át az igaz megnyugvásba vezet. Az emberfeletti ember útjának iránya nyilik meg szemünk előtt: a makrokozmosz fenségébe való felemelkedés.

*

Ez a belső, ez a folytonos küzdelem a *paysage interieurje* Harsányi költészetének: a két én harca; az egyik én megnyugvást keres, megérti a világrendet, a másik problémákat kerget; amannak elég az érzés, hogy egy hypothezist valónak lásson, emez még a tényekkel is küzd; homo-t az emeli föl, hogy — mint a *Jenseits von Gut und Böse* bölcselője — a rosszban is törvényszerüséget lát, a polaritás, az egyensúly törvényszerüségét, homunculust az kinozza, hogy a törvény hálóját önmaga felett sem tudja megtépni. A küzdelemből a mély problémák egész serege vetődik elénk; nem mind egyenlő erejű, nem mind egyenlő mély; van, ami csak a ruháját tépi, egyik-másik csak a bőrét horzsolja, de az igaziak a szívét sebzik-kinozzák. Hiszen az első még romantikus környezetben (temetőben, sírok között), romantikus antithesis eredményeként (a tavasz és a sír) vetődik fel: azon gondolkodik, hogy a halottak teljesen holtak-e, hogy igazán elmondatott-e felettök a «mindörökre vége»? A kérdésnek még részvétéből sem érezünk igazi meghatódást, a mardosásnak, a kétségnek semmi nyomát *(Tavasz a sírok között)*. A feledés problémája sem sebből fakad: nem a saját emlékét félti, csupán csak arra ébred, hogy minden szív, az övé is, tud felejteni *(Feledés)*. Hiszen önnönmagának hivatását és hivatottságát mindig érzi; tudja, hogy «aki egész életében csak savón tengett, sírjára majd manna-eső hull»; tudja azt is, hogy ha más nem, a halál bizonyára letépi vállairól a névtelenség ólomköpenyét. Az elmúlás gondolata lesujtani nem tudja, inkább még fölemeli. A mult és a ma harca szűrődik az elmúlás képéből eléje: s mivel teljes lelkével bizik a fejlődésben, lelkében csak öröm fakad, ha látja, hogy «a hold sejtelmes, halvány sugarából a hullaköntöst fonja, szövi már».

Mélyebbre vág a haza problémája: homunculus emberi csinálmánynak mondja ezt, nem a természet nélkülözhetetlen kategóriájának: ördögi gúnnyal «degenerált lángészaszkéták flagellumának» hirdeti, «melyből gúzst csavarnak maguk és társaik köré» *(Homo és Homunkulusz*, 30. l.). A kor új igét hirdet: az emberiséget, új jelszó hangzik: a világszerelem. Költőnkbe azonban annyira beleégett az emlékek gyásza, annyira magához láncolta a hon ragyogó káprázata, hogy nem tud lemondani róla. Úgy érzi, hogy még a tenger is szeretettel gondol az odvas fára, amiből patakjának forrása kibuggyant A lombikból született homunkulusz falhoz csaphatja üveganyját, ember ezt eleven anyával nem teheti meg. Haza nélkül nincs a multnak, nincs az életnek semmi értelme; szíve nem tud lemondani róla: ha elveszne, újrateremtené. És milyen balga a magyar! — babonának hirdeti a haza-szerelmet, noha minden nép szent érzésnek vallja; a haladást hontagadással akarja igazolni, s nem veszi észre, hogy ezzel a sír felé halad. A mult a honszerelem legerősebb kovája. Harsányi elé a költői ihlet viziója az emlékezés megszentelt ünnepén az aradi tizenhármat idézi; a látomás megdermeszti; érzi, hogy a feléjük szálló magyar igéket fájlalják; szavukból szemrehányást hall ki, mert a vértanuknak nem bosszú, nem vér kell, csak szív és köny, szeretet és szánalom. Erzsébet halála új viziót vet elébe; az a nagy lelkesedés, amivel a magyarság a genfi tőr áldozatának szobrát követelte, benne nem visszhangot — szomorúságot keltett. Ez az első disszonans hang nemzete óhajával szemben. Megbecsüli a királynét, gyászolja is: de ez a gyász régibb gyászaira, kötelességeire eszmélteti:

Nagy voltál? — Mondják. — Szenvedtél? Lehet.
De volt nagyobb, ki többet szenvedett!
Voltál száműzve? Vesztettél hazát?
Rákóczi volt! Rákóczi vesztett!
S csak addig láttuk ércbe öltözötten,
Míg a határon, túl e szép hazán
El nem dobálta horpadt vértjeit....

Korunk egyik leghatalmasabb Krisztus-költeményében, M. Kretzer *Gesicht Christi*-jében a nélkülözéstől vizionáriussá vált berlini munkás állandóan a Megváltót látja maga mellett, annak a szavát hallja, utasításait fogadja, árnyképét követi... Ilyen szoros, ilyen elválhatatlan vizió az 1903-at követő években Harsányi költészetében a rodostói számüzött. Az a tudat marcangolja a költőt, hogy immár kétszáz esztendeje van kimondva rájuk a hazaárulás vádja, s ihletében úgy látja, mintha az éjfél még egyre fölverné pihenésükből a rodostói halottakat, mintha még mindig kék lángok bélyegeznék meg Jávorkát, Bercsényit, a fejedelmet. Emberies igazságérzete és magyar lelkiismerete szólal meg: jóvá akarja tenni, amit gyáva hálátlanság vétett, amit gyáva meghunyászkodás két évszázadon át meghagyott. Hiszen a magyar multból Rákóczi küzdelmét csodálja legjobban, a magyar pantheonból Rákóczi alakját szereti leghőbben. Milyen meghatóan tör elő ez a vonzalom, amikor a *Lomtárban* a Rákóczi-zászló rongyára akad! Van azonban ennek a kultusznak más oldala is: alapjában politikai küzdelem az a törekvés, amely törvénykönyvünk szégyenét törölni akarja. Rákóczi emlékét expiálni, Rákóczi tetemét hazahozni: ez a jelszó. De ha a számüzöttekről leszakad a százados átok, leszakad a magyarságról is. Rákóczi koporsójának kiemelésétől a független Magyarország fölébredését várják a kor magyarjai: a tetemmel az eszme térne haza, a koporsóval a tárogató, hogy mindent betöltő hangon hirdesse: «Véres lesz a hajnal... Nem bír meg a gazság többé a magyarral!» Az a hír terjed el, hogy Amerikában a fölszabadító háborúra pénzt és embert gyüjtenek; recseg a bilincs, amivel a monarchia államai 1867-ben összeláncolták magukat. Ébred a magyarság, lesi, várja, hogy száll-e már fegyverbe sereg, avagy még halasztják: «míg a piros csizma nyoma vész a hóban?» A Rákóczikor eszméi sorra életre kelnek; megismétlődnek a kuruc-költészet motivumai is: a vezérek szeretetétől a hajnalpirulat kémléséig, a fájdalmas panaszolkodástól a láncot tépő kifakadásig. Harsányi úgy érzi, hogy az ő ajkára tették a magyar szentek tárogatójukat; összeszedi minden erejét, hogy ébresztője a lélek mélyére hatoljon, még a főnixmadarat is fészke fölgyujtására bírja. Lesi a véres hajnalt; lázas gyönyörtől remeg a lelke — és vele dobban az egész magyar ifjúság lelke is. Ezekben az években Harsányi a magyar ifjak lantosa, tárogatósa, vezére. Ámde nemcsak az ifjaknak, a nemzetnek is kell vezér: milyen sóvárgó dallam hangzik Harsányi húrjáról, amikor a nép vezérét hívja, csalogatja, idézi a magyar fátum ködéből. Arra néznek a kétségbeesett, rajongó, álomracsukódó és haragosan vérben forgó szemek, az ismereretlen felé, akinek majd új istenkardja lesz a kezében...

«A költő álma az, mit népe érez» — és a költő egyre szabadságról álmodik. A magyar költészetnek legmélyebben gyökerező fája a szabadság motivuma; lehettek költők, akik közönséget hódítottak, de az egész magyarságot költő előtt csak ennek a vágynak a megszólaltatása bírta zászlóhajtásra. Petőfi is ezzel emelkedett a magyarság egyetemének itéletében minden hiadorok fölé. Pedig Petőfit is hibáztatják, hogy verseiben a világszabadságnak csak elmosódó képe lép elénk... dehogy elmosódó! — tüzes és lángoló, mint a nap, azért nem tud a szemünk beléhatolni. A költőnek nemcsak hogy nem kell, de nem is szabad politikai rendszert adnia. A költő elsősorban az érzésre, nem pedig közvetlenül a gondolatra hat: a túlságos meghányás-vetés bizony gát ott, ahol égő kanóccal kell tüzet gyújtani. Harsányi sem rajzolta meg világosan a szabadság államrendszerét, sőt minden problémáját sem érintette. Az ő szemében Rákóczi és az aradiak a szabadság áldozatai; az ő szabadságeszméje az, amiért ezek a vértanúk küzdöttek. A szent hamvak tüzétől felszabadító háborút remél, s a nemzet elnyomatása szítja a trónok ellen gyűlöletét. Bízik benne, hogy majd ennek a zsarnokságnak is az emléke marad meg csupán — mint Osymandias kőóriásának. De a királyságra, a királyság fogalmára ez a zsarnok-szó nem terjed ki; nem az a feneketlen, megválogatásra képtelen szenvedély ég benne, ami a *Mabkirálynő*-nek, *A bűn és hazugság*nak kegyetlen énekeséből, Shelleyből szól hozzánk — Harsányi csupán a maga nemzetének szabad életét sóvárogja, csupán az idegenek bilincsét akarja letörni, mint Petur bán és a békétlenek. Hiszen legendás szentje, Rákóczi is fejedelem! De szabad népnek óhajtja nemzetét, s ezért hajol meg azelőtt, aki e fölszabadításra vállalkozik, azért tartja szentnek és emeli ki Dante poklából Brutust. Az ő szabadságeszménye az egész mindenséget áthatja, ott ég az Úr szemében is; s bár a pillanat helyzete olyan, hogy csak forradalommal lehet a magyarnak megszereznie, nem vérben és gyászban, hanem békében és nyugalomban élőnek látja. A csillagokat is, az egész világot ez a szabadság élteti: a törvényszerűség, a nagy mindenség rendjébe való beolvadás.

Az ember is része ennek a mindenségnek; paránya, férge, ázalékja a nagy természetnek, de viszont a természet az emberben él. A mindenség szemléletéből tehát gőg és megalázkodás fakad; annak a büszke tudata, hogy az ember egy a haláltalan, a végtelen egésszel, s így örökké él; hogy lelkének mélysége minden színt és hangot magába fogad, s mélységes fenekének némasága még az istenséget is visszatükrözi — s annak a szégyenkező beismerése, hogy «volt olyan kor, melyben még a föld is elvolt nélkülünk, s lesz idő majd, melyben mink is elmúlunk és elveszünk». Mily nagy és milyen kicsi az ember! — szeme magába veszi a mindenségnek egész, földet is eltörpítő nagyszerűségét, előtte semmi a Kelet s Nyugat, «a megpördített sárgalacsin két féltekéjén az üdvözlő és búcsusugár;» tudja, hogy számtalan ily tűzgolyó és számtalan ily sárgalacsin mozog. Néha azonban szívét éri a mindenségből lehulló vaskő, titkos probléma; ilyenkor keresi az örök igazság vérét, de csak az önmagáét tékozolja, amikor az élet kérdéseit az önszivében boncolja. Mert sokat lát, sokat tud, de amikor a titok gyötrelmes éhsége űzi, a sziklából nem fakad forrás, verje bár öklével, fejével. A titkokat kutató ember vergődése a gőg és megszégyenülés groteszk játéka; nem tud megnyugodni, pedig elég lenne egyetlen titok megfejtése is...

Legyen egy könnycsepp, mely a porba készül;
Legyen egy porszem, mely nagy névre szállott;
Legyen nagy név, mely tűnik s visszatérül;
Legyen egy sejt, melyben remény kóvályog;
Legyen remény, mely jajos szájat töm be;
Legyen jajszó, mely pörli a világot.

Legyen ököl, mely hét pecsétet tör le;
Legyen lakat, melynek jó szó a nyitja;
Legyen jó szó, mely megvált mindörökre.
Legyen bármi, csak az a tűz, mely szítja,
Legyen egy azzal, mely az én agyamban
A gondolatot lángolni tanítja,
S mindent megoldok, mi megoldhatatlan.

De talál-e az ember még legmélyebb kútóráiban is ezekre a kérdésekre megoldást? Van-e megoldhatatlanabb, mint maga ez a kétségek között hánykolódó lélek? Harsányi gyakran áll mélységei felett: alátekint a mélybe, s messzire semmi feneket se lát. A mi emberi szemünk a feleútnál elfárad, a látnoké mélyebbre hat, mélyebbnek is tudja tehát a lelket, mint mi. A hegyetjáró is elszédülne ezen a parton, de Harsányi tudata nem inog meg. Ott látja az emberi lélek mélyén mindazt, ami lét; nemcsak az idő s tér kategóriáit, hanem azt is, ami e kategóriákban elhelyezkedik. Az emberi lélek érzi a világot; a világ reám nézve csak annyiban létezik, amennyiben látom, hallom, érzem azt. Az élet öröm és szenvedés; az öröm és szenvedés az emberé, a mindenség élete tehát az ember élete, ott tükröződik az emberi lélek taván. Oldhatatlan problémák viharozzák be ezt a tavat; egyetlen vigasza felülről ragyog alá: «arccá formálja szemem, ahogy nézem, s ez arcban — Isten képe tündököl».

Az istenarcnak ezt a vigasztaló erejét Harsányi ismételve kiemelte. Innen, a sötétre festett, roskatag cölöpkeresztről, öt sebből vérző, tártkarú Jézusától nyer a *Tölgylevél* száműzött tündére megnyugvást, amikor száműzetése és reménytelen szerelme boldogsághoz szokott szívét megtépi. S amikor, nehéz problémáiban elfáradva, a költő sétálja végig a nyáréji falut, a faluvég megváltó képén oszlik el minden kétsége. Rilke mondja a *Stundenbuch* elmélkedéseiben, hogy az Úr arcán csak békés mosoly jelenik meg, amikor a balga ember megtagadja és kufár tudománnyal csodabizonyságot követel. Harsányi szemében is ez az az *Égi útmutatás,* amit a bölcs meglát, a dőre nem; hiszen a keresztrefeszítettnek mosolya ugyanannak a szimboluma, aminek a toll, ami ép az imént kezemből kifordult és a nehézség törvénye szerint a földre esett. Az a mindenre ügyelő jóság tükröződik e képben, ami a port és sziklát, szentjánosbogarat és csillagot egyenlő szigorú láncpórázon tartja. Költőnk azonban nemcsak látja ezt a fenséges törvényt, hallja a világrend himnuszát is, a dalt, amivel a mindenség hódol az Úr előtt. A világegyetem orgonáján sípja van mindennek: halálnak és születésnek, éhségnek és boldogságnak; de «a legszebb síp: a tuba mirabilis, akkor zendül meg fönn az orgonán, mikor megdermeszt, térdresújt, lever, lehajlik értünk, átjár s felemel a Fölséges, a Nagy, a Szép, a Szent ...» Himnusz a művészet is, a hang, a szín, a forma művészete; a félelem és szenny elől, a habzsolás és halál szörnyű látványa elől menekül e titkos álomlátásba a művész, hogy hozzon onnan egy álomvilágot, az igazabb, jobb, szebb jövő délibábos világát. És hoz színeket, amik túlragyogják az életet, hoz hangokat, amik túlélik a legharsogóbb vihart. Harsányit is csalódás, szenvedés hajtja, amikor a tuba mirabilist keresi; zengeni akarja rajta annak az Istennek nevét, aki a rend fenséges uralmát képviseli, aki itéletmondó igazságosságával mindenek fölé emelkedett, s nem tűr meg kényt, nem tűr meg hamis bálványt, se a pénz, se a hírnév, se a hatalom bálványát.

De amíg a bálvány áll, addig a szívnek nyugta nem lehet. Az aggteleki barlang mélyén, ahol a sötétet már alig tudja visszaszorítani a fáklya fénye, ahol a jégcsillogás is borzaszt, ahol még a gyöngyvirág árnyékát is sejtelmes brontosaurusnak vélnéd, ott a költő nyugodtan áll; a míg felnemvetődik a gondolat, hogy a kincssóvár ember gyémántot kereshet, kutathat ott. A természettől nem fél, de az ember sokszor gondba ejti: a természetben nagy az egység, az emberek között csak megoszlás lehet. Milyen impozáns a jegenyék targally-koronáján pihenő varjúsereg, ez a hosszú, komoly, fekete lobogó sor! Némán, szótlanul, mozdulatlan ülnek; valami gondolatba vannak elmerülve, és nincsen szavuk; valami ismeretlent kutat a szemük, és mind egyirányba néz. A csend, a Maeterlinck-ünnepelte némaság, itt nem gazdag beszédjéért irígyletes, hanem amiatt a sok szó miatt, amivel az ember önmagának, sok társának szólabirinthust gyárt; milyen erős, milyen szent lenne a béke, ha nem hullana szó, ez a legsebzőbb tőr, ez a legfájóbb nyíl. De a némaságuknál is jobban sóvárogjuk tekintetük irányát, lelkük egységének a szemükben tükröződő bizonyságát. Az ember, még ha szerelmes is, csillagpárt választ kedvesének s magának, s még a szerelmes éjszakán se egyet, még ott is más-más csillagot néznek! Ezek a varjak pedig mind egy irányba tekintenek, valahová messze, nem látjuk mire, de egyre. Talán a varjat nem csalja meg szeme, s ahol keresztes markolatot remélt, nem lelhet sáslevelet? Talán az ember lelki alkatában van az ok? Az ember nem is tud állandóan egyenes irányba nézni?

Lám, amikor *Mariaba királya* utána ment egyenesen futó tekintetének, szánakodása könyörületessé tette: szitok és erőszak kísérte vissza palotás zárkájába... Lám a római szónok, Sentius, csak egyszer maradt a nézésében következetes, következetes az *Esquilinusi temetőig*, gúny, nevetség, megszégyenülés érte!... Nincs tehát következetes, nincs önmagához mindvégig hű ember? — Harsányi felelete nagyon komor. Még Krisztus sem tudja legyűrni embervoltának ezt a legemberibb fogyatékosságát, még benne is szembekerül a jó és rossz, a béke és harag, amikor az áldás embere átkot kiált Ahasverusra *(Ahasverus)*. Mi ennek az oka? — Az ember a születés kockavetése. Amikor születünk, — így magyarázza Harsányi — a protoplazmák milliói indulnak útnak, de rendeltetése helyére csak egy pete jut. Az elkallódottak azonban nem vesznek el, csak senyvednek, amíg egy szó, egy kép, egy eszme életre nem kelti valamelyiküket. Az emberben, minden emberben el van vetve minden jó és minden rossz: véletlenen múlik igen sokszor, hogy melyik vetődik fel. E. Key azt hiszi, hogy a természet több skizzet csinál, mielőtt egy-egy nagy embert megformálna; Harsányi szerint minden ember ilyen torzó, s elégséges egy-egy sugár, hogy Jézus vagy Marquis de Sades váljék belőlünk. A tudatalattiak meg nem határozható hatalmának sajátos magyarázata ez; hogy van benne igazság, azt az olvasmány szuggesztiv ereje igazolja, mint pl. a Raszkolnikové.

Önmagában is megtalálja Harsányi ezt a mindenre hajló talajt, ezt a kettős végletét a jónak és rossznak: «Minden szavamnak száz érzés az apja» — irja egy helyen. És Hebbel is rámutatott arra, hogy nincs gonosztett, aminek megmagyarázására az ember önmagában okokat nem találna, nincs gonosztevő, akit már védelmének meghallgatása előtt is ne sajnálna egy-két esküdt. Harsányi mind a két mozzanatot ezzel a protoplazma-kallódással magyarázza és önmagáról is megállapítja, hogy lelkében minden erény megfogan, de minden bűnre is rezdülés érzik, hogy tudatos ok nélkül harag és szeretet váltja fel egymást. A külső benyomásokra is ilyen önkéntelen a reagálása:

Megríkattak már egy halk, tört sóhajjal,
S kacagtam, mikor az Úr szava dörgött.
Az élet hívott, s egy sírra borultam;
Hírnévre vágytam, s kőodvamba bujtam;
Epém rohadt meg egy szűz oldalán,
Meggyógyított, s mégis fájt a magány. *(A magam arcképe.)*

Érthetetlennek látszó haraggal, ellenszenvvel fogadja néha a baráti szót, szeretettel, ragaszkodással a rideg hangot; nemcsak azért, mert — mint a *Kristálynézők* hőse — idegenkedés van benne az őszinteség hiánya iránt, és a simogatás mögött jobban meglepi az embert a rosszindulat, mint az ócsárlás mögött — nemcsak azért, hanem minden ok nélkül is. Maga is meglepődik rajta, s versben-prózában ismételve boncolja. Amúgy is szenvedélye az önelemzés: «Szívem fürkészem és — ízekre tépem». Ebben a vallomásban benne van mindazon kínos óra, amit a méregfogú féreg szerzett Harsányinak, de érezzük belőle azt is, hogy nem tud megszabadulni ettől. Mint a kristálynéző a kristálya elé, Harsányi odaül a saját lelke elé, és megtárgyal vele mindent, ami bú-öröm éri. Ezek a párbeszédek azonban ritkán vetődnek a maguk nyerseségében elénk, mint az *Ujjászületés* versszakaiban és a *Homo és Homunkulusz* nietzschei dialogusában; nem is maradnak mindig az író párbeszédjei, mint a Sphinx meglátogatása, ez a később Bindingnél is elénk vetődő vizió *(Gedichte)*; sőt a líraiság külsőségeit sem tartják meg. Ilyen lírai voltuk fölé emelkedő párbeszédek az *Apró drámák* és regénye, *A kristálynézők*.

Különösen az *Apró drámák* első és utolsó darabján érezzük, hogy a probléma gyökere Harsányi szívében van; hiszen mind a kettőben olyan problémáról van szó, ami költőnket állandóan kínozza: a művészember érvényesüléséről. *Egy író naplójában* így ír: «Diákkoromtól a mai napig száz bizonyságom van rá, hogy vezetőszerepre születtem. De nem törtem rá soha, nem is tudtam törni... A rostráig vezető utat nem tudom megtenni a magam lábán: ez az én nagy-nagy gyöngeségem. Mások verekedték ki nekem mindig, mások tuszkoltak föl rá és mikor az első ökölcsapásra került volna a sor: — mindig leszállottam, sohasem csaptam le az engem kitúrni akarókra... Tudom, hogy száz ökölcsapást megérne, ha ezreknek, tízezreknek, százezreknek mondhatnám el, amit így csak egyeseknek, néha egyedül önmagamnak mondok el — és mégsem tudom kiverekedni magamnak ezt a magaslatot... Ami most megakadályoz a rostra kiverekedésében: egyedül csak a gőg, a feneketlen, talán soha ki nem írtható gőg a szívemben, mely tudja, hogy gyémántokat is terem, de képtelen mellettük egy szónyi érvelésre...» Íme *Pater Benedek,* aki egész életén át robotol és sohasem tehet bizonyságot arról, hogy gyémántokat terem a szíve! Viszont Harsányi reménye, szomorú sóvárgása az az ima, amit Mátyás agg művésze Dante illusztrálásának nemes ihletében rebeg. És az *Atyamester* elkeseredett semmittevése az a szünet-esztendő, ami költőnk pályáját három csalódás után megszakítja. Az a hangulat ez, amit Romain Rolland a legnagyobbnak, Michel Angelonak az életén, a lelkén kísér végig! De legmaróbb a művész vallomása akkor, amikor végre fölcsillan előtte a lehetőség, a vénkoráig, ereje-ihlete fogytáig sóvárgott lehetőség; nem Michel Angelo szonettjének, a *Negli molti anni*-nak kétsége ez, hanem immár a lemondó kétségbeesés: «Nem is tudok már... Csak szeretem, mikor így megsajgatja a szívemet, hogy miért is nem lehetett annyi sok esztendőkig — és neki búsulhatok!» — Onnan tépik ezek a szavak kegyetlen marcangolással az izmot, a húst, ahová eddig minden búja-bánatja ellenére sem mert tekinteni; olyan mélyre túr az élet sebében ez a vallomás, hogy immár csak a halál jöhet utána.

Mennyire egyéni, mennyire magyar és mennyire általában művész-tragédia az Atyamesteré, Ecsedi Bátori Miklós udvari képírójáé. Harsányi lelkének köde adta a tónusát, de hozzáköthetnők Michel Angelo életének ismert anekdótájához. És mégis a lelke mélyéig magyar: a kényelmes, italos, tréfás, de büszke magyar jelenik meg előttünk; magyar a gőgje, amivel az adományt visszautasítja, magyar a tisztessége, amivel Filippino felsőbbségét elismeri, magyar a vaskos tréfálkozása, a szókimondása és magyar a szörnyű fatalizmusa, a mindenbe belenyugvása. Harsányi jellemző, alakító művészetének ez a legpompásabb megnyilatkozása. Tudjuk, hogy problémáknak — gondolati elvontságukban — a költészet mezején nincs helyük; csak az élet lehet a költő tárgya, nem az elgondolt, hanem a megélt. «A költő érzési szemlélet (Gefühlsanschauung) útján jut el a gondolatokhoz, a gondolkodó értelme útján» — mondja Hebbel. És Harsányi problémái oly szorosan az érzéséből fakadnak, mint másnak ajkán a Jaj vagy Óh! De ez a jaj nem a felszín hullámverődésének zaja; abból a mélyből hallatszik fel, ahol az egész emberiség érzései áramlanak. Innen a problémák egyéni, nemzeti és egyetemes volta. Egyéniek, mert a költő szívének sebe vérzette őket; nemzetiek, mert a sebét magyar vergődés ütötte; egyetemesek, mert emberi tragédiák ködlenek rajtuk át. Ez a háromság emeli Harsányi költészetét a legnagyobbak közé: elmaradnak tőle a lágyszavú verselők, a szentimentális leánylelkek körülrajongott Farkasimréi; elmaradnak még a nemzeti érzés melódiáját zenélő poéták is, a változatos partitúrán játszó Szabolcska, a pathetikus Ábrányi, a keserű bizalmat daloló Sajó; már Vajda Jánosnak és Ady Endrének közelében szárnyal ez a hármasság. Harsányi költészete nem marad meg az érzés melanchóliájánál, sem a hazafias trombitánál; nem marad a gúnynál, a «magyar ugar» marcangolásánál: benne minden kétséget túlragyog a hit. Regénye ennek a hitnek, az emberi lélek renaissanceában való hitnek az álma. A hit pedig akaratnak a kútja! Harsányi nemcsak érez, nemcsak hisz, de akar is: lelke nem lemondó, bús, szomorkodó, — keserű fájdalma tüzessé, hite rajongóvá, akarata lázassá, szinte féktelenné teszi; tűz, láng, ostor akar lenni; előbb belül buzog, forr, hogy megtisztuljon — azután átszakítja a gátat s nemzetét és az emberiséget ragadja magával. *Harang* ő, egy villámsujtott templom harangja; lehet, hogy a megszólalásra bíró vihar halálba ragadja, de az, aki hallja szavát, érzi, hogy az ébresztő, éltető, teremtő szavú tuba mirabilis dallama szól!

*

«Három nagy csoportra oszlik a művészfajta. Olyanokra, akik csupán érvényesülni szeretnének, olyanokra, akik alkotni meg érvényesülni akarnak, és olyanokra, akiket tisztán az alkotás vágya vezérel». Harsányi ebben a maga felállította hármas kategóriában az utolsóba tartozik. De hogyan van az, hogy mégis oly kevesen ismerik, olyan kevesen becsülik?... Ez a kérdés Harsányi értékére vonatkozik, megoldása tehát több oldalú megvilágítást kíván. Utolsó verseskötete 1906-ban Nágel Ottó kiadásában jelent meg; életbölcselmi kötetét *(Napi témák, örök problémák)* 1911-ben száz számozott példányban tette közzé; regénye *(A kristálynézők)* 1914-ben egy budai könyvárús cégére alatt került a könyvpiacra. A nagy könyvkiadóvállalatok dobverése tehát nem jutott ki e munkáknak; nem fordulhatott feléjök nagyobb figyelem sem. Pedig *Költeményei* (1903) Tóth Béla és Rákosi Jenő ünneplő soraitól kisérve, rögtön új, díszesebb kiadást ért, sőt a siker arra ösztökélte a Singer és Wolfner-céget, hogy még a Rákosinak különösebben nem is tetsző *Tölgylevel*-et is újranyomassa. Hiszen mindannyian keserűen érezzük, hogy becsületes kritikánk nincsen, keserűen fájlaljuk, hogy olyan nagy hiánya ez egész szellemi életünknek. De viszont Verlaine első kötetéről *(Poèmes Saturniens)* is hiába keresünk — Barbey d'Aurevilly sarcasmusán kívül — egykorú kritikát és megemlítést. Harsányinál ép az ellenkező esett meg: az első köteteket fogadja ünneplő figyelem, azután — mintha az első elismerés csalódott volna. És el is kell ismernük, hogy Harsányi más ma, mint volt 1903-ban vagy még 1906-ban is. Az a költő, aki később csupán «szűz, szíveszülte» igéket mond, első kötetében még stílben is, hangulatban is kevésbé eredeti. Az önálló versikékben ismételve a költői elbeszélés egyes epizódjainak helyzetei, hangulatai vetődnek elénk; stíljükben, kifejezéseikben nem egyszer Arany és Petőfi visszhangját halljuk; képei sokszor nem közvetlen élményből, hanem irodalmi forrásból valók. Az hiányzik itt még költőnkből, amit regényében fegyelmezett fantáziának mond:

a kép kevésbé horgonyzódik bele a valóságba. Érezzük e köteten, hogy a költő még nem találta meg a maga hangját; ezért próbálja E. Poe ritmusának, melódiájának erejét, amikor a hangulat és emlékezet összefonódása ihleti meg. De ez a hangkeresés nem tart sokáig: úgy látszik, mintha a mármarosi erdők rengetege új melódiára tanította volna; ebben is a hangulat uralkodik, ebben is melódia közvetíti a hangulatot, de az érzés szemléltetésének, fölébresztésének még egy hatalmas ereje van: a természet élete. A természet és a dallam vitte stíljét a modern költészet leghatalmasabb kifejezési eszközéhez, a szimbolizmushoz.

St. George a folyam partjára hív, ahol tölgyek lengetik zászlajukat, ifjú hullámok hízelgő kara tör a part mohája felé; a fűben lepihenve, engedjük át magunkat a föld és víz ősillatának; gondolat meg ne zavarjon, idegen fuvallat arra ne szálljon... Itt érünk meg a szimbolizmus számára:

Nun bist du reif; nun schwebt die Herrin nieder.
Mondfarbne Gazeschleier sie umschlingen.
Halboffen ihre traumesschweren Lider
Zu dir geneigt die Segnung zu vollbringen. *(Weihe).*

Az igazi szimbolizmus csupán ebből a természettel való teljes közösségből fakadhat, — és Harsányit ehhez a közösséghez szoktatták a mármarosi erdők. Ámde az elmerülésnek minden zavaró közbelépéstől mentnek kell lennie, gondolati elem nem furakodhat melléje, — erre predesztinálta Harsányit egyénisége. Gundolf azt írja, hogy «költői problémává csak az válhat, amiben a költő szenved» — és Harsányi problémái mind ilyen átszenvedett problémák. Nem a gondolati megfogalmazásuk a fontos — épen azért nála nem is találunk az Isten létéről és fogalmáról reflexiókat, mint Musset *Rolla*-jában vagy Sully Prudhomme szonettjében *(Dieux)*; Harsányi nem azért küzködik e kérdésekkel, mert az értelme akadt meg rajtuk, hanem azért, mert az érzésvilága került velük konfliktusba. Sőt ezt az érzési konfliktust is onnan a természetből szívta magába. Ha ilyen érzés, ilyen probléma a költemény, akkor szimbolizmusa is sajátos: nem halvány, röpke, meg-nem-maradó, egymást-fölváltó képek tűnnek elénk, hanem a természet élete vetődik valami folyamatban a szemünkbe. Nemcsak hangulat fogan meg bennünk, az írónak és az író interpretálta természetnek a hangulata — a szimbolum természeti életéről is teljes tájékozódásunk van. Látom a költő lelkét, de látom a Karsztot is, és a benne megfoganó bokrot. Nem is csak a hangulat köti a képet és a tartalmat — helyesebben a szimbolumot és a szimbolizáltat össze, a kettőnek cselekvényrészei is egybefolynak *(Hűlő napok, Áldott forrás).* A szimbolumul szolgáló természet élete teljesen kialakul az olvasó előtt, amiben Harsányi zenei és festői érzékének egyaránt nagy része van. A szimbolizáló munkában a természet összes érzékterületei részt vesznek, tündéreik könnyed, ritmikus lépésben járják páros táncukat. A szavak virággá bomlanak: színt, illatot, lengést kapnak. A szent bereknek elzárt szépségei nem rejtőznek el szeme elől: a színek délibábja elébe veti a fáknak tornyos formáit; s mivel palettáján a színek ezer keveréke gyűlt meg, a színeket, amiket az ő szeme lát, mi is láthatjuk. Oly bőséges a kincse, hogy még azonegyet is kétféleképp kever a szemünk előtt, mint amikor a szitakötők búzavirág-szárnyát, zafirporos, tündöklő röptét nézi. A színeknek ez a ragyogása a legteljesebb élet: mozgás ez is, mint minden élet: a fény örök mozgása — mint a költő mondja: «a holdsugárvetélő nem pihen ott a kőfalostován». Így azután a legkomorabb hangulat is csodálatos ragyogású: mint mikor a plenair csipke-műterem és a sötét szoba sirdogáló asszonya közé fon fűzért.

A költő hangulata és a szimbolum hangulata oly szorosan egybetartozik, hogy szinte úgy érezzük, mintha az egyik el sem lehetne a másik nélkül: olyan ez, mint az instrumentális zenében az egyes hangszerek szerepe. A közvetítés finom, észrevehetetlen könnyedséggel segít át az egyiknek hallgatásából a másikéba, vagy a közös dallamba. Nyári este van: a kobzos nyár ezüstszavú patakja a tücsök szívén hömpölyög át; elnézi a költő, milyen csendes figyelemmel hallgatja ezt a menyét... vajjon miképen? — átfordítja tán a maga nyelvére, vagy azt teszi, amit ő, az ember: a párjára gondol? A természet érzése és a költő érzése között még a szó is zökkenés. A költő érzése kozmikus érzéssé dagad: amit ő érez, az a természetnek, a tavasz egész világának az érzése. Az ember, a mikrokozmosz, teljesen beleolvadt a makrokozmosz életébe. Mert a mindenség is él, még a jégbarlang néma csendjében is megérzi költőnk az évezredek lassú érlüktetését. A mindenség élete az ő élete — s az ő érzése a kozmosz érzése, mind megannyi kozmikus érzés. E. Lissauer *(Der Strom)* egyik dalában azt mondja, hogy az Isten néha egy darab világot — mint valami virágtartóba — az emberbe helyez, s az ott áll a nagy szobában és köröskörül mindent betölt illatával és csillogásával. A természetnek ilyen gazdag illatú és gazdag ragyogású virágcsokra Harsányi is; érzése a világ érzésévé emelkedik. s amikor ebből az érzésből fakadnak a problémái, elmondhatja Amiellel: «Az én lelkem nem a magam lelke, hanem immár csak *a lélek*»... Ilyenkor egynek érez minden emberit: a *te* és *én*-t; emberinek érez mindent, ami nem emberi: hajót és óceánt, tölgyet és ladikot. «A lélek egy és oszthatatlan, s belőle kölcsön járhat csak nekünk egy pillanatnyi fény. Az anyag s eszme elpusztíthatatlan, és bennünk minden. minden halhatatlan, csak az nem, amit annak esd szívünk: a buborék, az Én.» *(A buborék.)*

Érdekes, hogy a szimbolizmus épen a mi költészetünk kritikusai részéről jut a legmerevebb visszautasításhoz: vádolják a költemény homályosságáért, boncolókéssel nyúlnak a finom háló eltakarta élményhez. A *Monna Lisa* mosolyát magyarázhatatlan volta ellenére ünneplik, de az érzésre és gondolatra vetett hangulati fátylat csak elitélni tudják. A ki nem élesedő, homályosnak maradó érzési állapotot, az ú. n. hangulatot, aminek sem fogalmi megokolása, se cselekvésbe vivő activitása nincsen, betegesnek, dekadenciának tartják, mintha maguk sohasem álltak volna ilyen gondolattalan önmagukba mélyedéssel a zajló tenger partján vagy a hegyvidék rengetegének fensége előtt; mintha sohase látták volna a nyárdéli Alföld búzatengerét, amikor a legenyhébb szellő is pihen, gyenge fűszál se ing, s a kalászok fölött mégis valami rejtelmes forrás hullámoztatja a sárgává izzó levegőt. A magyar népdal kezdőképe pedig egyenesen ránevel a józan lírai szimbolizmusra: ott nincs a képnek semmi más szerepe, csak az, hogy a hangulatot előkészítse. A szimbolumnak is ez a hangulatkeltő erő az igazi ereje. Mivel pedig a líra nem a gondolatnak, hanem az érzésnek a költészete, helye van benne az érzés minden fázisának, a hangulatnak is. Csak ha a fátyol nagyon sűrű, úgyhogy a hangulat is elmosódik, csak ha a kép annyira csonka, hogy elképzeltető ereje még a hangulatébresztésre sem elegendő, akkor van a kritikának fennakadásra joga. És el kell ismernünk, hogy a magyar szimbolizmusnak ez az egyik legnagyobb hibája: az elképzeltetés fogyatékossága. Költőink nagyrésze — úgy, ahogy francia mintáiknál látták — nem képpel, hanem csupán melódiával akar hangulatot kelteni; mivel azonban — ugyancsak francia mintára — a Parnassiens frappánsságát, eredetiségét, keresetlenségét is hajszolják, stíljük oly kemény, néha durva, hogy a hangulat nyugodt kialakulását lehetetlenné teszi. Olyan ez, mint mikor valaki durván veti elénk a túlságosan finom csipkét. Megvan ez a magyar szimbolisták mesterében, Adyban is. Minthogy a természettel sem élnek olyan szoros kapcsolatban — mint Schöpflin mondja, kis*városból* nagy*városba* szakadt költőnép ez — az érzés, a hangulat együttese sem zavartalan. Gondoljunk csak arra, hogyan vívódik Ady az istenfogalommal, és hogyan olvad föl Harsányi a természet törvényének a csodálatában. Megőrizték a magyar szimbolisták francia mestereikkel abban is a kapcsot, hogy a lelkükben nagy vágyódás él, vágyódás: el a magyar ugarról Párisba, «ahol költ a röpte annyi sasnak, és neveknek, miket hallva ifjú becsvágy száll magasnak» (Babics). Maga Ady fájó, kétségbeesett haraggal ostorozza a magyart; olyan ez a szőlőverés, mint a *Bolond Istók* jégverte szőlősgazdájáé; de annyira vad, és oly kemény csapásokat oszt, hogy a szeretetet nehéz kiérezni belőle. Az olvasó, a magyar olvasó megütközik rajta; és mivel a haragból káromkodó szitkok fakadnak, az ostor sokkalta jobban fáj és sért, mint fájt egykor a *Nagyidai cigányoké*. Harsányiban is ěl a szomorúság, benne is olykor kétségbeesésbe csap a rettentő gond, de a magyart csak a saját lelkén keresztül tudja korbácsolni. A legnagyobb különbséget e kétfajta szimbolizmus között az ethicum mutatja. Adyék itt is franciák akarnak lenni, Lédát és vad kéjt dalolnak, vadabbat, mint amit Páris utcája nyujt; a nő az ő költészetükben vagy a sárból kelt ki, vagy — ha teste makulátlan — fején ott a bélyeg, mellén ott a buja jelírás (Ady: *Uri szűz dicsérete*). Ettől riad vissza a józan magyar közönség! Harsányi szerelmi dala George tiszta, nemesebb lelkének szerelmi lírájával rokon: amikor Ettyben végre megtalálja az első szerelemben elvesztett női ideált, az iparművész szerető kezével csak az ő számára dolgozza bájos ötvösműveit, csillogó nyakékeit. Attól a lidércnyomástól, amivel a gond, ez a minden örömet sötétbe vonó alkony, a költő lelkére nehezedik, attól a fullasztó légtől, amibe életproblémáinak a viadala ragadja, az Etty lelkéből áradó derű szabadítja meg. Ez teszi kertté a szívét, *Etty télikertjévé*, ahol a legnagyobb köd sem homályosítja el a napot, a legridegebb tél sem tudja a virágokat megfagyasztani. Azt az éltető sugarat találja meg Etty mellett, amit George köszön Ottiliának; nála fölmelegszik a szive, s a balzsamtermő myrrhafák minden sebét begyógyítják. És ez az egyik oka annak, hogy a gond minden sebe ellenére sem tud költőnkön a kétségbeesés elhatalmasodni: ahogy a kettejük versengő szavát a reájuk ragyogó végtelen ég, a kozmikus béke látása némítja el *(Csillagnyilazók)*, úgy halkul a gond panasza, könnyebbül meg a névtelenség ólomköpenye, amikor a trombita mellé emeli költőnk a halkított hegedűt, amikor hitvese szerelmén melegszik fel *(Poetika).*

«A költészet az álom dolga; a költő álmodozó» (La poésie est chose de rêve; le poête est le rêveur) — mondja a modern költészet poetikája: az erős érzések, a szenvedélyek azonban fölvernek az álomból. Az izzó parázs lángba kell, hogy borítsa a szimbolumnak rátakart leplét, s vagy a puszta szenvedély mered elém, vagy tarka, összekapkodott lepel, melynek foszlányai magukban nagyon tépettek, nagyon csonkák. A szimbolizmusnak a tárgytalan sóvárgás — mint Rilke mondja: Sehnen ohne Hoffnung — az életből eltávolodó hangulatbamerülés — mint George mondja: «Die Hände legen schweigsam wir zusammen zu träumen einen Melodienstrom» — az igazi talaja: a nagy akarat és a nagy harag hamarosan földúlja. A teremtő akarat tettrehajtó költője — mint amilyen Harsányi is — nem merülhet el teljesen a szimbolizmusban. Máskép nehéz borona tépi föl a síma talajt, mint A. Ehrenstein háborús kötetében (*Die rote Zeit*, 1917). A háború rettenetes vérfolyása, a nyomorékok szomorú vánszorgása, a vakoknak nézni nem tudó tekintete, az árváknak és özvegyeknek jajja lép e lelketrázó kötetben elénk, kiált segítségért, mond átkot, sikolt kétségbeesést. Nyugodt szimbolizmusról itt szó nem lehet. A háború csak ilyen vad szenvedélyt válthat ki abban, aki nem az otthon nyugalmában, hanem a küzdelem szennyében-poklában élte végig. Harsányit is oda rendelte a sors és megfogant ajkán a XX. század őrületének hátborzongató riadója, a *Hajrá,* amiben biborpatak, könny-, gyöngy-tavak, asszonyszív-kutak, gyermekkar-hidak, tűzhelyromok fölött zúg a döbbenetes biztatás: «Gázolj paripám! belefúl, aki fél!...» Vajjon elbirja-e egy lap ezt a sok szenvedélyt, össze lehet-e illeszteni egy képbe ezt a borzalmas változatosságot? Harsányi megpróbálja: két versszakba szorítja az emberi sorsnak vérfagyasztó gyászát, az emberi gyásznak ijesztő hétköznapiságát, a köznapi gyásznak érzéstompító ködét *(Rézkarc)*. Elégséges ezen a képen a lélek egyensúlyának megőrzésére a mező szélén emelkedő pipacs és pipitér? A háború csak abból fakaszthat hűvös vagy nyugodt szimbolizmust, aki messziről nézi, vagy abból a távolból, amiből Zola és Tolstoj előtt nézték, vagy a lelkesedésnek azzal a szemüvegével, amivel Körner élte végig. Aki ott élt a futóárok mocskában, aki buta öntudatlansággal ott haladt a rohamra menők során, az odalát a harcos álarca mögé, azt látja, hogy az ember egy a barommal, egy a szekérrel — az oktalannal, az élettelennel; a szekér nyikorog, az ember hallgat, de célt, okot egyik se tud, egyik se kérdez *(A Balkánt jártuk)*. Ám ha az egyesnek nincs is szava, a hegyre csavarodó emberkígyó fölvonaglik: a megnyögést hallja az író, de hol keresse a fölmagasló embert? *(A kígyó.)* A szörnyű látvány döbbenetje itt már valami kétségbeejtő apáthiába torkul, érzéstelenségbe, amitől elfátyolosul a szem, dadogó a hang, veszélybe jut az öntudat. Amit ebből az érzéktelenített testből a sebző tőrök tépnek, azok nem jajok, hanem a harag önmaga ellen forduló kifakadásai. Egészen sajátos ennek a hangulatnak a szimbolizmusa: a megtépett, véres sebét elő-elővillantó szimbolizmus. Mert Harsányinak itt is hatalmas viziói vannak: mint a hollók hekatombája, az *Alkonyat*. Mintha a tompán sajgó fájdalom, torokba szorult jaj rátatált volna a háború igazi szimbolizmusára. Az ég alján hollóvér gyülik tóba; vergődő szárnyas a fekete felleg, ami arra száll; s az üvöltő szél még most sem elégli, még egyre hajtja az új sereget, a bús hollóbrigádokat... és az egyik tehetetlenül sodrott holló egy pillanatra megáll, az éjnél borzalmasabb sötétben az ég kéksége után kutat. Ez a holló a költő lelke.

Harsányi lelkében az érzések sohasem merülnek el teljesen; «színig dal a lelkem» — mondja egy helyen; azaz semmi érzés sem száll el nyomtalanul, sőt el sem szállhat, legfeljebb lepel alá kerül. De bármily régi is az érzés-élmény, oly közel marad a küszöbhöz, hogy egy feléje vetődő akkord is életre keltheti. Mivel ilyen éber az érzési élete, az érzések néha szembe is kerülnek, az új élmény küzd az érzési emlékezetből fölmerülttel. Éppen a zenére való reagálásánál figyelhetjük meg ezt. Amikor Lissauer hallja Bachot, csupa kép vetődik eléje: a zenélő kéz mozdulatai, mint afféle táncoló marquis-k és marquise-k léptei, azaz a zene nyomán életre ébredt képzelet vizuális munkája *(Bach).* Vollmoeller képzeletét a zene egészen másként foglalkoztatja: a melódia a természeti milieu hangulatát adja meg és vele a megelevenedő párbeszéd érzési témáját *(Nocturne in G-dur).* Mind a két modern lirikus átengedi magát a zene hatásának. Harsányinál két zenei darab hangulati befolyását figyelhetjük meg, Bethoven Pathetique-jáét és Bach Máté-passióját. Bármily monumentális mind a két darab, Harsányi képzeletét nem tudja igájába hajtani: emlékérzésével (borzasztó szerelmi csalódásának emlékeivel) küzd mindkét zenei műnek a hangulata; fölébe akar kerekedni, de nem bír; s a küzdelem oly kegyetlen, hogy könnyet csal a szemébe. Az érzési emlékezésnek az élmény felett elhatalmasodó ereje, a szenvedély fölé emelkedő nyugalom — nyugalom, amelynek a mélyén rettentő örvények élnek — tette lehetővé, hogy Harsányi fel tudott emelkedni arra az oromra, ahol a szimbolizmus fátyla terülhetett szeme és háborus élményei közé. A szenvedély elsímul ilyenkor, és az ember egyéni sorsának hálójából kiszabadul. Az orom a kozmikus érzések légkörébe nyúlik. Mivel pedig Harsányi lelkében minden érzés ily éber, az egyes érzés-élmény könnyen jut az egész érzésvilág egyetemével harmóniába, egyensúlyba. Ezzel az egyes érzés is kozmikus érzéssé válik. «A költő — irja Hebbel — csak egy határozott állapotot ad, de az szimbolikus jelentősége révén az általánosra mutat». Ez az irány önkéntelenül minden érzést az egyéniből az egyetemes felé visz Harsányi költészetében. Maga irja egy helyen: «Szeretek, akarok és megpróbálgatok olykor két nyelven gondolkozni: az emberén és a világegyetemén. Izgat a két nyelv különbözősége, izgatnak megegyezései, és sejtem, hogy a legnagyobb problémák akkor jutnak el mindég a megoldásig, amikor a két nyelv betűnyi pontossággal összetalálkozik». A nyelv azonban a tartalomban van determinálva; a két nyelv csak akkor egyezhet tehát, ha az érzéstartalom egyezik. Harsányit lelki alkata erre a találkozásra predestinálja, s valóban, ott alkotta a legnagyobbat, ahol a két nyelv összeegyeztetésére képes volt: a *Harang*ban, a *Varjak*ban és a *Tuba mirabilis*ban. Költészetének ezek az igazi értékei.

De vajjon megfeleltünk-e arra a kérdésre, amit Harsányi értékének kifejtésénél fölvetettünk, megmagyaráztuk-e azt a különös ellenmondást, hogy ezt a különálló, nagy poétát ma oly kevesen ismerik, oly kevesen méltányolják? Vajjon kielégítő-e az a felelet, hogy poézise szimbolizmus, a számottevő irodalmi kritika pedig a szimbolizmustól idegenkedik; — hogy kötetei megközelíthetlenek, legszebb versei lapokban szétszórvák, összegyűjtetlenek?

Bármily lesújtó legyen is ítéletünk a mai nagyközönség intelligenciájának egyoldaluságáról, bármennyire érezzük is, hogy az irodalmi izlést művészet nélkül való tendencia irányítja, a közönség és Harsányi viszonyát ebből még meg nem magyarázhatjuk. Azt sem tekinthetjük mindent megmagyarázó oknak, hogy Harsányi poézisében a gondolatnak, a bölcselmi mélységnek feltünően nagy jelentősége van: hiszen a mai olvasóközönség zöme nem a Geibel-szerű édes-bús dalokért lelkesedik, hanem azt kedveli, ami — legalább külszínre — mély, problémákat-boncoló, emberi általánosságokat megérző. Ady Endre tisztán a költői stíl ujságával aligha emelkedett volna arra a piedesztálra, amin épen az az olvasótábor tiszteli, amelyik Harsányit idegenkedve nézi. Igaz, hogy Harsányi Kálmán nem a liberális korszellem hódolója, nem a forradalmi nagyváros eszmevilágának az énekese, de viszont a nagyvárosi közönség egyforma mohósággal kapott a pozitivizmus nemes tanításán és a relativitás reklámos ujdonságán. Az okok legnyomósabbja — azt hiszem — Harsányi lelkében van, ennek a léleknek a folytonos nyugtalanságában, emésztődésében. Az állandó nyugtalanság elsősorban sok szertelenség lehiggadását teszi lehetetlenné; — leginkább nagy regényében láthatjuk ezt, és csak e szertelenségek magyarázhatják meg, hogy a *Kristálynézők* akkor sem tudott olvasóközönségre találni, amikor Szabó Dezső hasonló tendenciáju regénye valóságos vihart vert föl.

De a léleknek ezen emésztődések következtében való kiformálódása is számbaveendő: a légkör egyre ködösebb, nyomasztóbb, és Harsányi továbbra is a magasban akar szárnyalni pedig a kor mindenkit hozzáláncolt örök bálványához, az aranyhoz. A költői szabadság vágya és a reális élet valósága kerül szembe Harsányi lelkében: az emberi sors és az Emberiség, ez a halhatatlan mindenséget összefogó ragyogó képzet. A kilátástalan küzdelemben más megelégszik közelebb fekvő csillaggal is, Harsányi csak a *Grand-Être* ölén tudna megnyugodni; mivel pedig odahatolni nem bír, a lelke egyre borúl, állandóan vivódik. A szíve nyugtalan keserűséggel telik meg, lelke harmónia helyett örvényes mélységeket lát. Ez a folytonos, elpihenni egyre kevésbé tudó nyugtalanság, a viharnak soha el-nem-simulása, a vergődő szív állandó magaboncolgatása fáraszt, inkább elidegenít, mint magához von. A közönség nem a problémát, hanem az örökös, fárasztó önkínzást nem bírja. Nem szereti a tragédiában sem, nem olvassa szívesen lírai versben sem. Az élet gondjaiból, emésztő küzdelmeiből megpihenni óhajt a költészetben, és kevesen vannak, akiket egyéni vivódásaiknak az egyetemesbe olvadása ehhez az igazabb, mert nem pillanatnyi, megpihenéshez segít. A közönségnek két rétege a a szóvivő: az elmélyedni nem szerető, enyelgésköltészetet kedvelő rész — ezeknek Harsányi poézise nehéz, ezekben a szépség és gondolat mélységeire leszállani nincsen kedv és bátorság; a másik rész pedig a nagyvárosnak uj erkölcsi világában élő, uj egyetemes értéket bálványozó olvasóközönsége: ezek Harsányinak a földiektől megváló, mindig magasan szárnyaló lelkét, nemes erkölcsiségét, magyar fajhoz való ragaszkodását a maguk anyagiságával, uj erkölcsével és idegen fajiságával ellenkezőnek tudják. Nagyon nagy szeretet kell ahhoz, hogy ezeken az akadályokon át a megértésig jusson el az ember. Az a világ, amit Harsányi poézise tár elénk, megérdemli ezt a nagy szeretetet — és ezek a sorok épen erre a szerető megértésre hívják meg a lelkeket, akik ma, a vér és az arany korában, még tudnak szeretni.

TARTALOM:

Oldal

Vörösmarty Mihály... --- --- --- --- 5

Komjáthy Jenő --- --- --- --- --- 55

Ady Endre... --- --- --- --- --- --- 69

Harsányi Kálmán --- --- --- --- 117

ALSZEGHY ZSOLT

VÁZLATOK

IRÓK * KÖLTŐK

PALLAS KIADÁS

VÁZLATOK

IRTA

ALSZEGHY ZSOLT

BUDAPEST, 1925
PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest, V., Honvéd-utca 10.
Felelős vezető: Tiringer Károly műszaki igazgató.

ELBESZÉLŐK

HERCZEG FERENC.

Amióta irodalmi köztudatról beszélhetünk, meglehetős ritkaság irodalmunk életében, hogy egy korszak közönsége osztatlan elismeréssel hajlik meg egy-egy író működése előtt; ritkaság nemcsak azért, mert a magyar közönség a maga irodalmi izlésébe is belekeveri politikai pártállását is, hanem azért is, mivel a pártra-szakadás az irodalmi életben ép oly hévvel dühöng, mint a politikában. Nemcsak a kisebbek sorsában látja ezt az ember — Kuthy Lajos népszerűségét az országgyűlési ifjak pere alapozta meg, a Bach-korszak idején vállalt szerepe döntötte meg —, hanem a nagyoknál is. Petőfi népszerűségének bizonyos körökben ártott köztársasági hitvallása, Jókai varázsát erősen rontotta dinasztikus hódolata. Mégis úgy látjuk, a jelen irodalmában egy írónak sikerült ezt az osztatlan hódolatot kivívnia: Herczeg Ferencnek. Pedig Herczeg sikerét sok minden tette küzdelmessé: nem az ősi törzsből származott, hanem arról a vidékről, melynek lakosai „ama sziléziai gyarmatosok unokái, kiket Mária Terézia király telepített ide a hétéves háború után"; amikor fellépett, még Jókai Mór hatalmas mesemondó fantáziája tartja igézete alatt a közönséget. Vele körülbelül egyidőben indul hódító útjára a magyar elbeszélés két halhatatlanja: Mikszáth és Gárdonyi. Első regényének előszava még írói eszményét is rendkívül szerényen szabja meg: „Ha elsőszülöttemnek sikerül az olvasót egy estén át szórakoztatni, akkor betöltötte hivatását." — Mégis pályadíjat nyer első regényével, kiadót és közönséget hódít első írásaival. Mi ennek a titoknak a magyarázata?

Mikszáth — mint már annyian megállapították — Jókai örökségét vette át. Első igazi sikere azonban a palócok és tót atyafiak bemutatásából fakadt: egy sajátos, új, szinte ismeretlen népi osztály pompás megismertetéséből. Gárdonyi a magyar falu népének megelevenítésével kényszerítette maga mellé a Fortunánál is szeszélyesebb irodalmi siker istenasszonyát: nem a megfigyelés tárgya, hanem a megfigyelés lelke volt új írásaiban. Herczeg is újat hozott: a magyar város életét. Megpróbálta ennek a lerajzolását már Tolnai is: de az ő epével színezett képei nagyobb felháborodást keltettek, mint tetszést. Herczeg nemcsak élt ebben az új városi életben, de szerette is azt. Biernbaum írja a Herczeg Ferenc világával néha rokonvilágú Liliencronról: „A költő — amilyen teszem Liliencron — nem annyira tanulmányozni akarja az életet, mint inkább élvezni. De ez az élvezet oly bensőséges, erős és tartós, hogy megszólalásra kell törekednie." Herczeg első írásaiban ezt a gyönyörködő benne-élést érzi az ember: és ebből ered az írások melegsége, elevensége. Az olvasó abban a hitben ringatózik, hogy ezek a könyvek nem is a közönség gyönyörködtetésére, hanem tisztán a költő emlékekben való gyönyörködésére szolgáltak: ihletőjük nem a külső siker vágya, hanem valami csendes belső kényszer. Maga az író is láthatólag ügyel arra, hogy ez a hit éljen olvasóiban: a legtöbbször élményi emlékként meséli el az elmesélendőket. A Gyurkovics-leányok története egy szerémségi utazás révén kerül elénk, a Gyurkovics-fiúkat pedig abból az alkalomból ismerjük meg, hogy a 188*-ik farsang utolsó éjszakáján az író hivatlan, de ép azért titokzatos vendége volt az egyik, a Gyurka. Erre a célzatra vall az is, hogy írónk ismételve regisztrálónak, nem pedig mesemondónak vallja magát. „Ha nem volnék egyszerű krónikás, hanem igazi regényíró, aki kezében tartja hőseinek a sorsát, most igen épületes dolgokat írhatnék" — jegyzi meg egy helyen. Másutt az intimitások elmondását így menti ki: „Én azonban nem vagyok jónevelésű úr, hanem naturalista író, akinek minden szabad és azért elmondom, mit mondott Klárika." Egy helyt a motiválás kényszerűségét így hárítja el magától: „Ha novellát írnék, meg kellene okolnom, hogyan került Fodor Miklós épen akkor Szlankaményiék kertjébe, amikor Erzsi az ablakban állt, — mivel azonban valót beszélek, nem is okolok meg semmit." Varázsának mindenesetre az volt az egyik titka, hogy a közönség mindig ott látta vagy ott képzelte, de feltétlenül ott hitte azok között az alakok között, akiket regényeiben — novelláiban bemutogatott; és ez a hit a meghitt bizalom közösségét teremtette meg az író és közönség között: megépítette tehát azt a hidat, amelyen legkönnyebben lehet közönséget hódítani.

Nem szabad ugyanis felednünk, hogy ez a közönség maga is ebbe a miliőbe tartozott, legfeljebb a társadalmi nívóban volt különbség a regény hősei és olvasói között. A kilencvenes évek betetőzik a városi társadalomnak a politikai és kultúréletben való hatalomra jutását. A polgári osztály súlya az irodalomban ekkor érezhető a legjobban: innen kerül az olvasóközönségnek lényegesen nagyobb része. Ez a polgári osztály erejének tudatában már nem is száll szemben a zsentri veszendő tipusával: elnéző szeretettel tudja nézni annak hibáit és erényeit, s tud mosolyogni a saját természetének egyoldalúságán is. A zsentri és az arisztokrácia nem félelmes többé: a küzdő hatalomból nem maradt meg egyéb, mint valami nimbusz, — mint a báli éjszakából egy elragadott zsebkendő illata. És ahogy ez az illat megbizsergeti a vért, a polgári olvasó álmodozó lelke is szívesen száll az „előkelő világba". Ahogy Marlitt és Beniczkyné regényei: Herczeg első regénye is ezen a sajátos polgári felfogáson épül. A *Fenn és Lenn* világa felöleli mindazt, ami a polgári közönség leányvilágát érdekelte, vonzotta, álmodozásba csalta. Van itt szó egy régi és egy fenyegető messalianceról, szíveket bilincsbe verő bárónőről, titkos szerelemben kínlódó, visszavonultságban élő báróról stb. Az érzelmességnek hatékony forrása Pogány Jolán, az eleve lemondó versenytárs, — a zsentri-lovagiasság káprázatát adja a sok párbaj, a polgári férfi kiválóságának kiemelésére pedig itt van Kun Attila afrikai utazása, politikai karrierje, stb. — Ez a kapcsolat a polgári lélek hajlandóságaival megmarad később is; ebből vezethető le Herczeg Ferenc irodalomtörténeti jelentőségének egyik eredője: az a hűség, amellyel egy forrongó kor embertípusait megörökítette.

Ennek a megörökítésnek a módszerét maga az író egy nagyító lencse munkájához hasonlítja egyik novellájában. „Egy vízcsöppet teszek az üveglapra és odatartom a nagyító lencse alá. Tessék belenézni! Mozog, nyüzsög, él . . . Megforgatom a csavart, most kétszázszorosan nagyít az üveg. Ime, szilárd körvonalak bontakoznak ki a párás tömegből: egy derék kisváros körvonalai. A főutcája hosszú, széles, poros és elszomorítóan rideg. Megint forgatom a csavart és most ötszázszorosan nagyít. Ime, a házikók morzsányi ablakaiból parányi infuzóriumok kandikálnak elő . . .“ Figyeljük meg a nagyító üveg munkáját: nemcsak erejéről, de természetéről is tájékozódhatunk: mert a domborulatában van valami egyéni, valami önkéntelenül torzító, ami hozzásegít az író lelkének megismeréséhez.

*

Herczeg ismételve figyelmeztet arra, hogy egy forrongó, átalakulóban lévő társadalom tárja e nagyító lencse elé tarkaságait. A társadalmi osztályok elvesztik régi poziciójukat. Az arisztokráciáról az író lelkével mondja egyik alakja: „Egy a halandó élet által halálraitélt érzelmi arisztokráciát láttam bennetek és nemes együgyűségtek . . . fölemelt és elragadott.“ A varázs, amelyet önkéntelenül megérez az ember velük szemben: szépségük, nemes és öntudatlan büszkeségük, egész lényüket jellemző tartózkodásuk. Rokonszenvünket irányukban még növeli az a tudat, hogy szú rágódik az osztály gyökerében, hogy igazi mivoltuk egyre jobban pusztul. Az élesebb szemű vizsgáló már azt is meg tudja állapítani, hogy „az igazi arisztokraták nem a született nagyurak. Aki grófnak vagy bárónak született, az nem meggyőződésből arisztokrata, hanem csak véletlenül. A sors nevet és vagyont adott neki, miként a púpos embernek púpot ad. Ő nem tehet erről, gyakran nem is tud mit kezdeni a nevével és néha sok, rendesen kevés ízléssel viseli el annak súlyát... Ezek nem igazi arisztokraták. Az igaziak a külvárosi korcsmákban születtek, vagy olykor a házmesteri lakásban. Ők a saját szabad elhatározásukból lesznek arisztokraták, ők meggyőződésből, hivatásból nagyurak. Mivel kivétel nélkül eszesek és erős akaratúak, jobban is töltik be a szerepüket, mint a születési arisztokraták. Ők alkották meg és tartják fönn azt az arisztokratikus típust, melyet... Ohnet és Marlitt asszony regényeiből ismer“ a közönség. A régi fajtájúban alig is van más lelki közösség, mint a sajátos életfelfogás. Az ősi viszonyt a főúr és jobbágy között nem a közös munka váltotta fel: a főúrban az atavisztikus mássaldolgoztatás meggyűlöltet minden munkát, amelyre az új életviszonyok hívják. A polgári foglalkozásokat megvetik: ahhoz, hogy az új világrendbe illeszkedjék, olyan természetű hatalmas rázkódás szükséges, mint amilyen érte Szitnyay Györgyöt a *Honszerző*-ben, Jurisics Jánost *A láp virágá*-ban. A cigaretta füstjében elmélázgató arisztokrata lelkében csak ez a homályos konstatálás tud megformálódni: „Minő szép is lehet az élet, ha adósság és vénség nem érne utól előbb-utóbb minden úri embert.“ Természetes, hogy ennek az élettípusnak nincs egyéb szabályozója: csak a színleges becsület. Az ember legyen méltó ahhoz a várakozáshoz, amelyet neve ébreszt a társaságban. „Dőljön össze a világ, — fő dolog, hogy ne vétsen a férfiasság formaságai ellen.“ Ez a formaság nem valami szűk korlát. Legfontosabbnak hirdetett oszlopa: a becsület — alapjában véve nem több a hiúságnál. „Egy asszonyt a pénze kedvéért feleségül venni, a pénzt elpusztítani és az asszonyt nyomorúlttá tenni: az semmi. De a felesége kedvesének pénzzel tartozni: becstelenség, amelynél kivánatosabb a halál.“ Ezért szerepel annyi konklúzióban az öngyilkosság, ezért olyan hatalmas lidérc a lelken a becstelenség. Ámde a relativitás ezt a fogalmat is ugyancsak kikezdi: „A nő erkölcsileg nem veszít azzal, ha megcsalják. A megcsalt férfi azonban ostobává lesz és az ostobaság ép úgy diszkvalifikál, mint a becstelenség.“ A meglévő erkölcsi korlátok csak e becstelenség fenyegető záradékával nyernek komolyságot ennél a kasztnál. Nem a vallás, nem is a törvény, hanem az arisztokrácia becsületkódexe az egyetlen életirányító. Erre a kódexre hivatkozva kívánhatja *A kivándorló* hősétől, a munkás férfivá erősödő Pálfalvy Miklóstól a léha Szentgróthy, hogy vessen véget az életének; mert „aki nem tud élni, mint úriember, az haljon meg, mint úriember. Főbe kellett volna magát lőnie. Ezt joggal elvárhatta volna tőle mindenki, aki pertu volt vele...“ A cselekedetek megítélésébe a becsület hangoztatása valami könnyelműséget vitt be. Az ok nem lehetett más, csupán az, hogy az arisztokrácia régi típusa életcélt vesztett. Az örökös játék és élvezet az új világrendben már nem tölthet meg egy egész életet: az élet jogához ez kevés. Az új, individualizált erkölcsi kódex az igazság szavát elhallgattatni nem tudja. Üssük fel e kódexet a hazugság szónál: „Én nem gyűlölöm a hazugságot. Csak azok vetik meg értelmetlen megrögzöttséggel, akik a fogalmakat feketékre és fehérekre osztályozzák, mint a sakktábla kockáit... Nekem azonban nincsenek előítéleteim színekkel szemben.“ Vagy a lopás fejtegetésénél: „Magyarországon csak kétféle ember van: olyan, aki lop és olyan, akitől lopnak. Az előbbiek a zsiványok, az utóbbiak az együgyüek.“ Az erkölcsi felfogásnak ez a felszínessége csődhöz vezet: csődhöz a kaszinóban, a politikában és a családi életben. Herczeg Ferenc regényeinek jó része ennek a csődnek a kikerülhetetlenségére mutat reá szomorú, de kérlelhetetlen igazságossággal; alakjait ezzel a fájó ítélettel vonultatja el előttünk: „Egy utolsó őserdő utolsó nyomorék hajtása.“

A polgári társadalom sem találta meg a helyét. Csak ott, ahol a város elszakadt a világtól s „ha kicsi fészek volt is, a lakosság szemében a világ közepe volt és jól megélt a maga emberségéből, akár egy középkori kis köztársaság, vagy a nagy óceán egy félreeső szigetországa“, — ott és addig boldog és nyugodt a polgár élete. Legalább is a *Fehér páva* városában, Varjasban így látjuk a dolgokat: a kisvárosi felfogás, minden naiv ferdesége és fonáksága ellenére, jobban a szívünkhöz nő, mint az arisztokratikus felfogással kiegyenlítődésre törekvő nagyvárosi társadalom. A vasútünnepély kormány-képviselője fájó disszonanciát hoz a városba a maga ál-arisztokratizmusával. A művészeti felfogása is fonákul modern: „A jó arcképnek nem kell hasonlítania. Az igazi portré az, melyen meglátszik, hogy a modell mellékes és a festő egyénisége a fő.“ A zenéről így nyilatkozik: „Nem szeretek zenét hallgatni, mert a zene nagyon határozatlan valami. A Rákóczi-induló különben is azt a benyomást teszi reám, mintha engem tennének felelőssé egy csatáért, melyet nem én vesztettem el.“ Azután így folytatja: „A művészetnek semmi köze az őszinteséghez, mert az őszinteség alatt banális és hétköznapi dolgok lappanganak és engem cseppet sem érdekel, hogy egy parasztlegény, vagy egy csikós mit érez. Szép csak a raffinement, a komplikáció, a hazugság.“ A művészet és erkölcs viszonyáról pedig ez az ítélete: „Méltóztatik tudni, mi a morál? Egy szalmaszál, melybe olyan emberek kapaszkodnak, akik nem értik meg a szépséget...“ A nagyvárosi polgár új képét Herceg Ferenc az *Andor és András* szatirájában festette a maga egészében elénk. Ma, a világháború társadalmat alakító forgataga után, ez a kép immár a multnak képe: sok élettanulság rakódott a magyarság lelkére az utóbbi tiz esztendő folyamán. Elsősorban a kereszténység és a zsidóság szembenállása változott meg: ma — hogy egy külsőleges példáját hozzam fel a változásnak — a diszgójra (— Andor nevezi így —) a zsidó társaságnak semmi lelki és testi szüksége. Andor és András viszonya épen azért ma sokkalta komikusabb, mert a mában az igazságát nem érezzük. Herczeg szatirája a Szinger-családban a századvég meggazdagodott zsidó bankárjának lelkiségét rajzolta meg. Nincs ebben a rajzban elítélés, bár nincs rokonszenv sem. Az öreg Szinger a maga számító és dörgölőző egyéniségével nem kelt sem tiszteletet, sem megvetést. A sajátos magyar viszonyokkal harcol: természetesen felhasznál minden eszközt, amit a sors a kezébe ad. Leánya már modernebb, különösebb, ép azért komikusabb hajtás: a talaját vesztett leánytípus. Ami erkölcsi könnyelműség, modorbeli fonákság van benne, azt helyzete és a zsidóság helyzete érteti meg: az olvasó nem ítéli el, mert nem ébred irányában semmi rokonszenv, ami az ítéletet kikövetelné. Rokonszenvi kapcsolatba mindössze két alakkal kerülünk: Andrással és Koller báróval. András édes anyja a pasziánszozó méltóságos asszony tipusa: férjével multat vesztett, fiában jövőt remél. E két végpont között szállldogál minden gondolata. András maga még nem az új kor fia: valami szeretetreméltó ügyetlenség maradt meg benne a családi örökségből: a becsületes ember mozdulatainak ügyetlensége a becsület nélkül való világban. Az új környezet pillangója, Andor, azért van olyan erős hatással reá: ez a fura ember is elégséges neki az új környezetben való átformálódásra. Az élet célja — nemcsak az övé, de egész családjáé — a régi, elvesztett vagyoni helyzet visszaszerzése. A komolyság hiányzik belőle, szívesen veszi tehát mindazt a könnyelmű útmutatást, amelyet Andortól kap. Az új világ új erkölcse néha megriasztja, — célt nem is tud érni, de legalább hozzáidomul az új emberekhez. Koller báró a zsidó pénzarisztokráciához illeszkedő magyar arisztokrata típusa. Maga a polgári társadalom csak éles karrikaturákban jelenik meg: így a csinos és elegáns Kékkövi úrban. — A modern kereskedőosztályt a Toll-család reprezentálja a *Fehér pává*-ban. Az üzleti élet irgalmat nem ismerő merevsége, szépséget és ízlést félrelökő egyoldalúsága jellemzi a család öregebb generációját. Toll

Jenő, az ifjabb generáció: a számító érvényesülésnek lovagiatlan lovagja. A kisváros régistílű emberei között „a merészségével, önbizalmával és mozgékonyságával olyanformán festett, mint valami húsevő állat a kérődzők között.“ A vagyonért házasodó zsentri visszképe benne kegyetlen, számító, undorító éhségként jelentkezik. A zsentriben a kaszinói becsület mindig megakadályozta ennek a vagyonéhségnek az állativá fajulását. A *Leánykérő* hőse, Vivó Laci is a pénzért keresi Horváth Farkas leányát: de amikor a sors kijátsza és az elszegényedett Sajó Sárinak mondat vele vallomásokat, ezt is állja, — feleségül veszi a szegény leányt. Toll Jenőben ilyen finomság, ennyi becsület nincsen: a gazdagnak gondolt Ábel Marikát megkéri, de az elszegényedettet már nem óhajtja nőül venni. A modern arisztokrácia és a modern polgári társadalom világát azzal a szomorú megállapítással kapcsolja össze az ember, hogy „a társadalom különböző osztályainak erkölcsei között elméletben semmi, gyakorlatban pedig csak annyi különbség van, hogy az egyiknek több, a másiknak kevesebb a pénze“.

A munkásvilágra Herczeg Ferenc hosszú időn át azzal a hamis szemüveggel tekint, amellyel Orczy Lőrinc báró nézte egykor a jobbágyok sorsát. A régi társadalom vezető osztályának megmentésére egy eszközt talál: a munkát. A munka az egyetlen nemesítő, újra életjogot adó foglalkozás a megváltozott világban. Mivel pedig a munka, különösen annak a testi része, a munkásnépnek a kiváltsága, a munka megnemesítő ereje egy kis szépítő átfestésre kényszerítette Herczeget akkor, amikor a munkásnépről írt. *A kivándorló* kovácsa, Kelemen, jellemzi legjobban ezt az ábrázolásmódot. Meglepi az embert az a világos életlátás, amellyel Pálfalvyt a börtönben kioktatja: „Azt hiszem, az urak nem is a becstelenségtől félnek, hanem a szennytől, mely olykor hozzátapad. Azt mondták nekem, ha a becstelenség selyemszoknyát visel és szagos vízzel mossa magát, akkor nem is fáznak tőle olyan nagyon...“ Érthető az a hatás, amelyet ez az egyszerű, tiszta beszéd az állítólagos becsület ködének emberére, Pálfalvyra tesz: „Én a hitemre mondom — így mutatja be később egy hercegnek — ő a legelőkelőbb ember, akit életemben ismertem.“ De az is tagadhatatlan, hogy a szépítő átfestést erősen érezzük a munkáson. Igazi életet Herczegnek csak egy kis drámájában él: *Két ember a bányában*. Ez a darab azt az összeütközést sűríti egy felvonásba, amely a ma szociális harcában a munkást és a munkáltatót állítja szembe. A halál kérlelhetetlen ítélőszéke előtt találkozik a bánya főmérnöke és egyszerű munkása. A mérnök megmenekülése a bányász kezében van: de ennek szívében föllángol minden keserűség, ami ezt a két kasztot elválasztja. „Terhet vontam, kantárra jártam, egész életemen át igásló voltam, éreztem a hátamon az urak ostorát, — most a patkóm alá tiporhatom azt, aki a legkeményebb, a leggőgösebb volt az urak között, *azért* szívesen cserélem el azt a nyomorúságos pár esztendőt, mivel még megtoldhatnám az életemet... Az úr sohasem bántott, nem is tudta, hogy én is a világon vagyok. De az úr a mázsás kövek közt volt, amelyek a mellemen feküdtek, amelyek elfullasztották a lélegzetemet, lenyomtak a mélységbe, állattá aljasítottak... Ez a gyűlölet az én önérzetem, ez a gyűlölet tesz engem emberré.“ De Herczeg ennek a gyűlöletnek az egész genezisét megadja: ez a szerencsétlen munkás anyját nem ismerte, — eltévelyedett apja öngyilkos lett — nem volt, aki munkára szorítsa: a könnyebbik véget kereste, katona, tengerész akart lenni... végül csillérgyerek lett, meg vájólegény. A sok csapás azonban nem ölte ki a szívét: a munka emberét meg tudja becsülni az úri ellenfélben is, ki tudja oltani ezzel a becsüléssel a gyűlöletet. Nyilvánvaló, nem Meunier faragása ez a szobor sem, de minden tagja igaz, bár az író politikai figyelmeztetése nemesíti is meg nagy elhatározását.

*

Még határozottabban sajátos ennek a társadalomnak a képe, ha nem a különböző osztályokban, hanem általában *az asszonynak* a lelkében figyeljük meg a formálódását. Herczeg Ferenc mindannyiszor, amikor női portrét fest, a vonalakba valami torzítót visz bele, valamit abból a keserűségből, amely Madách Imre nőábrázolását annyira jellemezte. Már első regényében a legvilágosabbfejű, mert a halálhoz legközelebb álló, hősével ezt mondja: „A teremtés minden teremtményét fegyverrel ruházta fel, hogy megállhasson a létért való küzdelemben. Az oroszlánnak körmöket adott, a verticellának pedig tapadó csápot, mellyel hozzátapad a kagylóhoz vagy békához, hogy egész életén át hurcoltassa és tápláltassa magát. Ami a verticellának a csáp, az az asszonynak a szépség... A férfi a szépség részegítő hatása alatt szem elől téveszti józan önérdekét és — a verticella hozzátapad, hogy gondtalanul evickéljen az élet tengerében. Ez a szerelem s a házasság genézise, értve mindkettőt eredeti, tehát tökéletes alakjában..." Természetes, hogy a szépprózaíró a maga nyerseségében ezt a felfogást nem hirdetheti, hiszen a regénynek és a novellának mindenkor a hölgyvilág volt a legbuzgóbb közönsége, de a színezet alaptónusa Herczegnél ez maradt: mindössze a megértető körülmények, vagy az író humora teszi az egyes portrékat derültebbé.

A humoros arcképek legsikerültebb sora a *Gyurkovics-lányok* kötete. Voltaképen derűs szatírák sorát kapjuk benne: hogyan adja férjhez az ügyes Gyurkovics-mama az anyjukhoz méltó leánycsemetéket. A komikus rajzok mind a verticella ügyes csápforgatásának vetik áldozatául a férfiakat, olyan könnyedséggel, mintha a férfi bizonyos mértékben másodrendűbb lenne az asszonynál. A női hivatást Gyurkovics-mama ebben a célhatározó mondatban kristályosítja ki: — „hogy jó pártit csinálj!..."

Ez a derű azonban csak a házasságig mosolyog: ennek az ajtaja a boldogság napfényét nagyon sokszor kirekeszti Herczeg regényeiben. Kíséreljük meg összeszedni előbb az okfejtését ennek az elsötétülésnek. A *Fehér páva* hősnője a maga kétlakiságában már a boldogtalanságra van predesztinálva: túlságosan józan kereskedőapának túlfinomodott leánya, aki a maga társadalmi osztályában házassági álomregényét végig nem élheti. Egész szervezete elüt a vidéki kereskedő-asszonyétól. Figyeljük meg a zongora előtt: „halvány arccal, félig lehúnyt szemmel ült. A remegő gyertyafény arany vonallal rajzolta körül finom profilját. Szívét megkerítette a lengyel zene érzékies ereje... átengedte magát a forró és piros áramlásoknak, melyek a vérében keringtek. Amióta nagy leánnyá lett, mindjobban elvesztette ellenálló képességét a zenével szemben, mely úgy hatott az idegeire, mint az alkohol..." Csak természetes, hogy a tükör rejtekéből édes anyja boldogtalan szerelmes regényének a levélemlékei tűnnek elő és természetes az is, hogy ezeknek az emlékeknek a hatása alatt a leány beteges elkívánkozása is megerősül. Felette azonban a gondos nevelés és régi megszokás józansága őrködik: a korlátok közül való kitörése nem több, csak elszakadás az otthontól, félrelökése a tekintetből való házasság kényszerének, a munka, az önálló női munka küzdőterén való elhelyezkedés.

Aki nem jut Ábel Mariska szerencséjéhez, az a *Honszerző* asszonyának, Irmának sorsát veszi a nyakába. Jövőjének sejtése nélkül férjhez megy, és egyszer csak rájut arra, hogy nem a férje, hanem más érti meg, legalább is úgy gondolja. Ezzel szétpattan a házastársak érzelmi közössége és még jó, ha a válás jön, a nyilt, egyenes szakítás. Az önmaga iránt való kötelesség, a valamelyes emberi életre való jog frázisa puffan elénk: de ha jogtalannak, rútnak és egészségtelennek érezzük is, belátjuk, hogy a viszonyoknak ide kellett fajulniok. Az asszony — olvassuk a regényben — „a tiszta asszonyok ama fajához tartozott, akik a szerelmet a hűségen kezdik." Maga az író ennek az asszonynak az elpártolásánál nem adja meg a saját ítéletét, de egy hasonló elpártolásnál ugyancsak keményen regisztrál: *Az arany hegedű* lapjain. Itt is elszakad az asszony a férfitől, de a férfi hibáját a szakadás előidézésében nem látja az író. Pedig a két elpártoló asszony között csak az a különbség, hogy amaz, Szitnyay György felesége, egy erős ember szuggesztiója alatt és férjének egy nagy meggondolatlansága alkalmából cselekedett, míg Gráczián Katóka, Arató István neje, a háborús hóbortnak lett az áldozata. Feleségének lelkét egyik férj ép oly kevéssé ismerte, mint a másik: az asszony mind a két csábítóban az első megbecsülő Pygmaleont köszönthette. Gráczián Katóka mégsem olyan könnyen kerül ki a szakításból, mint Naszódy Irma. Nem tekinti bűnnek az író a tettét, de csak azért nem, mert a bűn elkövetéséhez szükséges felelősségtudatot sem tételezi fel benne: „Ugyanaz a fölséges erő, mely tavaszi estéken vadgalambszárnyakon vonul el a nyárfák fölött, kényszerítette Katókát is, hogy elhagyja régi fészkét. Hiszen igaz, vannak nők — óh igen, vannak! — akik a fejlődés útján néhány százezer esztendővel előbbre jutottak, mint a vadgalamb és a tücsök, de Katóka nem ezek közül való...“ Mi tette hát eddig a férj méltó társává? — „Az emberi lélek erejét és méltóságát nála öt éven át az ura sugalló ereje pótolta.“ A józanságnál hüvösebb, a verticella-hasonlatra emlékeztető ez a megokolás, de csak a megokolás: a kép sötét árnyalata azelőtt is megvolt.

Ez a sötét árnyalat még ott is kiüt, ahol bizonyos szánalom vezeti az író meseszavát. A *Férfiszívben* két női típust ismerünk meg: a hűtlenül elhagyott barátnőt, Szepessy Klotildot és a hűségre képtelen leányt, Kovács Ilonát. Maga az író is feltételez külsejükben bizonyos hasonlóságot, míg a lelkük látszólag teljesen különböző, — hogy is hasonlítson egy úri nő lelke egy utcai leányéhoz. De Herczeg a regény ki nem mondott gondolati tanulságában az örök nő egységét hangsúlyozza, azt a meggyőződést, hogy a nőnek a férfi adja meg a ki- vagy visszafejlődésére az összes lehetőségeket. Herczegnél: az asszony sorsa a férfi, — de csak annyiban, hogy lelkének értékeit a férj szerelmének erejére vezeti vissza.

Úgy látszik, mintha ebből az átlagból kiütne a *Láp virága,* Jurisics megmentője, Jesszi. De ez is csak látszat: hiszen Jesszit is az edzette meg, hogy megérezte azt a kötelességet, amely reá az elbukott Jurisics mellett várt.

A házasasszonyok egy részét Herczeg a félreismert nők szentimentális hadában látja. Ezek a félreismertetésért úgy állnak bosszút, ahogy épen a lehetőség engedi. „Kesernyés humorral látnak hozzá, hogy azzal, amit megmentettek az illuziók nagy hajótöréséből, elviselhetővé tegyék az életet. Valami új életcélt kombinálnak maguknak, egy bálványt, amelyben nem mindig hisznek, vagy játékszert, amely nem mindig mulattat.“ Ha férfi állapítja meg ezt a fejlődést, a nő hűtlensége ellen keres védelmet — és Herczeg erre az igazságra vezeti: „Van az asszekurálásnak két módja is. Az egyik az, hogy az ember magába szeretteti a feleségét . . . a másik mód: hét gyerek.“ A férj azonban ritkán, akkor is többnyire késön jut a helyzet felismeréséhez, sokszor pedig még a felismerés után is hiányzik belőle a cselekvésre késztető akaraterő, vagy legalább is útjában áll ennek egy nehéz akadály: a férfiui hiúság. A *Simon Zsuzsa* épen azért egyedülálló Herczeg írásai között, mert ennek hőse még a hiúság akadályán is keresztül tud lépni. Orlay Sándor be tudja látni, hogy az erős érzés kitartó hűsége szebb és nemesebb a játékos asszony csábító próbálkozásánál; megérti azt, hogy a szeretet tapasztalatlanságának keserűen megszenvedett eltévelyedését jóváteszi a hűség ragaszkodó állandósága. *Szabolcs házassága* nem végződhetett ilyen békés akkordban; ebben a regényben két lélek boszorkánykóróját fújja röpíti a szél: Szabolcsét is, Malvinét is. Malvin az úri könnyelműség vigasztalásánál, Bakó grófnál akad meg, Szabolcsot a hercegnő különc volta nem engedi szabadon. Melyik a vétkes, vagy melyik a vétkesebb? — Herczeg nem vet fel ilyen kérdéseket: az ítélkezést nem követeli meg, vagy legalább is az olvasóra bízza. Malvinban nem is rajzolt új típust: első kacérkodását az a szándék vezette, hogy féltékennyé tegye az urát, a második lépésre már vérig sértett női hiúsága ragadta. Nálánál különösebb alkotás Leticia hercegné. Voltaképen annak a Hetvicz-Janky bárónénak az ikertestvére, akit Gyurkovics Géza regényéből ismerünk, de különös természetének minden megokolása elveszett. „Az isteni arrogáncia, az unottság, a kegyetlen malicia és a képtelen szeszély“ közös bennük, — mindössze a megértető bosszúvágy hiányzik Leticiából. Ez az asszony teljesen a házimacska, aki csak simogat vagy karmol, de komolyság, lelki nemesség, kötelesség-érzés nincsen benne. „Neki csak egy kötelessége van: szépnek lenni és kegyesen mosolyogni. És ezt a kötelességét esztétikai tökéletességgel teljesítette: szép volt, kegyes, közömbös, mint a virág és önzésében jóhiszemű, mint a gyermek.“ Ez a léleknélküli, játszásra termett házimacska tépi könnyelmű kegyetlenséggel ketté Szabolcs házasságát.

Herczeg Ferenc boldogtalan vagy boldogtalanságba vonzó asszonyainak közös betegsége az erkölcsi komolyság hiánya. Ezt a komolytalanságot két típus véglete mutatja a legvilágosabban: az Avarfy-család hölgytagjai és az *Álomország* Editje. Mind a kettő erősebben foglalkoztatta az írót: nemcsak regényben, hanem drámában is megírta a történetüket. Az Avarfy-leányok a komoly érzés nélkül játszadozó asszonyfajtából valók: Pálmának vagyonos férj kell, — a vagyonosságon kivül egyebet nem követel a férjétől, — Zsazsának kaland kell, amelyet az tesz különösebben élvezetessé, hogy a férfit nővérétől halássza el. Regényük a csábító erő próbája: az, hogy kalandornak ismerik fel a kiválasztott férfit, valamelyes elégtétel nekik a kudarcért.

Más jellegű nő Edit: „a nyilvánosság mániákusa. Neki minden férfi tetszik, aki valamiképen kimagaslik a tömegből. Roosevelt, Vilmos császár, Togo admirális. Mindenki, akiről sokat írnak a lapok. Érdekli a szinész, aki feltünést keltett új szerepében, érdekli a politikus, aki nagy beszédet mondott, de érdekli a rablógyilkos is.“ Csak akkor él, ha érzi, hogy önmaga intézi, befolyásolja a saját és a mások sorsát. Azért többre becsüli az ostobaságot, a bűnt, a gyalázatot is a nyugalomnál. Szerelmesnek tűrhető, de semmi tehetsége sincs a házassághoz. Igazi macska: „a selymes teste karcsú, de erős és szívós... Könnyen megszelidül, de vérengző hajlamáról nem mond le és mindig megbízhatatlan és kiszámíthatatlan marad.“ Követi a férfit, akiben újat, erőset, minden eddigitől különbözőt remél, de amikor minden emberi indulatát kiismerte, félrelöki magától. Nem tud megmaradni a férfi mellett, akinek már nincs emberi titka ő előtte. Fordított Midász királynak érzi önmagát: kezében minden arany iszappá lesz. Mindig keres, de a keresésnek nincs elpihenése; amikor pedig minden feltárult előtte, amikor nincs már mit keresnie, új titokhoz, új férfihoz űzi átkozott végzete. A tartós szerelem az ő szemében vadházasság: nem bír el semmi láncot, a szerelem láncát sem. Ez az erkölcsi felfogás már veszedelmesen beteges: a pathologiának érdekes esete. Amikor egy gyilkos kés kerül a kezébe, így tör ki őszintesége: „Szeretnék látni egy olyan embert, — egy gyilkost, — én még sohasem láttam... Mégis: nem lehet közönséges ember, — erő lehet ilyen emberben, nagy erő, hogy meg meri tenni azt, amire — más csak gondol... Mer és tud ölni. Ölni... ölni... de különös szó! Milyen érzés lehet az — mit érezhet a gyilkos — mikor az áldozat nyakán....“ Ezt az asszonyt a „fekete, vérszagú titkok, szédítő mélységek“, a férfinek fenevadként szikrázó szeme, szenvedélytől eltorzult arca félelemmel és szédülettel tölti el, — és ezt a félelmet és szédületet érzi szerelemnek.

Az ilyen pathologiai tünet mindig a körülményekben leli magyarázatát. Herczeg Ferenc sem a leszármazás adataival teszi szomorúan valószínűvé, hanem azzal, hogy a tisztességes asszonyt állítja vele szembe és e szembeállításból sejteti a mérges bacillusokkal telített levegő közösségét. Árkay bárónéra semmi rosszat sem mondhatott a budapesti társaság, sőt megütközést kelthetett az, hogy ennek az asszonynak a szalónjában Editszerű nő is helyet talál. És mégis ennek a tiszta asszonynak lelkében valami vonzódás, anyai részvét és asszonyi kíváncsiság élt a különc, adósságcsináló és szoknyavadász, cinikus Tihanyi iránt. „A német háziasszony szíve mélyében titkos és puha, színes vágyak rügyeztek; vágyak, amelyeknek csíráját a forró magyarországi szél vetette beléje és amelyekről soha senki nem fog tudomást szerezni.“ Az olvasó arra döbben reá, hogy az asszonyi lélek alapjában egy: csak a véletlen fékezi meg a *felis catus* alaptermészetét. Hogy az *Álom-*

ország és a *Tilla* hősnője ilyen vad meztelenségben léphet elénk, annak a modern társadalom az oka. „Mert a társaság, a művészet, a fényűzés, szóval az élet célja és végpontja nem az erény, hanem a bűn.“

Ideje azonban, hogy erkölcsi szempontból megnyugtatóbb női típust is keressünk: hiszen az életben nem minden árnyék, elsősorban nem az Herczeg regényeiben. Az *Álomország* és *Arany hegedű* a keserű világszemlélet alkotásai, de még itt is meg tudja hozni a családi élet boldogságát az a tudat, hogy „az ember azt találja a szerelemben, amit maga visz bele. Akiben van hit, az mindent találhat...“ Emitt az özvegy Vajdáné boldog szomorúsága, amott Ember Mária önfeláldozása mutatja, hogy a boldogságot a házasságban meg lehet találni és meg lehet adni.

A boldogságnak ezt a nehéz, de biztos útját rajzolta meg Herczeg az *Idegenek között* naplótöredékében. Művészeti szempontból is nagyon érdekes és értékes ez a kis regény, mert alkalmat ad a jellemfestés nagyszerű vázlataira. A magyar társadalom változatos női típusait ismerjük meg a kis nevelőnő lejegyzéséből: rövid néhány adatból világos és teljes arcképeket. Az első típus Garlatiné, a jóságos háziasszony, akinek szívében nagy a szánalom és részvét, de az asszonyos kiházasításra-törekvés is. A második az özvegy grófnő: édes, patyolatlelkű, gyönge asszony; gyermekeiben él, egyetlen öröme, ha látja, hogy szeretik. A bárónő már a modern arisztokrata típusa: a tetszés az egyetlen vágya. Abban, hogy körülrajongják, ép úgy használja a szépítőszereket, mint felhasználná társalgónőjének tisztességét. Átmenet a lelketlen asszonyok sorába. Ezeknek hétköznapi példája Z.-né: féltékeny, de megcsalja az urát: sokkal felületesebb, léhább, mint hogy igazán bűnös asszonnyá lehessen. Végül az őrnagyék: a Gyurkovics-zsáner, kis irígységgel árnyékolva. Paula, a kis nevelőnő, aki mindezek között végigküzdi életét: családja egykori jómódjának emlékét és egy ifjú gróf szerelmének a tudatát viszi az élet harcaiba teherként magán. Nyugalomhoz és boldogsághoz akkor jut el, amikor e két terhet, mint valami megvalósulhatatlan álmot, le tudja vetni és egy önzetlen, tisztességes férfi kezét fogadván el, annak házában szeretetet és tisztaságot talál.

Mindannak a keserűségnek, boldogtalanságnak, életkisíklásnak, amit a férfi és a nő szerelme terem, Herczeg Ferenc látja és megrajzolta az okát és gyógyítási módját is. Egy novelláskönyvéből, az *Első fecske* címűből idézünk erre is, arra is egy-egy példát. Az *Unatkozó asszonyok* megvallják, hogy semmi más nem késztette őket nyugodt házasságuk feldúlására, mint az unalom. „Csak gondolkozni kezdtem egy nap és azon vettem észre magamat, hogy az én életem olyan síma és egyenes, mint a vasúti sín...“ Ezért kell vonatkisíklást rendezniök, mert únják az örökös kényelem döcögését. A gyógyszert könnyű megtalálni: a munkában, az unalom ellenszerében. De a munkának különböző rangja van: az önfeláldozás, akár egy családért, akár egy nemért, akár az emberiségért történik, komolyságot ad az élettartalomnak, ellenállást a bajokban, megújuló életkedvet a csalódásban. Erre a megújulásra ad példát *Az első fecske* Mária doktornője, amikor a csalódás után kezébe veszi diplomáját és elindul Kelet felé, „ahol a női orvosoknak nagy keletjük van...“

*

Herczeg Ferenc íróművészete nemcsak a jelen, az író jelenének társadalmát örökítette meg, hanem a multét is. Míg azonban a jelen életénél a személyes élet rajzával is megelégedett, a kor politikai mozgalmait nem is érintette, — a mult korszakait embereiben és eszméiben, azoknak egymásra-hatásában elevenítette meg. A kor problémáját emberi célok és törekvések kohójába állítja: az embert az eszmék világánál, az eszméket az eszmékért küzdő emberek lelkületében vetíti elénk. Legnagyobb művészi sikerét azzal a történeti regényével aratta, amelyben a pogányság és kereszténység utolsó fegyverösszemérését domborította ki. Alapgondolata az az igazság volt, hogy egy eszmének csak addig van ereje, ameddig harcosai hinni tudnak az igazságában. A fekete papok elvetették azt a gondolatot, amely Szent Istvánt a keresztény királyság megalkotására lelkesítette: az elszakított magyarság biztosításának a gondolatát. Ez elől a felelősségteljes gondolat elől nem térhetett ki egy gondolkodó fő sem: a magyarság vezetői, még a pogány magyarságé is, gondolkodók voltak. Amint ráébredtek erre a felelősségre, be kellett látniok, hogy nem a pogány magyarságért, hanem a maguk egyéni céljaiért: hatalmukért, életmódjuk és életszintjük biztosításáért küzdenek, és az önző cél elvette karjukból az erőt, amelyet a nemzeti cél hite ihletett beléjük. A *Pogányok* ezt a tragikus gondolatot igazolják. A gondolatnak regényhőse, hordozója Alpár vezér. A regénynek lelki cselekvénye az, ahogyan Márton papból Alpár vezér lesz és ahogyan Alpár vezér elbukik. Mint Lermontoff cserkesz ifja, Alpár is pogány ősök ivadéka, az új hit papja, de benne is kitör a régi, atavisztikus természet. A regényíró azonban gondos művészettel készíti elő ezt a kitörést: lelkét megérinti a puszták levegője, azoké a pusztáké, amelyek az ősi multról, a régi nagyságról, az ősök kegyetlen kiírtásáról és a legmagyarabb eszményről: a szabadságról beszélnek. Az a magyarság, amely még nem tudott városba tömörülni, falak mögé húzódni: még ott vergődött a szabad puszta bilincseiben. Ott vergődött Márton pap is, ha kínozta is magát a vezeklés szöges ostorával. De a vezeklés munkáját egy gyanú is segítette: Márton papot kínozza az a gondolat, hogy a puszta már nem a régi, hanem vén, elaszott, gyáva. Hiába csalja tehát a pusztai ember, nem válik meg Gellért püspök udvarából. Elhatározásán az első sebet az ejti, hogy a pusztát a réginek látja: végrehajtja Gellért parancsát, levág egy fürtöt a besenyők főasszonyának hajából, ledönti a kevei bálványt, meghozza az ispánnénak Bizáncban nevelődött leányát, Ángyikát, de a puszta és a leányszépség „felköltötte a sátorlakó ősök unokájának lelkében szunnyadó hódító ösztönt.“ A férfi ébredt föl a papban, az uralkodásra termett férfi: ez tépte szét a vallás bilincsét, vitte Alpárt a besenyők élére, hogy a bizanci leány előtt is férfiméltóságban maradhasson. A puszta vonzóerejét a férfi vágya vitte cselekvésbe; ezt a vágyat a csodás Bizánc exotikus virága pattantotta ki, amikor pedig a leány elveszett előle, helyet adott annak a kalandos ösztönnek, érzékies erejű vágynak, amely a keleti puszták gyermekeivel velük születik, amely delejes erővel vonzza őket a város felé, Bizánc felé.

Magát a költőt is elcsalta a vágy és érdeklődés Bizáncba: megírta leghatalmasabb tragédiáját, *Bizánc*-ot. Az alapgondolatát a nemes genovai zsoldosvezér mondja ki: „Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját.“ Bizánc sorsa nem egyszerűen ennek a gondolatnak az aplikálása, hanem egy nagymultú nemzet pusztulása egy tragikus hős császári trónja előtt. Konstantin akkor írja alá a saját halálos ítéletét, amikor a császári palotának hízelgésektől sötét ablakain besüt az első napsugár. Ő még hisz az eszményben, amelyért harcol, de meg kell látnia, hogy városát a vakság megfosztotta ettől a hittől: el kell pusztulnia a népnek, amely feladta hitét. Konstantin épen a halálban magasztosul fel, halálával érdemli meg a „nagy császár“ nevet: történelmi, tehát halhatatlan élete akkor kezdődik, amikor népének élete elszakad.

Bizánc maga ásta meg sírját, — a mi nemzetünk előtt a sors csapta be *az élet kapuját*. Akkor remélhettük a megnyitását, amikor Bakócz felé mosolygott a pápai tiara. Ha Bakócz akkor elnyeri a pápai trónt, Európa kincse nem a renaissance szépségeiért, hanem a vérző magyarságért ömlött volna. A nagy liga — ez a kardinális álma, de a pápai trónnal ez is elmaradt. A magyar tragédiának keserű képe ez a regény. Nagy célért harcol a magyar, de a romlott renaissance-világban hitvány eszközökhöz kell nyúlnia: ez buktatja el, mert a Mediciek hívei a hitványabbnak ítélt célért a legmagasztosabb elvek hangoztatásával harcoltak. Igazi tragédia, nem egy emberé, hanem az egész magyarságé, — és hatalmas korkép: Bakóczban és Vértesi Tamásban a renaissance magyar emberét világítja meg, azt az őserejű magyar lelket, amely tud küzdeni, tud vezetni, de a veszteségbe bele nem törik. Ez a két magyar ember úgy kiüt ebből a tipikus renaissance városból, mint ahogy kiütne a quattrocento festményei közül Márton Ferenc magyar parasztja: egy nemzet lelkét és egy nemzet sorsát testesítik meg.

Ilyen nagyszabású korképet nem is találunk többet Herczeg Ferenc írásai között; nem tud ide emelkedni az *Éva boszorkány*, a magyar középkornak ez a sorson győzedelmeskedő várasszonya; nem az *Árva László király*, mely inkább az ember, mint a kor megjelenítésére vállalkozik; elmarad tőlük *A fogyó hold*, a török-magyar harcoknak ez a regényes megjelenítése; korjellemző külsőségei ellenére is „regényes történet" csupán *A királyné futárja*, a francia forradalomnak Watteau-stílű megrajzolása. Csak kettő fér e nagy alkotások közelébe: a magyar szabadságharcoknak két jelenetsora. Az elsőt *Ocskay brigadéros* köré fonta: egy emberben az egész Rákóczi-háború sorsát összefogta. Ocskay az igazi *magyar fölkelő*, aki csak a kardhoz ért, a politikához semmit, akinek az életnél és szerelemnél többet jelent a diadal, aki fegyvert tud fogni a császár ellen, de a fejedelem hatalmát is mértékhez szabja: az örök magyar, a soha szabadságot elégnek nem érző. A megalázkodást, az udvari ármánykodást ez az ember nem érti: ennek az első sérelem után Rákóczi hívéből Rákóczi ellenségévé kell lennie; ha valami fáj a sorsából, az: a magyar természet végzettragédiája.

A hét sváb — és az ebből drámává formálódott *Fekete lovas* — is magyar szabadságháborút elevenít meg: 1848—49 harcait Problémája az: hogyan válik a verseci sváb lakosság a császár híveiből Kossuth és a magyar szabadság hívévé, hogyan kerül szembe a sváb lakosság az osztrák császári csapatokkal. Egy néptörzs fejlődésének menetét kutatja: annak a bilincsnek az acélját adja elénk, amely a délvidéki svábságot a magyarsághoz fűzi. Az elhibázott szerb propaganda nyujtja a magyarázatot: de a regény egyéneken vezeti végig a hatását és így edzi igazságát erőteljesebbé. Egy város sorsát látjuk magunk előtt, egy nemzetiség küzdelmeit éljük át, mégis a nagy szabadságharc egész lelkisége megjelenik előttünk: a magyarságé is, Turányi Kamilla szívének tükrében.

Herczeg Ferenc történelmi regényei azonban nem ezzel a történelmiségükkel hatnak; az író tervezésében a történelmi korkép teljessége szerepelt a legkevésbé. Elsősorban az embert akarja rajzolni, azt az embert, aki a történelmi korok kosztümkülönbsége ellenére is mindig egy marad: indulataiban, egész lelki összetételében. Ezt az embert a faji meghatározottsága árnyalja: Herczeg alkotásaiban a magyar embert látjuk, a pusztához való szeretetében, erős tűzű szerelmében, szunnyadó kalandvágyában. Ha a történelmi kosztüm archaizmusát levetjük róla, Alpár bátran viselhetné Kun Attila nevét, bizonyos hangulati érában Simon Zsuzsa uráét, Orlayét; az az önmegadás, amellyel Bizánc hölgyének hódol, rokon Szabolcséval, aki Leticia szépségének bilincseit nyögi. Ugyanilyen rokonság van Vértesy Tamás és a jelenkor alakjai között: mert Herczeg a lélek mivoltában a korszakok szerint nem tesz különbséget. Ettől a természetes megállapítástól vezet mégis az út Herczeg hatásának a megértéséhez: a közönség mindig önmagát látja a mult alakjaiban is, azoknak regénye tehát jobban és könnyebben hozzáforr az ő mai lelkéhez. Nem a kriptában jár az olvasó, hanem az élet útjain, nem történelmi adatok füzérét olvassa, hanem emberek életét nézi, látja. Herczegnél különös, érthetetlen lenne a történelmi forrásokra való hivatkozás; felesleges és haszontalan lenne a történelem adatainak a képzelet kiegészítő színeitől való elkülönítése; a regény és a történelem viszonyát pompásan mutatja a *Pogányok*-hoz csatolt jegyzet, ahol a regény szereplőinek a regényen túli életéről tájékoztat: amannak gazdagságával szemben, milyen ösztövér, milyen szegényes emez. Herczeg képzelete benne él a korban, magába fogadta az idők lendületét és így az is valósággá lesz, amit ez a képzelet alkot. És mivel erre képes, nincs kötve adatokhoz, történelmi forrásokhoz: nincs bilincsbeverve mesemondó készsége. Ezért mulja felül a regényművészetben Kemény

Zsigmondot épúgy, mint Gárdonyi Gézát. De azért nem Jókai megköthetetlen fantáziája vezeti: Herczeg képzelete a történelmi valóság mágnesétől soha el nem szakad. Kemény Zsigmond írásmódját a történelmi festésben Madarász Viktor képei illusztrálhatnák: tragikus témájukkal, komor színezésükkel (Zách, Zrinyi és Frangepán, Hunyadi László, Dózsa népe); Gárdonyi Gézának a Munkácsy-féle történeti kép a festészeti megfelelője: az előbbiben sok a romantika, az utóbbiban kevés a képzelet, Herczeg a kettőt összeegyezteti, illetve nála a kettő összeforr, nem különül el, — olyan, mint egy merészebb kezű Székely Bertalan.

Az *Ocskay brigadéros* előhangja azonban még egy hatástényezőre figyelmeztet. „Ketten játszunk ám komédiát, — mondja a Prologus — tollal, nyelvvel mi idebenn, — szívvel, képzelettel odakünn. Baj, ha tompa a toll és dadog a nyelv — de jaj! ha hideg a szív és fásult a képzelet... Légy kegyes magad fölött ítélni, óh ezerszívű Cézár, — aztán fölöttünk.“ Herczeg történelmi tárgyú alkotásai a jelen emberében visszhangot akarnak kelteni: sikerüket e visszhang erejével mérik. Ennek a törekvésüknek az a magyarázata, hogy nemcsak gyönyörködtetni akarnak, hanem a magyarság szemén is hályogoperációt végezni. Alkalmi művek, — alkalmiak abban az értelemben, hogy valami nemzeti aggodalom aktualitása ihlette meg a költőt; de alkalmiságukat örök alkalmisággá teszi az, hogy a nemzeti karakternek olyan mozzanatát hangsúlyozzák, amely él és megmarad mindig, — a reá való utalás tehát mindig időszerű, alkalomszerű. Csak egy példát említek: a *Bizánc* látását mennyire a ma fájdalma tette aktuálissá az októberi összeomlás idején, — hány néző sóhajtotta Tisza István nevét, amikor Konstantin holttestét hozták. És mennyire újra másnak érezte Bizánc sorsát a kommun magyarja, aki a nagyhangú népvezérek üres lármájába megcsömörlött. — Herczeg történelmi írásai az örök magyar sors megismétlődő tragikumát hozzák elénk: ez teremtette meg és ez fogja állandóan fentartani hatásukat.

A mélységekre látó angol kritikus, Arnold, mondja, hogy az irodalmi géniusz nagy műve a szintézis és expozició alkotása, nem az analizisé és a felfedezésé. Herczeg Ferenc művei sem analizálják a kort és az embereket, nem új eszmék hirdetői és kifejtői, hanem az egyes példákból a társadalom szintétikus képét formálják elénk. Működésének ez a belső szintézis adja meg az egységet. Az igazságra az a nagy változatosság vezet, amelyben a társadalmat elénk tárja.

Irói művészetének egyik legerősebb oldala az a könnyedség, amellyel alakjait elképzelteti. Nem az aprólékos rajz segítségével, hanem a jellegzetes tulajdonságok kiemelésével. Legegyszerűbb példája ennek az a képsorozat, amelyben a Gyurkovicsokat ismerjük meg: a címeren kívül a lelkük alapja is közös, de — hogy a legfurcsább jelét idézzem a különbségüknek — el nem tudnók képzelni, hogy más vállalja Horkay Ferit férjül, mint Klárika. Ez a belső különbség a külsőben is megnyilvánul. Herczeg nem pepecselő rajzoló, nem is csupán a megkülönböztetőt emeli ki: mégis egyszeriben látjuk és megkülönböztetjük az alakjait. Nézzük az *Álomország* Editjét: „...első látásra nem igen tud versenyezni a saját hírével. Keskeny arca barnának, szinte már zöldesnek látszik a fehér kalapja alatt, a két szeme pedig olyan elhagyottan világít, mint a pincében felejtett mécses. És mégis volt valami egész megjelenésében, ami kiváncsivá és nyugtalanná tette a legtompább idegzetü férfit is, valami, ami Éva ősi örökségeképen szállott reá. És volt valami az öltözködésében is, abban a bátorságban, amellyel kihasználta és eltúlozta a napi divatot, ami arra vallott, hogy tudatában van erejének és élni óhajt vele...“ Ennyi és nem több az, amit róla Herczeg bemutatóban elmond: és mégis elég arra, hogy az egész regényen magunk előtt lássuk. Talán nem is véletlenség az, hogy többet itt nem mond róla: ez elégséges váznak az elképzeléshez, de viszont semmiben sem köti meg előre a költő kezét. Az olvasó épúgy mélyed el az alak lelkébe, mint maga az író, amikor megteremtette és lassankint kiformálta: ez által a fokozatosság által az olvasó érdeklődését köti meg és a saját szobormegelevenítésének munkás részesévé avatja a közönséget.

Elképzeltető művészetének másik varázsa az, hogy a vázhoz mesepillangók szállítják a színes ruhát. Nem fejteget, nem elemez, hanem elmesél. A *Napváros* Filippájának nem is látjuk a külsejét: a mese cselekvéstartalmából mégis elénkformálódik a nónai típustól elütő sajátos szépsége is. Még természetesebb ez a színezés az alak lelkének elképzeltetésénél: itt a mese nemcsak elégséges, de az elemezgetés már nehézkessé is teszi az elbeszélést. És Herczeg erre az esztétikai törvényre annyira ügyel, hogy sokszor még az örökölt lelki anteactákat is mese-epizódokban hozza elénk. Kármán József, a *Békák a kútban* című elbeszélés nagyreményű doktora, így jut jellemző szimbolumhoz az apjáról maradt fölvágatlan Stuart Mill-kötetben.

A gyermek Herczeg elképzeléseiben nem az a szomorkás emléket hagyó, mint Mikszáth elbeszéléseiben, hanem a huncut, furfangos, ötletes és vakmerő. Herczegnél a gyermeknek a lelke még megfékezetlen, még vad és neveletlen. A jó, amelynek elkövetését ennek a gyereknek tulajdonítják, vagy a véletlennek a műve, vagy épen a sors szeszélye formálta gonoszságból jó eredményűvé. Jankó és a grófi főkertész leánya fenn játszanak a padláson. „Jankó egy csomag gyujtót vett ki a zsebéből és azt mondta, hogy most tüzijátékot fognak játszani. Meggyujtott egy szalmaszálat és kacskaringós ábrákat rajzolt a levegőben, ami a homályban igen szépen festett." Hogy nem égtek benn, annak is játék volt az oka: rákezdtek a tüzoltósdi-játékra. És a sors megtréfálja rosszaságukat: a fiú hőssé válik a szomszédok szemében: „...a ruhája kiégett, a keze megsebesült, de ő nem hagyta abba, míg urává nem lett a veszedelemnek." Ime így formálódik a hőstett nimbusza, — a felületes ítélet adja meg a formálódás szárnyát.

A gyermekalakok komikumát az adja meg, hogy az író a komolyság leplét veti a komolytalan gyerekérvekre. „Az igazgató — olvassuk egy helyen — levelet írt édesapának, pedig megmondhatná az egész osztály, hogy nem én kezdtem a verekedést, hanem Ábelesz Hugó, én csak védtem a vallásunkat. Ábelesz a tornaóra után a vallásunkat gúnyolta. Azt mondta a folyosón, hogy Jézust nem a zsidók ölték meg, hanem a rómaiak, ami azonban nem igaz. Mivel édes mama és a hugaim rómaiak, sőt katolikusok is…, tehát megvédtem a nők vallását egy szénlapáttal, néhány mérsékelt ütést mérvén Ábelesz hátára…“

Ezek a gyermekek nagyon élesen látók: sokszor jobban keresztül látnak egy-egy emberen, mint a felnőttek. Hogy a diák mennyire ismeri tanárainak és igazgatójának a gyöngéjét és mennyire ki tudja használni azt, arról Visky Pista tanuskodik, aki az igazgató ablaka alatt nagy szemérmetesen vallja cinkostársainak, hogy a történelmet szereti csupán, de azt is azért, „mivel az igazgató úr tanítja és ő úgy tud beszélni, mintha csupa gyönyörű mesét mondana…“ És ez a kis horog elégséges arra, hogy az igazgató egész pártfogását Visky Pista mellé rántsa. De egyebütt is megállja Herczegnél a gyerek emberismerete a helyét. Amióta Kempelen pisztolyduellumban agyonlőtt egy urat, azóta „mindig a főhelyre ültetik az édesmama mellé, az urak gyufát adnak neki, ha szivarra akar gyujtani, a nők pedig azt mondják, érdekes ember. Apa egyszer azt mondta, hogy kár, hogy nincsenek nálunk török háborúk, mert akkor az olyan bátor ember, mint Kempelen bácsi, nagyon kitüntetné magát.“ A gyerek azonban ki tudja próbálni ezt a rettenthetetlen bátorságot is: a kis Dusa-leány éjszaka lepedőt ölt magára, pajtása laternával vetít fényt az alakjára és a kisértet kiáltására: „Ismersz Kempelen?“ ugyancsak lehull a hősi bátorság leple Kempelenről.

Beöthy Zsolt is megállapítja, hogy Herczegnél a gyerekek komikusabbak, mint a Mikszáthéi, hogy jóformán kivétel nélkül komikusak, — „pedig egyébként a komikum Mikszáthra erősebben jellemző, mint Herczegre. Neki vannak gyermekei, Herczegnek nincs: talán ez az oka.“ Ez az ok azonban nem ad teljes felvilágosítást. Mikszáth nézi a gyermeket és a szeretettel látott gyermekéletet írja le, — Herczeg a maga gyermekéletére emlékszik; Mikszáth megfigyeli a gyermeket, Herczeg átéli a gyermekkalandot. A gyermek lelke pedig jobbára a huncutkodó tervek világában él: szomorú emlékezések nem tudják lekötni.

Önmagáról mondja egy helyen Herczeg: „Fontos eseményeket néha csodálatos rövid idő alatt elfelejtek, semmitmondó dolgok pedig gyakran érthetetlen szívóssággal ragadnak meg az emlékezetemben". A mesemondónak örök természete ez és ez a természet a mese elhitető erejének a titka. Két eredménye van ennek: az életet ezer változatos jelenetében tükrözteti, másrészt a történeti és természeti miliőnek minden különösségéhez van egy-két apró elhitető vonása. Lehetetlen áttekinteni a mesetémának azt a gazdagságát, amely Herczeg köteteiben gyönyörködtet. Megtaláljuk itt az anyai szeretet túlságát, hogy benne a férj tragédiájának megokolására ébredjünk reá, a gyermek szívének erejét, amely a racionalista apát is búcsújárásra tudja kényszeríteni, a testvéreknek kasztmegkülönböztetésen alapuló ellentétjét, a csalfa aszony vakmerőségét, a gyónó asszony önmegalázását, a szerelemnek egy hercegleány álmodozásából növő nimbuszát és a szerelem fiziológiáját, az akaratos leány diadalát és felsülését, az öregedő leány harc-feladását, a hazugság áldozatát, a rendetlenség zavarait, az emberek megszóló hajlandóságát, a környezet megváltoztató erejét, kalandokat és felsüléseket... az egész emberi életet. Sőt a valóságos életen kívül álló titkok is mesévé formálódnak: a pszichózis csodái, a gépember különc volta, a megholtak élete, az álom jósereje, a vegyészet és technika rejtélyei. Az író meseelhitetésének erejét épen ezek a képzeleti témák teszik a legerősebb próbára, de Herczeg a fantasztikusban mindig nyitva hagy egy ajtót, amelyen át a valóságba léphet vissza. Szergiusz tanár repülőgépjének az útja, gróf Tiborc Ákos kalandja, a tudomány fantasztikuma, amely egy élesen megfogalmazott tételen alapszik: „ha nyugatról keletnek, a fölkelő nappal szemben, megkerülöm a földet, akkor egy napot nyerek időszámításomban... És mi következik ebből. Én egy másodperc tizedrésze alatt megkerülöm a földet és nyerek egy napot, én tehát elindulok ma és visszajövök tegnap, ha pedig utamat folytatom, visszajövök tegnapelőtt, egy hét, egy hó, egy év előtt, szóval: én tetszésem szerint visszacsavarom magamat a multba.“ Ez a lehetetlen tétel megvalósul, csakhogy — a lázból ébredő gróf emlékeivel. Az író nem dönt: aki a fantasztikumot szívesen hiszi el, az hiheti valóságnak, — aki nem tud hinni a képtelennek, az vegye lázálomnak.

Herczeg a mesét, a mese expozícióját is úgy formálja, hogy leköti az érdeklődésünket. Sokszor élményként, a maga vagy mások elmesélt élményeként terjeszti elénk; ritkán egy kis miliőrajzot bocsájt előre, rendesen egyszeriben a cselekvényt, a megjelenítést kezdi. Néha, mint az *Első fecske* meséjénél, a személyes kalandok hosszú sorával szolgál meg egy idegen történetet, másutt pedig azzal játszik, hogy egy élet- vagy olvasmány-regény megokolását költi át. Megelevenítő, mesecselekvényre késztető ereje oly hatalmas, hogy még az állatnak lélekanalízisére is képesíti, — hangulata oly fürge és formáló, hogy a legkomolyabb tragédiát is mosolykeltővé tudja átjátszani. A mesekincstár bőven adja gazdagságát: az író annyit ragad ki belőle, amennyit szükségesnek lát, hogy kis regényt, az életnek egy láncszemét vagy az ember egy típusát, szenvedélyét, indulatát elképzeltesse. Képeiben a komikussal a keserűen szomorú talán egy erővel jut szóhoz: nyilvánvalóan azért, mert a kettő egy lelki alkotottságnak a megnyilvánulása: az élet reális képe egyiket sem elégíti ki; amaz mulat rajta, emez sajnálkozik fölötte. A meglévővel való megelégedés egyikben sincs meg. Ámde Herczegnél ez a lelki állapot nem formál ítéletet, hanem csak hangulatot: annak a két végletét mutatják víg és szomorú elbeszélései.

*

Herczeg Ferenc elsősorban elbeszélő; drámaírói pályája — bármennyi sikert hozott is neki — voltaképen prózaírásának a függvénye. Világosan mutatja ezt az a szoros kapcsolat, amely drámai témái, helyzetei és a drámákat megelőző regény és elbeszélések között van. Elsősorban ötleteket vesz át novelláiból. A *Három testőr* ezpoziciója az *Egy kardaffaire* ötletén épül; az érsek, aki a *Kéz kezet mos*-ban Faragót párbajhoz segíti, az egyik Gyurkovics fiúnak már megtette ezt a szívességet; Dobó párbajának történetét *Az első vihar*-ban: Prutkay őrnagy élte át *Az emberölő* c. novellában; a kaukai király udvari bálján ugyanezt a Dobót már megelőzte a *Fenn és lenn* Kun Attilája; a szerelmes *Tilla* kiváncsisága a hódoló lovaggal szemben már előbb lejátszódott a *Gyorsvonaton.*

Máskor alakoknak ismerős voltára jutunk reá: *Az első vihar Lehel*-je nevestől, szerepestől együtt a *Tacskó* c. elbeszélésből került át.

Vannak darabok, amelyek egyenesen regényből formálódtak drámává: *A kivándorló* első feldolgozása *A láp virága* (sőt ennek első megmintázását is ismerjük, *A szőke Mariettát); az Aranyborjú* regénye *Magdaléna két élete; Az ezredes* témáját a *Huszti Huszt* regényében mondotta el (előbb a *Lovag és kalmár* címen is feldolgozta); *Tilla* az *Álomországnak* dramatizálása; *A fekete lovas* ugyancsak regényből, *A hét sváb* regényéből került a színre (egy novella népies babonájával színezve); *Karolina* első, novella-formájában *Akinek szerencséje van* címet viselte. Sőt a *Kék róka* motivumait is összeszedhetjük a *Megcsaltak valakit* és *A házibarát* meséjéből. Herczeg drámai művészete itt csak annyi, hogy jelenetet és motivumot válogat a színi hatás szempontjából, formál és alakít az erősebb hangsúlyozás kedvéért. *A kivándorló* Szentgróthyja azért vesztette el minden nimbuszát, mert a költőnek Pálfalvy kiemelésénél erősebb kontrasztra volt szüksége. A színpadi technika ezeknél még kiélezi azt a hatást, amelyet a témák az olvasóközönségre tettek. A darabok nagyobb része épen ezért nem is a mélyebb témákat dolgozza fel, hanem a napiérdekességüek közül valót: olyanokat, amelyek drámatémaként ép ekkor divatosak.

Innen van, hogy azok közül a darabok közül, amelyek nem vezethetők közvetlenül előbbi szépprózai feldolgozásra vissza, a többség a novellákkal azonos zsánerű témát hoz elénk: ilyen a *Honthy háza* és a *Dolovay nábob leánya*, de a *Balatoni rege* és az *Éva boszorkány* is. Az elbeszélő Herczeg minden előadásművészete megvan ezekben, a színpadi sikert el tudják érni és méltán, — ámde a magyar dráma fejlődése szempontjából nincs igazi jelentőségük. Egyetlen drámai alkotása emelkedik ki: a *Bizánc*. Nagyságát semmi sem mutatja jobban, mint a Bizáncban játszódó régibb magyar tragédiákkal való összevetés. Hol marad ettől Kisfaludy Iréne-témája, Szigligetinek korábbi fordulatot festő *Világ ura?* Amott ügyetlen és jelentéktelen romantikus mese, emitt száraz és erőtlen Gibbon-dramatizálás mered felénk: míg Herczegnél az egész költészet, az egész erő, a lélek tragédiája. A költő lelke vívódik a dráma problémájában: innen a hatalmas keserűsége, magával ragadó szomorúsága, kegyetlen igazsága. Korkép és lélekrajz egyben: sorsban és cselekedetben elénk tárva, — a legnagyobb, amit Herczeg írói pályája fölmutat... Csak néhány alakot idézzünk emlékezetünkbe: Konstantint, Giovannit, Hermát, — velük szemben Irénét, Olgát — úgy hatnak reánk, mint Rodin calaisi polgárainak a testvérszobrai. Vagy emlékezzünk Iréne Mohamed-várására, Konstantin lelkének elborulására, Giovanni búcsújára, — úgy érezzük, mintha egy nagy világtörténeti tragédiának a történelem valóságában lettünk volna tanui. Ez a színmű igazán irodalomtörténeti becsű alkotás: a romantikus és klasszicizáló tragédiák próbálkozásába a történelem emberi tragédiáját állítja, — ezért emlékeztet hatása a görög tragédiákéra.

*

A dolovai nábob leánya és a *Bizánc:* ez a két határkő jelzi Herczeg Ferenc írói útját; elvarázsolni, meghatni tud, embert rajzolni pompásan szokott, mesét szőni tündériesen ért — de tud embert is formálni, szobor-embert. Herczeg pályájának sikere nem köthető sem ehhez, sem amahhoz a sikeréhez: gazdag termékenysége, gyönyörködtető fantáziája, könnyed, simuló előadása, meséinek és alakjainak ki nem fogyó változatossága, életismerete és életábrázoló képessége, — mindez együtt hódította meg a közönséget és szerezte meg Herczegnek a ma magyar közönségétől az általános, ellenmondás nélküli hódolatot.

RÁKOSI VIKTOR.

Van Rákosi Viktor úti emlékezései között egy apróság, amely szemmelláthatóan az elképzelésnek, nem valódi élménynek a tükre, de épen ezért különösen alkalmas arra, hogy a mulatságos kalandok tarkaságában Rákosi lelkére vessen világosságot, a *Norvégiai kalandok.* A stockholmi ujságírókongresszus alkalmából került el északra és a kongresszus ünnepélyességei közt bizonyára inkább a szinházban, mint az élet valóságában figyelte Észak germánjait, azaz inkább azokat a típusokat, amelyek Ibsen és Björnson drámáiban eléje léptek. És Ibsen elégedetlensége, társadalmi kötöttséget panaszló egyéni tragédiái megdöbbentették; ráébredt arra, hogy mit végezhetnek ezek a tragédiák a nézőközönség lelkében és kényelmetlen érzéssel gondolt a norvég nőre, aki Ibsen receptje szerint él. „A norvég nők — írja keserűen — Ibsennek az áldozatai. A norvég nők kötelességüknek tartják, hogy olyanok legyenek, mint Ibsen hősnői. Igy rontotta el Ibsen ezeket a józan életü, komoly, házias, nyilt eszű északi asszonyokat. Igen egyszerű dolgokat nagy, drámai mozdulatokkal, ibseni modorban, páthosszal, keserű humorral vegyes cinikus köznapiassággal intéznek el. Ibsen elrontotta őket...“

Tudjuk, hogy Rákosi Viktor nem volt ennek az akkor modern irodalomnak híve. Mikor Palermoban D'Annunzio egyik darabját látja, az akkor már neves poétát így jellemzi: „egy ködösfejű szimbolista s műveinek érthetetlenségét némelyek mélységnek, mások szamárságnak deklarálják“, — és cseppet sem titkolja, hogy melyik csoporthoz tartozik, amikor „e hóbortos ember pózolásairól“ beszél. De ez a stockholmi megdöbbenés mégsem irodalmi ellenszenvre vezethető vissza: az a mélységes felelősségérzet adta a szót ajkára, amely az író tollának termésében nem egy ember kedvtöltését, hanem a nemzet lelki okulására nagy befolyással biró tényezőt lát. Különösnek látszik talán, hogy ezt a komoly irodalomfelfogást épen Sipulusznál érzem uralkodónak, de épen ez a komolyság az, ami őt az újabb fővárosi humoristáktól oly élesen elkülöníti. Karinthy Frigyesnek, a főváros mai humoristájának egész sereg ötletét megtaláljuk Rákosinál, de ami Rákosi humoreszkjében tiszta derű, az Karinthynál már a társadalmi konzervatizmust sebző gúny. Sipulusz humora mögött mindig ott érezzük a meleg szívet, és pedig a magyar szívet.

Egyszer ő maga próbálta magyarázatát adni ennek a komoly írói felelősségérzettől soha el nem szakadó humornak. „Néha melankolikussá tesz — írja egy helyt — az a körülmény, hogy ebben a városban, hol huszonöt éve lakom, mindennap pár száz ismeretlen emberrel találkozom, akit aztán sohse látok többet. Egy pillanatra felmerülnek az Oceánból, látom szép vagy rút, vidám, szomorú vagy közömbös arcukat, kék, fekete vagy szürke szemüket, azután visszasűlyednek és többet sohse hallok róluk. Sokszor eltünődöm, amint élesen reájuk nézek: ugyan miféle emberek lehetnek? Jók-e vagy gonoszok, boldogok-e vagy boldogtalanok? A dicsőség szomja bántja-e őket vagy szerelem édes kínjai marcangolják? Mik a vágyaik, mik a törekvéseik, mi a munkájuk? Mily fegyverekkel küzdenek a lét harcában s hogyan morzsolják le ezt a kis arasznyi életet, mely alig több, mint mialatt a bogár az árnyékból a napsütötte után átmászik a másik árnyékba; alig több, mint mialatt a fényes harmatcsöpp a falevélről lehull a sárba. — Ezek az én elsőfokú ismeretleneim. — A másodfokú ismeretlenek azok, akiket a nyomorúság vagy a véletlen hozzám kerget s ezek kinyitnak előttem egy kis ablakot, melyen át az ő életükre vethetek egy pillantást…“ Azaz humoros történetei két forrásból erednek: egy része előtte föltárt életesemény, — rugója a nyomorúság — más része az író képzeletéből bugygyan ki, amint azt valami apróság, valami felötlő, vagy nagyon is föltünően hétköznapi életmozzanat, szín vagy vonal, forrásnak indítja. De mind a két esetben a mese magyarázat, amely érthetővé tesz egy furcsán ejtett szót, egy mélyre vésődő ráncot, egy ideges mozdulatot. A felszín tréfája alatt tehát lélek rejtőzik és ez a lélek egy tó, amely a könnycsepp hullása és a kacagás hullámverése közepette is mindig egyenletes, nyugalomra tanító, békébe vivő eget tükröztet. Ha az írói szándék szempontjából állítom szembe Sipuluszt a Karinthyakkal, azt kell mondanom: Sipulusz írásaiban mindig megvan a lélekgyógyító hajlandóság, emezeknél csak egy törekvés van: a mindenáron nevettetés.

Alapos tévedés lenne azonban, ha azt hinnők, hogy ez a komoly életszemlélet Rákosi Viktorban valami sablonos póz, amelytől nem tud soha megszabadulni. Az élet fonákságai között semmitől sem idegenkedett jobban, mint a póztól, a mások áltatásának ettől az önáltatássá fajuló furcsaságától. Mikor Ábrányi Emil — akkor még a harcos *Nap*-nak a poétája — azt a határtalan részvétet szavalja, amely hétköznapi lépéseit nehézzé teszi, mert fél „hogy a bogárkát, a tömérdek apró élő parányt eltiporja lába“, — gúnyosan írja Sipulusz neki: „Úgy-e iszol vizet és még álmodban is veszel lélegzetet? Nos, pedig ezzel a két művelettel millió lényt temetsz el a gyomrodba, respektive a tüdődbe, melyeknek épúgy joguk van az élethez, mint a földön mászó bogaraknak.“

Rákosi részvéte egészen más: nem Ábrányiéhoz hasonló szenvelgés, nem is a buzsáki ispán rokonszenve az állatok iránt, amelyeket hűségükért fiánál jobban szerethet, — az egészséges lelkű ember megértése vezeti írónkat és ha elkeseredik, csak azért keserű, mert ezt a megértést oly kevés emberben találja meg. A *Korhadt fakeresztek* utolsó darabjában két emlék sorsát állítja szembe: az egyik egy rom, Rákóczi várának romja, amelyet az új hercegi uraság — negyvenezer holdnak kegyelmes ura — szétdobat, mert a vasúti sinek a romon keresztül kényelmesebben juthatnak kastélyához, — a másik egy facsoport a Latorca partján, melyet kalaplevéve köszönt a magyarul sem tudó, földetlen, szegény rutén paraszt, mert „azok alól nézett vissza Rákóczi Ferenc utoljára, mielőtt Lengyelországba elbujdosott". A magyar hagyományok szeretete aggodalommal tölti el szívét: vajjon az a generáció, mely Faublas lovag szerelmi kalandjain neveli ízlését, nem vesztette el minden érzékét a magyar mult iránt? Ezért írja történeti elbeszéléseit, a kalandos hadi eseményeket, az önfeláldozó hazaszeretet és önzetlen áldozatkészség példáit, melyeket izzó képzelete beleálmodott a multba, annak a fejedelemnek a korszakába, akinek hazahozott hamvai mellett oly büszke készséggel állott őrt a lipótvárosi Bazilikában. Ezek is, a közelebbi szabadságharc eseményeit érintő novellái is harci kalandok, — nem rokonai Jókai regényes *Csataképeinek.* Még abban is, melyben a legmesszebb megy a regényesség: a *Téli regé*-ben, sokkal sietősebb az előadás és a hősiesség az uralkodóbb. Szemmellátható, hogy nem regényes gyönyörködtetés, hanem a kegyelet fölébresztése és a férfiasságnak ihletése a célja. Szerelmi történet alig van bennök, ami van, az sem több egy hervadtan őrzött rózsánál. Jól tudta Rákosi, hogy az érzelgős szerelmeskedés és durva állatiasság könyvei nagyon is fölszaporodtak: az ő könyvei a lélek nemes tartalmát akarják megedzeni, könnyel megöntözni, mosollyal felüdíteni.

Ebben a nemes tartalomban a hazaszeretet mellett a legfontosabb az emberbecsülés. Egyik novellájában egy hercegi uradalom gazdasági épületében vagyunk; éjfélre jár, de az egész udvar zsibong, mert az uradalom kincsei közül, a hat bölény közül az egyik, a Jupiter „délben nem evett és nem ivott. Első lábaival kaparta a földet, nagyokat fujt, néha a levegőbe emelte az orrát és inkább fájdalmasan, mint mérgesen bőgött." Nem kellett neki a Vesztfáliából hozatott széna, sem a szódabikarbónával meghintett zab. Fönn van tehát az egész major: ott az állatorvos, akit éjszakai pihenéséből zavartak elő, — „megnézték az állat nyelvét, hogy milyen színű rajta a nyál, lámpással világítottak a szemébe, hogy nem zavaros-e? Valószínű, hogy megfogták a pulzusát s megmérték lázának a fokát. Be is adtak neki mingyárt néhány lapát port s az állatorvos a további kezelés apró részleteire megtanította a személyzetet...“ És a szomszédban, a szegény Tahó-portán a haldokló asszonynak az orvos nem írhat patikaszert, mert nincs pénz a megcsináltatására, hiába rendel meleg ételt, mert az öreg Tahónak orvul kell lőnie vadat az uradalom vadtól hemzsegő vadaskertjében, hogy a betegnek egy utolsó falatot vihessen.“ *(Rejtett zugok.)*

Ez a szánalom, sajnálkozás, szomorú összehasonlítás él Rákosiban, és a keserű szociális állapot kétszeresen fáj neki, ha elgondolja, hogy magyar paraszt nyomoráról van szó. Mert a parasztot nagyra tartja: csodálja és ünnepli „a barátságos, tágas, tiszta házakban lakó nyájas, okos és udvarias népet és — folytatja írásában — büszkeség dagasztotta a keblemet, hogy én is magyar vagyok és ebből a földmívelő parasztvérből származom“. Természetes, hogy ez a szeretet nem teszi vakká a hibákkal szemben. Humoros novelláiban a falu hibái kétfélék: az egyeteméi és az egyeséi. Az egyetem legpusztítóbb betegsége a minden áron való versengés: *Kiliti és Kalota* sorsa époly szomorú képe ennek, mint a *Kiárendált urak* története. Csakhogy míg az utóbbiban a kiárendált urak sorsának családi regénye a falu népétől eltereli figyelmét, amott teljes erejével lép elénk a tanúlság: „ki a fene segítsen rajtunk, ha mi cserben hagyjuk egymást.“ Nagy bajt a versengés nem hoz egyik falura sem, de a nevetséges felsülések és kudarcok bőségesen elegendők arra, hogy józanságra tanítsanak. A hibák másik fajtájában már nehezebb effèle uralkodóbbat találnunk: van ott hiba bőven, de megismerésük nem fáj, mert egyéni hibáknak érezzük őket. Rákosi írói talentumának egyik érdeme, hogy ezeket a falusi ferdeségeket mindig olyanoknak érezzük, mintha csak abban a faluban és abban a környezetben születhettek volna. A mosolyt azonban nemcsak a fogyatkozás csalja elő. Gondoljuk el a kökényesdi aljegyző lelkiállapotját, amikor a latyakban eléje küldött kocsi hátsó ülésén pipát talál és ilyen diskurzusba keveredik a szekeres Varga Nagy Andrással:

— Most már tudom, hogy miért nem gyujtott kend rá Varga uram, — itt találom a pipáját a kocsiderékban.

— Nem az enyém az, hanem a szegény Peták Lászlóé. Az enyém itt van a csizmaszáramban — felelé az öreg s bizonyítékul visszabök a pipájával.

— Hogy kerül ide a Peták László pipája?

— Ezen a kocsin vittem őt ma délután a doktor úrhoz, hogy az ifiurért mentem. Itt feküdt a kocsiderékban, szalmán.

— Aztán mi baja van a szegénynek?

— Valami vörös nyavalyája van. Úgy gondolom, *himlőt* mondott a doktor úr!...

De bőven akad humoros oldala annak az egészséges érzésvilágnak is, amely a mi megromlott városi szemeinknek éppen egészsége miatt furcsa. Van Rákosi Viktor írásainak egy egész különös világa: *a nádi ember;* ennek a sajátos magyar parasztembernek a típusát idézhetném legszemléletesebb példának.

A komikus hatást azonban legtöbbször az váltja ki, hogy az egyszerű ember nemes érzése valami olyan utat keres a megnyilatkozásra, ami a mi szemünkben tilalmas, — mint amikor a Pista gyerek azzal mutatja ki hláját testvérének megmentéséért, hogy a pap legszebb kukoricáját és dinnyéjét lopja ajándékul az orvosnak. Az ilyen összeütközésekben rendkivül nagy a változatosság Rákosi paraszt-jeleneteiben: de mindig az alap, a jó van erősebben hangsúlyozva, és így a hiba csak mosolyt kelt, nem megbotránkozást.

Csak egy szituációban keményebb az író ostora — mintha a saját hajdunánási tapasztalatai ösztönöznék a keményebb ostorcsapásokra —, a korteskedő paraszt bemutatásában. Maga Rákosi a választási novellasorozatának elején ezt jegyzi meg: „Azt mondják, hogy az 1910. évi június havában lezajlott képviselőválasztásokkal egy korszakot zártunk le. Azt a korszakot, mely 1848-ban a népképviseleti rendszert inaugurálta. A legközelebbi képviselőválasztás új alapon, az általános szavazati jog jegyében fog megtörténni. Ugy hiszem tehát, hogy az eddigi képviselőválasztásokról írt tréfáim kortörténeti érdekességgel bírnak, ép úgy, mint Jókai rajzai a régi restaurációs világról“. Humoros elbeszélései közt bőven akadnak ilyen „kortörténeti rajzok“, bár külön kötetbe is összefoglalta azokat, regényes históriát gyúrván belőlük: a *Polgárháborút.* Ennek a választási mozgalmasságnak komikus típusai onnan hüvelyezhetők ki a legkönnyebben: a pozicióját féltő főispán, a mindenáron függetlenségi földesúr, a mindenből hasznot húzó parasztság és a hazug ígéretekben egymást lepipálni törekvő követ urak. Ma még nagyon közel van hozzánk ez a választási rendszer, de ezt a ferdeséget látván, nem tudjuk elképzelni, hogy a jövő fia igaznak higgye el: pedig Sipulusznak még a torzító tükörre sem volt szüksége, hogy a fonákságok ilyen élesekké váljanak. Ezek a históriák azonban érdekesek azért is, mert a magyar faj keleti örökségének, sajátos lelkiségének pompás vázlataira adnak az írónak módot, amint teljes őszinteségében, szinte meztelenségében jelenik meg előtte a furfangos eszű, minden tanult emberen túljáró parasztember.

Az egyszerű parasztembereknél valamelyest felsőbb réteg a középosztály, amely a nemesi foglalkozást, a föld gondját megtartotta őseinek szokásai közül, csakhogy most a másét, az urodalomét gondozza. A komikus rajzok során inkább a fiatal gazdásznemzedék kedves léhaságát ismerjük meg, nagyobb írásai komolyabb típust, teljesebb strukturában mutatnak. Két regényére gondolok: a *Buzsáki királyságra* és az *Egy falusi Hamlet* címűre. A *Buzsáki királyság* egy passzusa abból a szempontból is érdekel bennünket, hogy megvilágítja azt az érzelmi velejárót, amellyel Rákosi a vidéki magyarság mulatozó dinom-dánomját nézi: „Látod fiú — mondja a regény férfieszménye —, engem ez a mulatság elszomorított. És pedig azért, hogy a magyar fiatalság temperamentuma nyomorúságos és kicsinyes viszonyainknál fogva nem is tombolhatja ki magát másként. A nagy, boldog nemzetek fiai, ha nem férnek a bőrükbe, nekivágnak a nagy világnak s új világrészeket foglalnak el hazájuk számára... A mi nem független országunk csak olyan szűk, vármegyei életet él, ami sok nagyszabású talentumot elsorvaszt... Csodálatos ereje van ennek a mi földünknek és ennek a kevert fajnak, mely itt lakik. A faj megszüli a tehetségeket, de hát ez nem elég. Ezek a kicsinyes viszonyok elszárítják. A nagyszabású föladatok és a nagy nemzeti célok hiánya elsorvasztja a tehetségeket... Igy van ez, fiam és ebbe bele fogunk pusztulni, mert az intelligens proletárok elszaporodnak s a küzdelmet a mindennapi létért még nehezebbé teszik." Ime, mennyire fanyar a szomorúságtól a szájaíze írónknak, amikor a legénykedő virtus komikus elfajulását rajzolja. És ez a hangulat végighúzódik az egész regényen, noha az nem is egységes cselekvényű regény, hanem egy sors köré fűzött humoros írások összessége. Tele van tréfával és tele van életbölcselettel, de még ez a komolyabb tartalom is a humor köntösét ölti magára. Engedjék meg, hogy a modern élet átformáló befolyásán való elszomorodásának egy ilyen általános érdekű konstatálását idézzem: „Az emberek — olvasom — azóta hebehurgyák, mióta cigarettáznak. Ha ideges, a cigarettát a földhöz vágja s ez annyi, mintha a lovak közé dobná a gyeplőt. A pipát azonban nem vágjuk olyan könnyen a földhöz, s ha egyszer a kezünkben maradt és tovább füstölünk belőle, ez annyit jelent, hogy uralkodtunk szenvedélyünkön és legyőztük idegességünket." Már ez a sajátos, mindig mosolyra kényszerítő stílus is humorossá teszi a könyvet, hogy azután Csiporka uram alakja és Málcsi néni öregkori szerelmének rajza annál könnyebben érje el a komikus hatást.

Másik regénye *(Egy falusi Hamlet)* a hangulat skálájában sokkalta mélyebben van, — tagadhatatlan, hogy Shakespeare tragédiájának a sűrű levegőjét érzi benne az ember. Meséjének tragikus a magva: a Hamlet apjának meséje, de ez a fiú magyar gyerek és így az élete sora nem sokban hasonlít a dán királyfiéhoz. A történetet emlékezésként halljuk egy ifjú ember ajkáról, aki ezt a magyar Hamletet, Turszky Miklóst egész lelkével megszerette. Mivel a hős lelkének már a gyermekévek lekötötték a szárnyait, sajátossá fejlődött az, — és így Rákosinak alkalmat adott arra, hogy egy bonyolult lélekrajz művészetében tegyen próbát. A jóság és az önérzet sajátos szövedéke ez a Miklós, az igazságnak törhetetlen embere, tehetséges és erőteljes ifjú; mostoha apjának családja nem látja szívesen, az örökségnek megosztóját érzi benne és ezért mindenben gáncsoskodnak vele. Ő azonban bátor törhetetlenséggel halad az élete útján, csak egy szerelem délibábjánál melegedve. És mégis emberré lesz, mert — ez az írónak a hite — az egészséges lélek meg kell hogy találja a boldogság útját. Mellette az öreg Barnabás a maga torzított vadságával és Simon a maga torzított gyengeségével pompásan domborító háttér, — másra, a szerelmes leány és a vetélytársul föllépő unokaöccs alakjára már alig is van szükség, — nem is aprólékoskodik az író velük. A lélek regénye Rákosi egész pályáján sehol sem oly mesterien megfaragott, mint itt: és mégis a magyar élet rajza, a mulatozó, komolytalan, könnyen életet oltó, felelősséggel nem gondoló vidéki magyar úr típusa pompásan domborodik ki. Azt hiszem, Rákosi Viktor kötetei között ez a legnagyobb művészi érték.

Érdekes, hogy Rákosi regényeiben milyen általános a titkosan vágyódó és ezért boldogtalan szerelmes ifjú. Ilyen Turszky Miklós szerelme Sarlay Jolánhoz, ilyen a Szentléleki-ház utolsó sarjának vonzódása az Impérfalvi leányhoz, a *Kiárendált urak*-nak ez a magyar *Romeo és Julia*-tragédiája; ennek a ködét érezzük a *Téli rege* eseményei mögött; ez adja a regényes hátteret a *Magyar Iliász* meséjének és ez ragyogja be Rákosi legnépszerűbb regényének kettészakadó eseménysorát, az *Elnémult harangokat.* Az *Elnémult harangok* a magyar protestantizmusnak legszebb regényalkotása. Különösnek látszik, hogy katolikus ember írta, — Rákosi Viktor katolicizmusa azonban differenciálódásra nem jutó kereszténység. „Szerény nézetem szerint — írja egyik novellájában — az égi hatalmakkal elég jó viszonyban vagyok. Hiszek mindent, amit hinni szokás, illik és lehet. Nem hiszek annyit, mint Molnár János apátkanonok és országos képviselő, de többet hiszek, mint Rakovszky Stefi ... Sok dologban megnyugszom és nem töröm rajta a fejemet. Istent megtaláltam a tenger fenséges síkján, az őserdő csendjében, a Szent Péter-templomának kupolája alatt s az omlatag falusi kálvinista templom puszta falai közt, de megtaláltam a szívemben is. Ez elég nekem.“ Neki a kereszténység etikai bázis, amelyre az ember a maga életét építheti. Ami az etikumon kívül van benne, azt legfeljebb a nép egyszerűbb rétegénél látja hasznosnak és szükségesnek. A katolikus papságról való felfogását jellemzően mutatja az a novella, amelyben Jávorka Ádám franciskánussá vált fia leteszi a szerzetesi köpenyt, mert a hazát, a függetlenséget csak így szolgálhatja. Azt hiszem, valamelyes politikai íze is van ennek az állásfoglalásnak, hiszen a forradalmak és szabadságharcok poétája a Habsburg ház híveivel nem rokonszenvezhet regényeiben. De meg mintha a közösséget is szorosabbnak érezné a protestáns pap és a hívek között, — ez is erősíti rokonszenvét. Bárhogy van is a dolog, ez a regény nemcsak szép alkotás, de egyszersmind a nemzetiség közt elvakultan élő és pusztuló magyarságnak megdöbbentő erejű halálharangja.

Mint említettem, a regény két, határozottan elkülönülő részből áll; az, ami benne az egész magyarság lelkét megragadta, a második rész, a garabói magyarság elpusztulása. A görgényi havasok között egy patakparton, magas dombon áll a református templom, amelyet Bod Péter, a tudós pap építtetett. A torony tetején a csillagos buzogány még áll, de a kőfal mögött ölmagas a fű, gyom, dudva; az ablakokon a poros pókháló alig bocsátja be a Nap világosságát, az Úr asztalán ujjmagas a por, a toronyban bagolycsalád vert fészket. Szemben vele az oláhok temploma, rikító ikonosztázával, tele babonás hivővel. A két templom, a két hit: a magyarság és az oláh áradat áll harcban: nem küzdelmes, fegyverforgató harcban, hanem abban a lassú, de annál veszedelmesebb küzdelemben, amely a járványos betegségek hódító útjára emlékeztet: a féreg egyre terjed, előbb a felszín alatt, majd kiüti fejét és megemészti a szervezetet. Valaha Bethlen Kata díszes kocsija állott az istentisztelet ünnepi óráiban a templom kapuja előtt és szorongtak a hivők a zsoltárok hivő harsogásától rengő falak között, — amikor a regény hőse, Simándy Pál került oda: üres volt a templom és üres volt a tér, amelyre kapuja nyílott. Hogy történt ez a változás? — Amikor Simándy először tekinti át a völgyeket, amelyekben az Úr szavát hirdetni akarja, szemben, egy hegycsúcsról valami oláh paraszt botjára támaszkodva nézett le a völgybe. „... Az ott az oláh nép története. Századokon át így néztek le biztos magasból a völgybe, hol azalatt a mi őseinket az ellenség öldöste. S mikor a mi udvarházainkból kipusztultak a lakók, akkor ők leszálltak a hegyekről, beültek a gazdátlan birtokokba, s azt mondták, hogy övék az ország...“ Ime Erdély pusztulásának története!

De a török kardjánál, a testvérharcok véráldozatánál veszedelmesebb segítség is jutott a számító oláh pásztoroknak, az a rettenetes magyar betegség, amely ellen már Mohácsnak, Majténynak és Világosnak sincs gyógyító ereje, „betegség, mely ebből áll: *a dolognak a legkönnyebb végét fogni!*“ Rákosi regénye ezt a pusztulást és e pusztulás okául ezt a magyar betegséget mutatja be. Magán a nagy tennivágyással jövő Simándyn is elhatalmasodik ez a betegség; aki odaköltöztének első heteiben a halál veszedelmébe tudott belemenni, hogy egyetlen magyart megmentsen, a szerelem bilincsei között erejét veszti: aki az oláh babonáktól akarja visszatartani híveit, maga is meghódol egy szép oláh leány eszmét és célt feledtető szemeinek. Vajjon meg kellene jönnie a bukásnak akkor is, ha Simándy erősebb lélek, ha Florica szépségének ellen tud állani, ha békére nem hajlott volna harcos akarása? — Nem tudom, de úgy érzem, a magyargarabói pap és eklézsia sorsának kétségbeejtő képét akarta enyhíteni Rákosi és ezért tette hősét a sors üldözöttjévé, a hollandi leány halálának holdkórosává, — ezért írta meg a regény egész első részét. És ezzel a magyar sorsot művészibbé enyhítette: egy ember regényévé lágyította, — és mi, amikor egy nemzet pusztulásának rettenetes jövőjét láttuk, figyelmünket egy akaraterős ifjú sorsához kötöttük, annak lassú elmorzsolódását kísértük nyomon: mint mikor egy templom összeomlik, de a nézők csak a magasbanyúló torony égését, felhők közé csapó lángjait veszik észre!...

Szomorú könyv ez, szomorú, bár humoros megfigyeléseit is bőven elszórja benne Rákosi. Dolgozásmódjára jellemző, hogy a regény meséjének köntösdarabjai majdnem mind előkerülnek kisebb írásaiban, még a mellékalakok is, mint a medvevadász vagy Zalathnay uram. Másutt is leírja, hogy milyen volt a nagy oláh-pör vádlottjainak felvonulása; a csángó falvak tehetetlen küzdelmének elmesélésében Magyargarabó előképére ismerünk, a magyar főúr külföldi vendégeinek a magyar intelligencián való elcsodálkozását is olvashattuk lapjain, sőt a magyar közigazgatás lelkiismeretlenségéről sem hallgatott humoros írásaiban: itt mindössze két regénymesét illesztett a saját élményei közé: a holland leányét és Floricáét. Amott a leány pusztul el reménytelen szerelmében, emitt a leány lesz Simándy pusztulásának egyik főoka. Amott a magyar protestáns ifjú tehetségének istenáldotta ereje kap meg, emitt a hazai protestántizmus viszonyainak kicsinyessége ver le. A könyv protestáns regény, de nemcsak a protestántizmus fényét, hanem fegyvertárának elégtelenségét, gondoskodásának fogyatékosságát, sajátos elhelyezkedésének átkát is elénk tárja. Az érzés ereje, a magyar szív fájdalma megárad lapjain, a fiatalos büszkeség lemondó kétségbeesésbe törik: a keserű meggondolások hatalmasodnak el az olvasón, annál keservesebben, mivel a ma képe még kétségbeejtőbb. Hiszen ma nem a csak úri mulatással gondoló magyar hatóságok nemtörődése, hanem az oláh hatóságok segítsége és erőszaka kíséri az oláhosító propagandát. Vajjon hány Magyargarabó zárta be a magyar Isten templomát és — ha a hódítás folyik — marad-e falu, ahol magyar ima száll majd az Isten trónjához? — Nemes és szép könyv ez, de szomorúsága sohasem volt annyira lenyügöző, mint ma: azelőtt öntudatra ébreszthetett, kötelességekre figyelmeztetett, — ma már csak halálharang az, amelynek szava annál szívszorítóbb, mert nem tudjuk, hány falu és város magyarságának halálát jelzi!

Éreznie kellett ezt Rákosinak is; — én legalább úgy látom, hogy ezt a keserű tanúlságot akarta enyhíteni, amikor a *Magyar Iliász*-t megírta. A magyar pusztulás reménytelensége a magyar jövő bizakodó hitével kerül szembe, ha ezt a két regényt összehasonlítom. Még alakjainak is megvan az ellentétes párjuk: Simándy Pál boldogtalan szerelmét itt Uzonyi Barna szerelme váltja föl: szerelem, amely nem hódol és nem adja áldozatul magyar kötelességét. És ott van Zalathnay ellenképe, Sámson gróf: a lemondó, minden cselekvést feleslegesnek tartó magyar úr helyén a tettre induló, a haza megmentését tervező agg főúr. De még a parasztapostol sem idegen teljesen a medvevadász Papp Tamástól, annak sajátos bölcselkedésétől. Kritikusai azt mondották, hogy ez a Patak Sámson szláv típus és értés nélkül állottak azzal a kérdéssel szemben, hogy a *Magyar Iliász*-ba hogy került bele az orosz regényeknek ez a remetéje. Pedig a regény keletkezésének ez a magyarázata ezt a rejtélyt is megoldja: a nemzetiségeknek a magyarsággal való harca befejeződött és Rákosi a tótság hozzánktartozását, velünk való egységét dokumentálja ebben a pompásan megmintázott öreg remetében. A regénynek voltaképen ez a legművészibb alakja: telve Rákosi szomorodó lelkének sajátos vonásaival. Simándy Pál tettvágya épúgy Rákosi lelkéből fakadt, mint Patak Sámson szláv életfelfogása, de egy élet, szenvedésekkel tele élet ékelődött közéjük. És amit ott a magyarság pusztulásáról keserű látnoki ihletettségben látott, azt itt másként akarja látni: a magyar faj erejébe vetett hittel, a kétségbeeséssel dacoló akarattal. Rákosi itt is hű marad irodalmi hitvallásához: az *Elnémult harangok* korában a keserű kiábrándítás és a riasztó ébresztés volt a célja, — ma csak a nemzet erejébe vetett hit és a jövőbe vetett bizalom lehet a szavában. Aki regényes mesét vár a *Magyar Iliász*-ban, az csalódottan teszi félre, és folytatást remél, Uzonyi Barna szerelmi történetének a regényes históriáját, — de aki lélekkel olvassa, az a regény végén a célnál látja az írót: hiszen ez az Uzonyi nem Simándy rokona, — ez nem szerelmet, hanem cselekvést akar!

Más szempontból is végpontot jelent Rákosi Viktor egyik gondolatláncolatában ez a regény: itt a magyarság, amely eddig a maga veleszületett energiáit csak elpazarolni tudta, egész életének érdemes célt talál, a régi területű, önálló Magyarország feltámasztását. Azelőtt a forrongó energiának hétköznapi lecsapolódása a dorbézolás volt vagy az öngyilkosság; ami a hétköznaptól eltért, az a Galambos Pál sorsa, amint azt *Galambos Pál naplója* címen regénnyé is feldolgozta. De ha nem is állott az idegen légió sorába, ha nem is a malájiakkal való harcban pazarolta el életét, az élete mégis pazarlás volt, céltalan és haszontalan küzdelem. *Galambos Pál naplójá*-nak sorain a kalandok színes sorozata ellenére is átérzik az író szomorúsága, hogy a magyar erő így pazarlódik. Csupán az homályosítja el, hogy a kalandos harcokról kerengő mesék nekilendítették az író képzeletét, — így lett a keserű alaphangulatból kalandos mese.

Mert Rákosi képzelete szerette a kalandosat: abból lehetne ezt megmagyarázni, hogy — mint vérbeli humorista — a meglepő ötletek kergetője volt, és így a meglepő életsorsok sem lehettek előtte érdektelenek. Erre vall *A bujtogatók* fantasztikus rémmeséje, mely pincehelyiségeken, rendőri őrszobákon és börtönökön vezeti végig olvasóit. Rokona ez Rákosi

Jenő egyetlen regényének, az Eugen Sue iskolájából legutolsónak termett *Legnagyobb bolond*-nak. Ezek inkább az ötletességnek próbái, nem annyira művésziek. Még a legérdekesebb ezek közt a más stílusú regények között az *Emmy*, ez a Herczeg első stílusára emlékeztető katonahistória. Ami ezekben Rákosi Viktor egyéniségére vall, az a humoros jelenetek és alakok gazdag sora. Az *Emmy* lapjait Herczeg írásmodorától élesen elkülöníti az úr-szerepet játszó levéltáros, de a vöröshajú ezredes-özvegy és eredeti észjárású festő is. *Galambos Pál naplójá*-ban a ksámimadár-torkú Bertolini alakja, a kínai hóhér esküvője, a raktárból lopkodó Marnier Rákosi humorának a legegyénibb szülöttei. Néha az egész regény sem egyéb, mint a humorista tréfájának megáradó folyama, mint Jobbadán úr amerikai története. De bármily komolyat akar is írni, a humorista torzképrajzoló ceruzáját néha akaratlanul is kézbe veszi.

Innen van, hogy Rákosi Viktor igazi regényt csak hármat írt: azok is magukba olvasztottak néhány humoreszket. Rendesen a humoreszkek egységbefűzése szélesedik regénnyé, mint azt a *Buzsáki királyság* mutatja. Természetes, hogy a lélekrajz gondja, pontossága, következetes teljessége így elmarad a regényből, de van bennük valami, ami ezerszeresen kárpótol ezért, egészséges humor. Az emberek és emberi viszonylatok ferdeségét pompás szemmel látja meg és mesteri elevenséggel veti papirra. Az életnek nincs is olyan stádiuma, amely Rákosi humorának céltáblája ne lett volna, még a temetés is: amikor a sírásó a saját gyermekét földeli el és az apa szívén a sírásó hivatalos szerepjátszása diadalmaskodik el. A mulattató történeteknek, kudarcoknak és felsüléseknek, a pellengérnek és a kijózanodásnak, a gúnynak és huncutkodásnak ezer aprósága kerül elénk; nincs írása, amely meg ne nevettetne. Előadásán az egészséges jókedvnek csillogó napsugarai magukkal ragadó erővel tündökölnek. Össze lehetne állítanom a komikus hatásnak fegyvertárát, de szójátékon kezdve a komikus jellemig oly gazdag a sora Rákosi tréfájának, hogy pontosságra úgy sem vihetném. Mindössze egy elmélkedését bátorkodom idézni, mely talán némi következtetésre is jogot ad. Balatoni utazásának elmesélésében így jellemzi önmagát: „Nem kérdezték, hogy akarok-e születni, és nem kérdezik, hogy akarok-e meghalni. Csak megszülettem és csak meg fogok halni. Mi e mellett minden, ami az életben az emberrel történik? Mily humoros látvány tehát az emberek nagyképűsége, hiúsága, címek és rangok után való szaladgálása, dölyfe, stréberkedése — mikor a komédia végén ott áll az asztalos a collstokkal a kezében, hogy mértéket vegyen a koporsóhoz. Mik az emberek nagy tettei, halhatatlan alkotásai, mikor a nagy Napoleonból is csak egy kosár csont maradt az invalidusok dómjában s őt többé sem az austerlitzi nap fénye, sem Vaterloo bús árnyéka nem bántja. Ilyen helyeken, mint ez a napoleoni dóm, tanulja meg az ember vidám humorral nézni a világot. Én azzal nézem.“

Igen, az élet semmiségének, a vanitatum vanitasnak a felismerése neveli az embert józanná; és a józan ember előtt a mi világunk törtető bábjátéka komikus, de mivel emberi, hát szomorú is. Ez a vallomás magyarázza meg Rákosi Viktor lelkét, adja kezünkbe írásai megértésének kulcsát. Az ő írásai az egészséges lélek megnyilatkozásai: ez a jelentőségük a magyar irodalmunk kincsesházában.

SZEMERE GYÖRGY.

„Retteneteseu fontos valami, hogy egy népszerű és ható író miként magyarázza az életet, a társadalmat, az embert.“ — Ezzel a figyelmeztetéssel fordúl Ady Endre a magyar közönséghez, amikor az Herczeg Ferenc Gyurkovics-családját ünnepli. Nagy igazsága van ennek a kijelentésnek, ha nem is az Adynál található kifejtésben; azt emeli ki, hogy egy írónak még esztétikai értékét sem adja meg realizmusának igazsága vagy képzeletének ereje, — hogy jelentős költővé csupán alakformáló vagy mesebonyolító ügyessége senkit sem tehet; hogy író és író között ugyanolyan rangfokozat van, mint művész és iparművész között, és ez a rangfokozat egyen nyugszik: *az emberformáló erőn.* A társadalom nagy eszmék kohójában izzik és nincs egy igaz ember se, akit tollának mozgatásában vagy gyalupadjának munkára igazításában, pihenő óráinak álmaiban és verejtékes munkájának dologidején nem az az eszme töltene el, hogy a romlásban és mocsárban immár nem is torkig, de halántékig sülyedtünk és izmunknak meg értelmünknek csak egy lehet a dolga: kikászolódni a sárból, szilárd talajra vergődni... Az a vers vagy próza, dráma vagy regény, amely kellemes bizsergetéssel a gyönyörködésbe mélyíti akaratunkat, vagy a sár tapintásának kéjére, melengető gyönyörére ébreszt, vétek az ember ellen. Ma az írónak ébresztenie kell, ráébreszteni arra, hogy ez a sülyedés az ember értékeit öli, nemcsak a magyar fajét, de az emberiségét. És ha nincs is szavának álomüző harsonája, csak andalító zenéje, még akkor is, még álomképeiben is a nemesebb embert, az igaz embert kell az olvasóba szuggerálnia.

*

Szemere György szépírói pályájának elsősorban az a jelentősége, hogy ezt a feladatát, kötelességét mindig érzi, soha szem elől nem téveszti. Nincs meséje, rajza, anekdótája vagy regénye, amelyből ez az ébresztő szó ki ne hallatszana. Beszédjének ihletője a magyar faj szeretete. Úgy érzem, szolgabíráskodása idején látta meg az ember igazi értékkülönbségét. Különösen alkalmas terület volt erre Zemplén, ahol a zsentriben a honfoglaló ivadék öntudata, a parasztban a pogányan ősi magyar lélek él. De ez az élet ma haldódás csupán. A nagy lakomákon, poharattükröt törő virtuskodásban, lánycsókot-asszonyölelést hajszoló férfiaskodásban, a magyar virtus erőpróbáiban, közöttük él Szemere és a szeme hamarosan elcsodálkozik az egyszínűnek látszó zsentri és egykaputú parasztember rengeteg különbségárnyalatán, egyénre különülésén. Mert hiszen — igaz: van ott jött-ment és ősmagyar egyaránt, de valami különbség azért az egyeredetűeken belül is megállapítható. Szereti őket és jól érzi magát köztük: ezt a szeretetet és a köztüktartózkodás kellemét akarja papirra vetni, amikor első regényét írja, a *Dobay-ház*-at. Nem is költi az alakjait, csak formálgatja az élőket, — innen van, hogy egyik-másik azután egész pályáján végigkíséri. De a regényolvasó mesét követel: azt már mégsem lehet szóról-szóra lemásolni; viszont a mulatozások közepette annyi anekdóta születik. Anekdótát ír Szemere is, csak hogy ő már arra is ügyel, hogy az egész zempléni társaság típusos rajza benne legyen. Arra is magyarázatot akar adni, hogy miért is szereti ezt a különös társaságot; az anekdóta a mese élével értékel, Szemere regénye többet próbál: szimpatikus és ellenszenves alakokat formál. Rokonszenvének alapot is ad: a tiszta őszinteségben. A lelkén át-átrezdül a zsentri pusztulását sirató fájdalom, de nem a multat sírja vissza, a jövőt szeretné életre segíteni. A multnak hibái, korlátoltságai jóságos mosolyra indítják, hogy annál jobban lelkesülhessen az olvasó az új, a munkára született, az új, munkás életrendbe is beleilleszkedő, egyenes emberen. Ennek az új embernek arca úgy sugározza a tetterőt és okos idealizmust, hogy férfit-asszonyt az első látásra meghódít, de törzse a magyar földbe gyökerezik, mert csak a föld talaja virágoztathatja ki a magyar renaissanceot. Az idealizmus e nemes érzelmek jogának a mindenek fölébe helyezése: mert az erős, igaz érzés teremti meg e lélek egyensúlyát, nemesíti meg az embert.

Ime, így hámozhatjuk ki Szemere György első regényéből egész emberjavító törekvésének irányvonalát. Ezek az elvek pályáján végig megmaradnak: regényei és novellái csak azzal hoznak ebbe változatosságot, hogy hol ezt, hol azt a pontot erősebben hangsúlyozzák. Szemere a magyar arisztokráciának és zsentrinek kiváltságos helyzetét és kiváltságos kötelességét hirdeti. „A mi arisztokráciánk — mondja Szentandrássy Eliz — régibb keletű, mint a Habsburg-család maga és nem kaptuk senkitől; magunk szereztük vérrel, tehát el sem veheti tőlünk senki, nincs olyan dinasztia, se társadalmi szokás. A mi nemeslevelünk a történelem lapjaira van írva.“ — „Fiam — mondja egy büszke apa Pestre induló fiának — jól tartsd eszedben, hogy annak fejében, amit őseink a hazáért cselekedtek, egy Fenesynek sok minden szabad. Jogod van ahhoz, hogy fenn hord a fejedet s apáid véradója fejében megköveteld másoktól a kegyeletadót — de egy dologhoz nincs jogod: hogy elpocsékold azt a nagy erkölcsi tőkét, amiből nemzetségünk ereje kisarjadzott. Örökre megszívleld a Fenesy-család hagyományos törvényeit: hazudni és félni nem szabad.“ Ez a hagyományos lélek él Hatházy Dénesben, az agg magyar úrban, aki szégyenli főispánná lett fiának pulyaságát és belehal abba a tudatba, hogy fia még a gyalázatban is, becsülete vesztén is élni akar. De az új magyar életet is csak ez a törzs hozhatja meg: ebből hajtott ki Zádor Miklós (a *Komédiák* hőse), „mert hiszen ki legyen erős a magyarok sorában, ha nem ő, ezeréves hősi példák vérbeni és szellembeni letéteményese, az akrobata fizikumú, most már anyagilag is erős vezérivadék.“

A törzsöt azonban kikezdték a férgek. „A mi arisztokráciánk a quieta non movere elvi álláspontján áll: lusta és fukar.“ A vagyonos ember nehezen talál életcélra: a mindennapi mulatozás, pénzszórás, ló- és asszony-imádat állandó mámorban tartja. A legkülönb családban is legfeljebb annyi a jövőregondolás józansága, hogy az élet kétharmadában szór és pazarol, egyharmadában a fiainak rendbe szedi az örökét. És ha a sok úri passzió elviszi a vagyont, a külszín kedvéért mindent feled az úri életre született gazdag: tisztességet, kegyeletet, szemérmet *(A Forray-család)*. Szomorú a kép, ami erről a sülyedésről tanuskodik: Szemere nem is szeret elfogódni benne; tudja a gyógyulás metódusát is. Elsősorban az emberi testet akarja az élvezetek kényelméből kiragadni. Az ő eszménye tél közepén is „kiugrik ágyából, kicsapja az ablakot s papucsba bújtatván a lábát, lehányja magáról a hálóinget. Majd benyit a szomszédos fürdőszobába s egyenesen a zuhany alá áll. A hőmérő higanyoszlopa 0 fokot mutat, de úgy szokta ő azt 10 fok hidegben is. Ledörzsöli magát tetőtől-talpig először bolyhos törülközővel, azután a csupasz tenyerével. Majd testgyakorlatokat végez…“ Az első a testi egyensúly: a beteg test nem bírja el az egészséges lelket: van valami titkos kölcsönösség közöttük, úgy hogy nemcsak a termet, de még az arc szépsége is egészséges, vagy legalább is alapjában egészséges lelket követel meg.

Az egészséges testben józan nevelés fejlessze ki a lelket. „A gyermeket csak egy vétségért lenne szabad büntetni, de azért aztán keményen: a hazugságért és csak egy erényre kellene ránevelni: a munkára. A többit végezze el a természet és az élet maga. Mert a dresszura nyügében nem alakulhatnak ki csak a leghatalmasabb egyéniségek, holott jellemre van szükség ebben az országban: erős önérzetre, bátorságra, akaratra. Ezek a tulajdonságok hiányzanak belőlünk." Ezt a nevelést az angol példán szereti meg: innen van, hogy derekabb hősei mind Angliában nevelődtek. Nyilvánvaló, hogy ez a nevelési eszmény egyoldalú, — maga Szemere is rájutott volna, ha egyszer egy ifjú lélek fejlődésének útját teljes következetességgel végigrajzolta volna.

A magyar férfi megnemesedését az angol példán kívül még egy eszköz szolgálja: a munkás idegen faj beolvadása. A zsentri felfogás ebbe nehezen törődik bele: ahogy a Szentandrássy család gőgje sem tudta bevenni azt, hogy egyik sarja, Pálma, a névtelen Kurzweil felesége lett. Szemere a nemes alakok vonzó rajzával igyekszik ezen az elfogultságon rést ütni, a Kurzweil-családon kívül Donnerék és Kalvyl eszményített rajzával. De a megtermékenyítő erőt nemcsak az idegen oltástól várja: érzi a magyar paraszt őserejének jelentőségét is. A degenerálódó zsentri a paraszt egészséges lelkéből és testéből is üdítő megifjítást remélhet: ebből a nyers, de egyenes egyéniségből, akinek „oly meleg, szelid a lelke és oly rajongó, naiv a szíve: az a szív, ami sebten lángra kap egy mosolytól, hogy azon mód kialudjék a becsület intő szavára."

Sokkal több a hite és reménye a női lélekben. Az asszonyok között még gyakran akad olyanokra, akik „egy szikrányit sem vesztettek el abban a szürke gomolyban, ahol a műveltség és illem jegyében az emberidomítás oktalan és sokszor ízléstelen munkája folyik." Van ismerőse, akiről drezdai igazgatónője ezt írja: „Az önök leánya a megtestesült női eszmény ... mi nem is neveljük őt. Hadd fejlődjék teljesen önmagától, mert az ő lelki kincseihez képest szegényesek a mi pedagógiai tudásunk értékei." Ami könnyelműség itt adódik, azt aprólékos gonddal igyekszik megmagyarázni. Két csenevészebb lelkű nőalakja érdekes ebből a szempontból: Szentandrássy Eliz és Ugor Ágnes. Szinte ellenképe egymásnak a két leány, egyezővéalakulásuk annál tanulságosabb. Ágnest a természet csunyának teremtette; és ez a társadalmi bélyeg kiközösíti viselőjét. Nem is igazi magyar: a szülei „ojtott tótok“, és habár családjuk 600 esztendeje nemességet szerzett és tagjai a hazáért becsülettel vérzettek, de a faji kvalitásaik leglényegesebb jegyei: a kétszínűség és sunyiság, nem tudtak róluk lekopni. Ágnes öntudatos ellentétként fejlődik ki: a szülők egymás közt való locsogó kötekedése, kétszínűsködése, anyjának folytonos elnyomatása benne egyenes határozottsággá vált. Az akaratnak és igazságnak fanatizmusa lobog benne és a maga jogainak olyan erős öntudata, hogy még a bűntől sem riadt volna vissza. Tagadja a jellemtelenség létét: egyetlen értékmérővé az akaratot teszi. Ezzel az akarattal hajszolja a könnyelmű rabonbán-ivadékot, Bálvándy Antalt azért a csókért, amit az a szobacicusnak nézett Ágnestől lopott. Ellenképe: Szentandrássy Eliz, kábító szépség, de a lelke Ágnesénél is torzabb. Játszik szépségének csábító voltával; gyönyörű lába, észbontó melle, csábító karja: ez a fegyvere; az ajkát valami nedvesség futja be és a szem odatapad, ha már az ajak nem tapadhat reá. Szépségének tudata perverz küzdelemre készti: harcra egy ifjúért, nem szerelemből, hanem érdekből, noha épen a saját testvérét sorvasztja el ezzel. Eliz lelke is családjából fejlődött ilyenné: gőgös nemes; anyja német grófnő, aki Afrikában érzi magát a mi pusztáinkon; állandó keserűség, panasz él benne, — tele van gőggel nemcsak a paraszt és polgár, de még férje iránt is. Ez a férj — Eliz apja — jó, de gyenge ember. Sohasem volt önálló érzése-gondolata: nem is jutott eszébe, hogy szembeszálljon családjával, amikor az „törvényt ült származási gőgjét megtagadott nemtelen (?) ivadéka fölött“, aki egy derék, gazdag, de nem nemes ember felesége lett. E két ember mellett Elizben a gőg és fitymáló önimádat erősült meg; anyja érzelmi kitöréseinek csináltsága megfosztotta a természetes sajnálattól, apja tedd-ide, tedd-oda volta a férfi megbecsülésétől; mindig önmagával foglalkozik, mindent a maga érdekéhez mér: innen törekvésének hajthatatlan kegyetlensége, eszközt nem válogató romlottsága, embereken tipró kérlelhetetlensége.

Szemere ezt a hálóvető asszonytípust többször megrajzolta, sőt úgy látszik, mintha egyre jobban feledné a Forray-leányt, Bálvándy Zsuzsát, Belényessy Micit, Romhányi Erzsikét és keserűen ismerne reá a szalónok hölgyeiben arra a nagyvilági nőre, aki szabad életének expiáló külszínt, mulatságra sóvár jövőjének engedelmes bábot keres a házasságban, a férjben. Ez a magyarázata annak a fájó hangulatú regénynek, amit *Két világ* címen bocsájtott közre. Sok, nehéz csalódáson kellett az írónak átvergődnie, míg ideért. Az első mosoly, amivel a zempléni életet nézte, keserű ráncba gyűrődött az arcán: nagyon is mélyen látott bele a magyar faj posványába. „Nincs kultúra, a férfiak tudatlanok és élvvágyók, az asszonyok hazudnak és közönségesek, s ravasz munkakerülő a legújabb nemzedék. Hej, pedig mennyi itt a kincs!...“ Milyen a kultúra? A *Komédiák*-ban megrajzolja a modern magyar irodalom képét. Vezérei: egy hétszilvafás nemes, aki azonban lemondott rangjáról, megjárta Párist, hektikus volt, abszintot ivott és fekete körmöt viselt: azután egy Hunyadi-fiú, aki „nevét modern ember létére minden erőlködés nélkül egy koronán vásárolta“, — meg Magyarország legpiszkosabb embere, aki öt nyelvet beszélt, de egyet sem értett tökéletesen, — okkultista, szimbolista, neoimpresszionista, — olyan verseket ír, amiken csak csodálkozni lehet, de amiket megérteni nem szabad... És mind e zsenik kozmopoliták. A kozmopolitizmus eszméje forradalmári hévvel ég bennök; önmagukat emberek fölött valóknak hiszik és méltóan bálványozzák; gyűlölik a mágnást, aki ősmagyarnak vallja magát, irígyek mindenkire, mert őket csak külső megjelenésük (hajuk, sajátos szemállásuk, arcuk zöldes színe, stb.) emeli ki a henye átlagból. Minden beszédjük vesézés, minden ítéletük ez: „Rohadt elem... hypperrafinált idióta... agyalágyult“, stb. A kultúra eszköze, a sajtó, egy klikk kezében van, amely minden terrorját a maga anyagi érdekére használja ki: „neki minden szabad Magyarországon, keresztülgázolhat nemcsak intézményeken, de élő embereken is. Hazudhatik, lophat, rabolhat.

Céljaihoz formálhatja az igazságot, elveheti a becsületes ember becsületét, betörhet a családi és magánélet legtitkosabb, legszentebb rejtekeibe..." Mindezt egy kisebbség tartja hatalmában, végzi a felforgatás, a nemzet degenerálásának munkáját, — de „nem fölényes egyének társasága... ügyes, erőszakos kalandorok tábora, amely a maga hasznát és pozicióját a romokból reméli..." 1913-ban írta ezeket Szemere, öt esztendővel az októberi forradalom előtt! Ki hitt akkor neki, — ki látta be, hogy „a magyar ember erőszakos egyéniség, szervezetbe nehezen törhető... Előkelő, gőgös; erejét az egymással való erőmérkőzésre pocsékolja el, ahelyett, hogy összetartással meghatványozná. A kisebbség ellenben szerveződött, egy testté tömörült, amelynek egy feje s ezer karja van, mint a polypnak."

Szemere egy égető látomás kínjában kereste az utat, amely a nemzetet a megsemmisülésből kivezeti. Úgy érezte, hogy a nagyot-akarókban, ha kevesen vannak is, megvan az egyező törekvés: „áhítjuk az erényt, a tisztességet, új szenteket keresünk, akik megtisztítsanak bűneinktől s az új hitben megerősítsenek." Új szenteket és új hitet keres, mert az általános erkölcsi leromlás közepette nem tud hinni semmi réginek az erejében. A polgárosodástól, a polgárosult műveltségtől távol élő, egyszerű embert nézi és arra a rousseau-i következtetésre jut, hogy az emberi organizmus, a testi és lelki organizmus egyaránt, minden jó csiráját magában hordja; ámde az életnek lelkünkre rakodó élményrétegei — a társadalom csinálmányai — megrontják az embert. A magyar sorsot vizsgálva, így jut el ahhoz a bölcsőhöz, amelyből nyugatosodott törzsünk kiszakadt, amelynek a világtól félreeső ligetében a természet ősi értékei még romlatlanul virágzanak. Ennek a ligetnek az illatát hozza a *Két világ* miliője, ennek az átformáló, erőmegújító üdeségét hirdeti a *Két leány* meséjében. A magyarság politikai tájékozódásától is csak akkor remél sikert, ha az a turáni rokonság tudatában történik; a magyar faj egész regenerációját erre a turáni világfelfogásra szeretné építeni. A természetes ember őszinte mesterkéletlenségét veszi emberideálnak, amelyben az érzés ösztönös, szava tehát — nem befolyásolván azt semmi — igaz és útmutató. Ezt az igaz embert maga a természet vezeti és mivel a természet szavát kultúrális téboly meg nem hamisítja, ez a szó mindig helyes irányba vezet. Hitvallását valami sajátosan optimista bölcselet ihleti: minden érzés szavát eleve helyesnek, igaznak veszi. Az embertől csak jót vár, sohasem rosszat; a jóban olyan erőt érez, hogy annak a rossz felett egyszer majd kell diadalmaskodnia. Gyakorlati rendelkezése tehát az, hogy minden érzést szabadjára kell engedni, mert még a hiba is jobb ilyen szabad lélekben, mint az erény a nagyon is megneveltben. „A könnyelmű fiúnak — írja egyik regényében — tisztább volt a szerelme, mint az erkölcsileg fegyelmezetté. Mert ő a természet emlőjéből szívta érzéseit. Ez a lelki táplálék pedig olyan, mint az anyatej: a gyermek gyomrát, lelkét sohasem rontja meg.“ Hogy azok a jelenetek, amelyek írásaiban ennek a világfelfogásnak a megjelenítései, meg nem győznek, az inkább ezen elmélet egyoldalú túlzására, a világfelfogás elsikamlására vezethető vissza, mint művészeti fogyatékosságra. Ott van Szentandrássy Ervin, aki eddig pajkos tréfálkozással ölelgette a parasztlányokat és egy szemérmesen szunnyadó leány láttára — noha az nem lehetett új látvány — a természet sugallatára komoly, küzdelemre is képes, törhetetlen szerelemmel telik el. Nagyon könnyű foganású — és ép azért valószinűtlen — Saárosy gróf szerelme is a japán Csillagocskához és viszont egész sereg alakját említhetnők, akik bajtól, szenvedéstől, boldogtalanságtól könnyen megmenekedtek volna, ha a természet sugallatát megelőző, de mégis csak természetes szeretkezéstől egy Kurzweil Gábor vallásos szemérme visszatartotta volna őket. Hiszen a legtöbb regényének épen ez az előző szerelem a boldogságrabló bonyodalma, ez az előző szerelmes az intrikusa.

Ép azért jelentősebb és fantasztikus volta ellenére is reálisabb az a regeneráció, amelyet a *Kont-eset* hirdet. Ez a regény a magyarság újjáformálására határozott programmot ad: politikai hitvallása tehát világos és megszívlelendő. Rámutat a legsürgősebb politikai és társadalmi reformokra és az olvasóba beleoltja a hitet, hogy egy új Széchenyi kell csupán, és a magyarság újra talpra áll. Szeme előtt a földnek és szellemi munkának új, igazságosabb elosztása lebeg: „felszabadítani és gyümölcsözővé tenni a tétlenségre kárhoztatott izomerőt, másrészt folyósítani a nemzet intellektuális értékeit." A megjelenítés módját azonban — ötletesen bár, de — rosszul választotta meg. Nemcsak a regény művészi hatását gyengíti az a valószínűtlen mese, hogy egy Amerikában megedződött új-Széchenyi a Zsigmond idejében lefejezett Kont köntösében lép elénk, hanem politikai erejét is rontja a regénynek, mert azt tanítja, hogy még a kivételes tehetség is csak lehetetlen misztifikációval segíthet rajtunk.

Több az ereje azoknak az elbeszéléseinek, amelyek nem lőnek ilyen messze, nem sürgetnek teljes megváltozást, hanem csak egy-egy fogyatkozás lehántására irányulnak. E törekvésének több eszköze van: olykor az eszményt mutatja be, máskor a ferdeségre ébreszt reá, néha pedig a tanítómese párhuzamával oktat. És mintha reformátori kedve is szerényebb lenne ezekben a szerényebb alkotásokban: „Azok az eszmények, — írja önmagáról — amelyek az én gyermekkoromban éltek és táplálták a lelkeket, úgyszólván mind az emlékezet lomtárába kerültek. Nem élnek többé. Nem hatnak. Nem gyarapítják az emberek erkölcsi tőkéjét. Ahelyett szomorú, szigorú és szürke elméletek támadtak és uralkodnak rajtunk. Az élet mélységes vizéből sötét bugyborékok szivárognak a fölszínre és megzavarják a lélek sima, fényes tükrét. Vége a csöndes harmóniának. Az emberek nem szeretnek, nem lelkesednek. Tülekednek, öklelnek és új csapásokat vágnak, valahogy meggyűlölték a régi nyomokat."

A meséit tehát a maga emlékeiből szövi „a magam gyönyörűségére." Elmeséli a *Bacsó parádéjá*-t, hogy a honszeretet eszményében elgyönyörködhessen, Gergely András történetét *(A lelkiismeret)*, hogy e romlatlan emberi lelket megmutassa; a gólya anyó szomorú sorsát *(A madarasi bíró)*, hogy az állatokra is kiáradó emberi szeretet vigasztalja. Keserűen érzi a pesti munkás lelkének a magyar talajtól való elszakadását, meg azt az ijesztő összetartást, amire Felix zsidó pörénél jutott reá. A magyar faj erejét a paraszt lelkében találja meg, elmerül tehát abba és kitartó szeretettel, figyelmes gonddal, változatos sorozatban a parasztot rajzolja. Első parasztja *A halász regényé*-nek Jókaias romantikájában lép elénk, de ami könyve meséjében furcsa, azt a paraszti lélek megfigyelésének és megszólaltatásának pompás művészete ellensúlyozza. A legteljesebben és leggondosabban itt rajzolja meg a nép fiát, azontúl csak egy-egy oldalról. Kelemen halász egész ember; a lelkülete a tó vizének nyugalma; fodrot csak a pajkos jókedv vet rajta, de az is hamar elsimuló, mindig enyhe. Ám a mélyből előtörő örvény az egekig szórja az alja fövényét. Szíves, de csak jó szóra, nem parancsra; nem is ismer maga fölött más parancsolót, mint az Istent. A nyugodalmat szereti, meg az asszonyát; se vagyonban, se asszonyban nem kell neki más, csak akije már megvan. Mindent rendjén vesz, érdeklődése is inkább az állatvilágnak, mint az embereknek jár ki. Nem gőgös, de *egy* vagyonát sérteni nem hagyja: a bátorságát. Tudja a társadalmi rend törvényét is, de annak inkább a büntető részét veszi figyelembe: ha vétett a törvény ellen, maga áll a bíró elé. Mintha cselekvésében még a törvény korlátját se ismerné el, csak az Istenét. Az égi törvényeknek rejtelmes működését érzi magában, érzi a természetben is: ezért hisz a csodás véletlen útmutatásában. De erre a törvényre az ösztön hajtja, nem a meggondolás; ami sorscsapás éri, azt is mindjárt ehhez az isteni igazsághoz kapcsolja és azon van, hogy az igazságszolgáltatás megbillent mérlegét Istennel szemben is helyreigazítsa. Nem azon töri a fejét, hogy a csapást megérdemelte-e, hanem azon, hogy az Urat mivel engesztelhetné meg. A látszólagos fatalizmus bűntudatos kereszténységet takar, ami pedig ezenkívül Kelemen halászban él, az már a bosszút is félrevető megnyugvás: a nazarénus ember megnyugvása. Szemere sokra tartotta mindig a nazarénus becsületet: Zádor, a *Komédiák* hőse, s az új életre vivő Kont egyaránt a nazarénus egyenes és önzetlen lelkére építenek. A protestáns predesztináció a turáni fatalizmussal olvad itt össze, hogy minden indulatot a megbékélő megnyugvás józanságával pihentessen el. Ezen a megnyugváson csak egy üt rést: a haza baja, amikor a nazarénus is visszaesküszik Szűz Máriának, aki a magyarokra vigyáz.

A paraszt képe többi rajzán nem igen változott, bár a Kelemen vonalait nem is ismétli. Néhány jelenetben elénk veti az asszony és férfi viszonyát, a férj sajátságos helyzetét. Megvan a verés joga, de ezt nem a Jókai nyomán megszokott mesék mutatják, hanem itt is érvényesíti a paraszt igazságérzetét: ha a mulatós férj érdemli meg a söprüt, el kell békésen viselnie (— legfeljebb a további bőjtbüntetés furfangos kijátszásáról lehet szó, mint Czinege Péter esetében, aki kora hajnalban a kulacsát feji tele tejjel, hogy ne kelljen koplalnia —). Ilyen viszonyosság áll fenn a családi hűség dolgában is: a nagyerejű Pál György is csak azért és csak egyszer ölelgeti meg a hozzádörgölőző amerikai menyecskét, hogy feleségének egyszeri eltévelyedését igazság szerint visszafizesse, mivelhogy eme viszonzás nélkül az asszonynak törvényesen kijáró ütleg fogyatékos volna. Az ütleg különben sem jelent sérelmet: olyan hozzátartozó ez a magyar ember szerelméhez, mint a simogatás, no meg a kötődés, ami nélkül nincs vasárnapja *A drága forint* jóízű házaspárjának se. Az összeszólalkozásnak rendesen a korcsmában lenyelt virtus az oka, ámbátor ki szokott az már az ivóban is törni, ha nem a táncoló csizma sarkán, hát a barátságosan meglékelt koponyán. A mulató paraszt eredeti látvány, rangos leültétől, gőgös rendelésétől ökölre kipenderülő hetykeségéig a szavajárása, a kezemozdulata, a szeme tekintése mind változatos fokozata az indulat emelkedésének. Maga az első kocsmai virtuskodás valósággal lovaggá avató aktus:

egyszeriben komoly legény számba megy a bekötött fejű bajnok.

A virtuskodó legény mellett szeretettel festegeti Szemere a furfangos gazdát. Agyafúrt eszejárásának élét a törvény teszi legerősebb próbára; a legnehezebb megállania az emberismerő bíró és igazát tudó vádló előtt. De ha a bíró ideges ember, nincs elegendő türelem benne, akkor a paraszt már biztos a dolgában, csak az együgyűség türödelmes álarcát kell fentartania. Ez a színlelt együgyűség a parasztnak legerősebb fegyvere: ez segíti át a bűnhődésen és bosszún egyaránt. De az együgyűséget csak addig és azzal szemben hordja, amíg valakit meg akar tréfálni, — egyébként sokat ad a maga értelmének elismertetésére is. Szóval megköveteli, hogy megbecsüljék, — ahogy maga is mindenkit a megillető becsben tart. Ezt az emberi becset a testi erőn és furfangon kívül a határozottság és a bűntől való idegenkedés teszi ki: ahogy a beteges Gergely András iránt való érdeklődés is feláldozó szeretetté változott Szarka Gáborban, amikor megtudta, hogy az az apja lopását akarja jóvátenni. De a bűnt nemcsak az emberrel szemben érzik, hanem az állattal is: mutatja ezt az a hűség, amellyel Andris gyerek Veron kutyához ragaszkodott, aki őt kitett csecsemő korában megtalálta; mutatja Pálma csikó részvéte Somodi Balázs csikós sorsában, aki őt idétlen elfajultságból újra paripává tette.

Az emberen és állaton kívül még egyhez ragaszkodik a magyar paraszt: a földhöz. Van a földhöztartozás tudatában valami olyan csodaerős balzsam, hogy még a fiát vesztett apa szíve is begyógyul tőle (*A komondor*), míg a föld birtokának vágya oly hatalmas, hogy a tengeren túlra, kemény munkára űzi emberét. Szemere egyik regényében ezzel a csábító erővel, a kivándorlás problémájával is szembe akart nézni: megírta *A hazátlanok*-at. Úgy érzem, összes eddigi művei között ebben bizsereg a legsürgősebb segíteni akarás vágya. Három esztendeig dolgozott regényén, átbúvárolta a kivándorlás német, francia és angol nyelvű irodalmát, fölkereste az Amerikát megjárt embereket, hogy minden tanuságot magába szívjon elbeszélésükből és tudatos, megfontolt, lépésről-lépésre meglatolt irányelvek szerint építette fel művét. Nem a regényolvasó nagyközönséghez fordúl, hanem egyenesen a néphez, akiről eddig annyi szeretettel mesélgetett. Irányregényt írt, amiben nemcsak a tendencia, de olvasókörének ujsága is valami új, eddig meg nem próbált művészi útra vezette. Míg Révész Béla *(Vonagló falvak)* nyers naturalizmusa a művelt közönséget akarja ráébreszteni mindarra a borzalmas veszedelemre, amit a kivándorlás kérdésének elhanyagolása rejt, Szemere a kivándorlók, a kivándorolni szándékozók felé fordul: azoknak írja regényét. Egy ember sorsa, Béreti Sándor története a regény központja: de írónk nem egy sorsban foglalja össze a kivándorlók sorsát, hanem — épen az igazság, a valószinűség megóvása érdekében egész sereg különböző sorsot fűz e főcselekmény köré. Arra ügyel, hogy a célzat ne legyen túlságosan kiáltó: nem csupán nyomort és szenvedést fest tehát az amerikai munkásnép között, bár a boldogság és megnyugvás teljességét megvalósulni ott sohasem engedi. Még ha az életét biztosítja is egy-egy szerencsés ember a messze idegenben; egy zavaró érzés megmarad benne, ivadékaiból sem hal ki: a hazai föld szeretete. Ennek az erőnek a varázsa ragyog ki a könyvből és teszi azt hatékony tényezővé. Nem igazi regény, mert a nép a kivándorlás könyvéből nem mesét, hanem felvilágosítást vár: ezek a kitérések rontják, zavarják a művészetet, de annál jobban behálózzák valószínűségükkel és igazságukkal az olvasó szívét; a végén már nemcsak ezeket a kivándorlási tudnivalókat, de a regény kérlelhetetlen tanulságait is igaznak fogadja el az olvasó. Voltaképen csak ez az egyetlen captatiója van, mert amit a nép tulajdonságaiból rajzol, az mind ott van kisebb rajzaiban, apró novelláiban is. Egy hibája mégis van a könyvnek: túlságosan nagy, ami a nép között való elterjedésének nem kis akadálya lehet.

*

Minden esztétikai alkotásnak legfontosabb értékmérője az igazsága; ezen nyugszik minden hatás, de legfőképen az irányzatos műveké, amelyek nemcsak gyönyörködtetni, de mindig bizonyos irányban befolyásolni is akarnak. Szépprózában ez az igazság kettős: a cselekvényé és az alakoké. A kettő nem jár mindig együtt, ahogy a meseszövés és emberábrázolás művészetét sem osztogatja mindig együttesen a természet. Szemere György írásaiban meglep az alakok élethűsége. Az embernek eszébe sem jut kételkedni valóságukban: elhiszi, hogy itt élnek köztünk, hogy maga az író személyesen is ismeri őket. Szemerének van is gondja reá, hogy ezt a hitet fentartsa. Sokszor hivatkozik arra, hogy emlékeket rajzol. „Nem igen szoktam elfelejteni — írja egy helyen — gyermekkorom legélénkebb benyomásait. Azokból merítek anyagot a meséimhez, mert azok a legszebbek.“ Gyermek-könyve, az *Igaz történetek*, voltaképen azért érdekes, mert az élményekkel való szoros kapcsolat minden alakjának bemutatásánál megvan. Hiszen nemcsak ismerőseit látjuk, hanem magát az írót is, testvérei és nevelője körében, az eltévelyedett Kósza Jancsi és a csámpás Kuvik Petyi társaságában. Írásai még itt is a férfi visszaemlékezései: aki gyerekkorban tünik eléje, azt is férfikorának emlékezése rajzolja, úgy hogy nem egyszer a férfit is bemutatja. A férfi gyermekemlékei azután novellákká nőnek, az új tapasztalatok pedig regényekké formálódnak. Az elhitetés egyik eszköze az marad, hogy maga is ott van a szereplők között és az elmesélés többesszámú első személye a többi alaknak is valószinűséget szerez. De a többi alak igazságát még egy mozzanattal támogatja: megszólaltatásuk mesteri hűségével. Kitünően ismeri a zsentri modorát és kitünően ért a nép nyelvén, még leghangosabb beszédjén: a hallgatásán is. Aprólékos jellemző járulékaikat gondosan megfigyeli: és egy-egy mozdulattal, szóval, uralkodó mondással vagy képzetkörrel a mese ködéből teljesen elénk emeli. És nemcsak egy-egy alakot őriz meg így az élet igazságában, hanem egész környezetét — mint teszem *a két* *kyklopsz* bemutatásánál az egész dargói telepet. De ha a gyermek- és férfikor egybeolvad e rajzban, akkor az alak kettővé válik szét.

A lélek fejlődésére, alakulására kevesebb az ügyessége. Regényeiben is jobbak azok az alakjai, akik készen lépnek elénk: nem változnak. A jellem változása olyan művészeti probléma, amihez Szemerének kevesebb a tehetsége. Ehhez már a mese ügyes bonyolítására van szükség, események és körülmények felsorakoztatására, amelyek elháríthatlan kényszerűséggel ragadják fejlődésének útján az embert. Úgy látszik, Szemerében a bonyolítás mértéke hiányzik: nem tud határt szabni a véletleneknek és nehezen akasztja meg a cselekvény váratlan bogozgatásának gyönyörét. A regény kibonyolító mozzanata a végén is épúgy elmaradhatott volna, mint addig. A bonyolítás módja erősen Jókai iskolájára vall: soha sincs benne kényszerítő erejű bogozás. Sok a meséjében rég nem látott alaknak váratlan megjelenése s véletlen találkozás, amit semmi sem okol meg, a hihetetlen kuszálódás, amit egy szó tisztázni tudna, a minden várakozást fejtetőre állító esemény-gabalyodás, minden bajt eloszlató halál. Szereti a kivételes sorsot (pl. Ugor Ágnesnek angliai diadala), a rejtelmes világát (okkultizmus), a rejtelmes alakokat (Ribár, Gorszky, Brenday). A *Doktor Mefisztofelesz* egyenesen egy ilyen rejtelmes ember története, aki egy lehetetlen problémát, az anyagot eszköz nélkül is mozgató akaraterő problémáját akarja megvalósítani; Kont kivételes egyéniségét is rejtelmes megjelenésének nimbusza hiteti el. Ezeknek a szereplőknek rejtelmessége azután minden valószinűséggel dacol; csak Kontra vonatkozóan is egész sereg kérdés marad megoldatlan: miért épen Kont? Honnan tudta meg Hédery szellemidézgetéseit? Honnan a hasonlóság a régi Konttal? stb. Szemere mindezt már a fantasztikum kedvéért is felelet nélkül hagyja, de evvel a regény valószinűségét rontja.

A jellem alakulására írónknak sokkal művészietlenebb eszköze van: a magyarázgatás. A mesemondó megakasztja meséje fonalát és minden erejével azon van, hogy amit az események sorából ki nem éreznénk, azt az ő felvilágosító közbeszövései alapján természetesnek vegyük. A váratlan fejleményen való csodálkozásunknak siet elejét venni ilyenformán: „És az a nevezetes, hogy már meg csodálkozni sem lehetett ezen..." Néha a tudományos színnel igyekszik elvakítani az olvasót, ahogy Jókai tette és mesteréhez abban is hű marad, hogy, ha a szükség úgy kívánja, eddig nem is sejtett tulajdonságot fedez fel hősében. A regénymese fonalát gyakran szakítja meg bemutató, magyarázó elmélkedésekkel, de ezeknek még akkor is kevés az erejük, ha szereplőinek ajkára adja őket. A kivételes lelket szereti ábrázolni, de nem veszi észre, hogy ennek az elhitetése még több művészetet kiván, mint az egyszerű emberé.

Úgy érzem, Szemere Györgyben a megfigyelés az erősebb, az alakformálás művészete gyenge. Erre vall egy-egy anekdotával, kalanddal, jelenettel vagy ötlettel nagyjában megrajzolt mellékalakjainak a főhősökénél mérhetetlenül nagyobb igazsága. Mintha maga is tudná ezt és ezért ismételgetné őket regényben és novellában. Ott van Sipriczky, Tonio, a táblabíró cigánya, Muki báró stb. Némelyik helyzetet is szeretettel újítja fel: így teszem az öngyilkosság véletlen megakadását. Problémája is sokszor összevág: Wallheim Magda harca Zádorért *(Komédiák)* megismétlődik Brenday bárónő küzdelmében Saárosyért *(Két világ)* és viszont Ugor Ágnes meg Szentandrássy Eliz törekvésében. Viszatér a perdita-mentés gondolata is, mert az álszenteskedő társadalomra ezzel mondhatja ki a legkeményebb ítéletet *(Forray-család, Két leány)*. Néha egy-egy problémának az érését is nyomon kisérhetjük: így az akaraterő hatalmáét a gyermekemléktől Kont próbájáig.

Mindennek ellenére Szemere termése színes és változatos: változatossá teszi már az a fejlődés is, amit nemzetnevelő törekvésén végigkisértünk, de főként az a sok eredeti alak, aki az életből lapjain örökítődött meg. Termékeny író: tizenhárom testes regényét lapoztam át és novellái közül is nem egy valósággal kis regénnyé szélesedik. A mese könnyen árad az ajkán, érdekes részletről érdekesebbre visz: el nem fáraszt, sőt pihenni sem enged; beszédje jóleső, kifejező, jellemző; problémái megkapnak, elmélyedésre késztetnek, ha nem is tudnak mindig az ajánlott orvoslás igazságáról meggyőzni. Az bizonyos, hogy egész lelke benne van az írásában: és ez elég arra, hogy a léha regények, novellák sorától megkülönböztetendő jelentőségűeknek mondjuk a könyveit.

DOMONKOS ISTVÁN.

Domonkos Istvánt a falu tette íróvá. A magyar városokban is egyre hatalmasodó léha, könnyelmű élet, a társadalmi erkölcsnek a vallásos erkölcs fölébe való helyezése, az anyagias gondolkozás pusztító kórja és mindezeknek a külföld naturalista irodalmában való tükröződése: benne a városi élettel szemben hamarosan erős ellenszenvet növelt. Ovidius dekadens Rómáját látja itthon is maga előtt, hol a legfőbb életproblémává enunciált szerelem lobogóját lengeti a szél, a férfias erő és asszonyi erény két ellenvégletét: az elpuhultságot és mértéktelen gyönyörvágyat ünnepli minden, — felidézi a klasszikus poéták keserű életképeit, hogy a saját korának ott megörökített hű másán szomorúsággal teljék el a szíve. Szeme egyre jobban a sötétet szokja meg olvasmányaiban: a nap ott sohasem üde, életadó, mindig tűzpiros, mindig sorvasztó. Tekintetével egyre a fényes korong magját keresi és észre sem veszi, hogy a látóhártyáján rútító veres foltokat hagy a megerőltetés. Ez a látás a francia olvasmányok látása és azoké a keserű orosz könyveké, amelyekre épen francia fordításaik irányították a Nyugat figyelmét. Első megnyilatkozásaiból arra a következtetésre kell jutnom, hogy a *comédie humaine* kietlen balzaci tükrén tanulta a polgári élet festegetését, mint ahogy a nyolcvanas években a festőnövendék a fekete tükörkazettából próbálta lefesteni a természetet. Amikor pedig egészséges ösztöne megcsömörlött az örökös tragédiák posványától, amikor a kultúrától még meg nem rontott egyszerű ember világát szomjúhozta, — ott üldögélvén a nagyszombati szeminárium valamelyik kertre nyíló ablakánál, — akkor az orosz Gogol és Gorkij értelmetlen, durvalelkű, szinte már lélektelen parasztja lépett elébe.

Ezzel az olvasmánytapasztalattal terhelve hagyta el a szemináriumot, lépett ki a világba, a boldogságért, megélhetésért való durva hajszába. Még nem volt író, de már bizonyára érezte, hogy az ő lelkének is van pontos felfogó lemeze, amin ugyanoly híven megmarad az élet-élmény, mint kedvelt könyveiben. De a tájékozódás nehéz volt, hiszen lelkének ítélőiránytűje olvasmányainak hatása alatt észrevétlenül elferdült. A faluban, a kisvárosban a boldogságkereső ember önmagának ellentmondó panasza megzavarta. A mult volt-e a jobb, vagy csak a jelen a jó? — nem tudta eldönteni, amíg csak a természet mesterkéletlen igazsága rá nem szoktatta a helyes látásra. Első írásai ezt a pillanatot örökítik meg: a természet szépségéből az élet szépségére való ráébredését. Először az ősznek egészséges hangulata üti át fejét az eltanult természetszemléleten; észreveszi, hogy „most nem öldöklő munka folyik, nem a halál harangja kong, hanem az estéli harang szól, melyet az alkonyodás költészete meghatóvá tesz.“ Ime: „A lombtalan fa nem holt, csak meztelen, a sárga rétmező sem lelketlen, csak gunyája feslik-bomlik...“ Az alvásra való készülődés bájos jeleneteit találja az erdőben, az altató mese dallamát érzi ki a szellő szavából, az estéli hangulatot szívja magába az állatok őszi viselkedéséből.

Egyre többet és többet fedez fel a természetben olyant, amit olvasmányai észre nem vettek, — és mint a tudós, aki ritka növényfajra akadt, gondos szeretettel vizsgálgatja a talajt, amelyen ezekre az újdonságokra bukkant. És ezzel egyszerre ráébred a város és falu különbségére, e különbségben a falu minden költészetére. Ködben, sárban csücsül a falu, akárcsak az októberi város. Az este lomhán ereszkedik olvasástól fáradt szemeire, szobáját immár únó lelkére. Önkéntelenül az ablakhoz lép: „Micsoda kép ez!... Sűrűsödő ködben bujócskát játszó házacskák, búbos fejeikkel, ki egyenes, ki kajla; hajlott derekú szűk utca, belenyújtózkodva a szürkeségbe; görcsös derekú akác-sor szinte maflán ácsorogva minden egy sárban... Aztán messzebb az a közöcske, melynek kocsijárójában megállott a pocsolya és benne lubickol egy szem lúdjával a gunár...“ De ezt a mesteri tájképet, az őszi elhagyatottság faluját, már szerető szem nézi. Az ősz sarat és ködöt hoz ide is, mint a városba, de ezen a sáron „érezzük, hogy szeret, ha belesüpped a lábunk, meg mikor kihúzzuk belőle, akkor is cuppogva, mintha azt mondaná: szeretlek!...“ Nem a sokfajta piszoknak városi sárrá latyakosodása ez, hanem apró magocskáknak puhára vetett ágya. És miközben a felhő és köd mozgását kíséri a szeme, azalatt a lelke rájut arra, hogy van ugyan fogyatkozás, erkölcsi és értelmi egyaránt, itt a falu népe között is, de olyan ez csak, mint a falusi köd. „A mienket, ha megérinti csípős szél, átfázik és fáradtan siet a fák ágaira, hogy rá aludjon körösztbehosszába és legyen a szépséges szép zuzmara, a télnek virága. Az a másik (ott a városban), ha a hidegben megremeg, réteges lesz s a rétegek gombolyognak, kavarognak...“

És ez az őszi alkonyat eljegyezte a faluval lelkét: ez tette Domonkos Istvánt a falu poétájává.

*

Két embernek van módja a falu népének lelkéhez férkőzni: a papnak és a tanítónak. A jegyző, a szolgabíró már egy, a népen kívül, a népen felül álló hatalomnak, a vármegyei közigazgatásnak az exponense és ebben látom a magyarázatát annak, hogy Szemere György rajzaiban (különösen *A madarasi király* című kötetében) a furfangos, csavaros észjárású paraszt az uralkodó. Szemere György rajzai azonban egy más elhelyezkedésnek is példáját adják: a földesúr és paraszt érintkezésének példáját. Ez a viszony sem tud őszintére vetkőzteni a parasztlelkek között egyet is, innen van, hogy csupán a hálás ragaszkodás példái ismétlődnek a *Drága forint* elbeszéléseiben előttünk. Ez az úrfajta mégis csak idegen marad a nép szemében és az idegen rajzoló elé vagy nagyon viseltes, vagy nagyon is ünnepies köntösben lép a paraszt, mint — épen Szemere egyik elbeszélésében — Csiga Gergely a pesti festő, Ruszy Lázár elé. Alapjában igaz, hogy közelebbről láthatja ezt a népi lelket a zsidó krajzleros író fia: azt vagy semmibe vették, vagy maguk közé engedték a parasztok gyerekkorában, később se sokat röstelkedtek előtte semmi magaviseletén. Ez adja a magyarázatát annak, hogy a népszínmű világa reálisabb a zsidó poéták műveiben (Barát Ármintól Barta Lajosig), mint a Csepreghy—Almásy-féle darabokban. Ámde míg a durvább vonásokat bőven tanulmányozhatta ez az íróemberzsáner, olyan közel még sem tudott hozzáférni a nép fiához, hogy annak egész lelkét megláthatta volna; bármilyen hű és életteljes is tehát a paraszt megszólaltatása ezeknek írásaiban, a kép egyoldalú, szinte azt mondhatnám: elfogult. És ez az egyoldalúság megvan azokban az írókban is, akik — mint Móricz Zsigmond és Hegyi Antal — teljesen otthon vannak a nép körében. Ezek viszont vagy az irodalmi típust keresték az emlékek füzérében, a *La terre* hőseit, vagy egy-egy maguktól elütő vonást, vagy legalább is erősebben hangsúlyozott tulajdonságot vettek fel alapszínnek, hogy rajzuk objektivitását azzal biztosítsák. Valami távlatot erőszakoltak maguk és a megrajzolt paraszt közé, de ez a mesterkélt távlat rendesen csak egy-egy vonás és pedig nemtelenebb vonás, erősebb aláhúzása volt. A jellemzés egyetemes és egyéni eredői között ők egyetemesnek érezték és elnagyolták azokat a vonásokat, amik a parasztembernek egyéni típusához tartoztak, de bennük is megvoltak és olyan egyéni alakokat festettek, akiknek egyéni volta az ő individualitásuktól egyes tulajdonságok túlságosan naturalisztikus hangsúlyozásában vált el. Igy formálódott a *Sárarany* parasztgazdája, szemben a *Hétkrajcár* nőportréivel.

Nem mondható tehát véletlennek, hogy a művészi realizmus legsikerültebb rajzai Gárdonyi és

Domonkos tollából kerültek ki. Nem lenne illő mellőzni a sorból Tömörkényt, — mégsem vehetem a kubikosnak ezt a mesteri ábrázolását Gárdonyi és Domonkos társaságába. Az kétségtelen, hogy a Szeged vidéki „egyszerű emberek“-nek örökéletű képmásai kerültek ki ecsetje alól, de Tömörkény sohasem feledteti el, hogy Mikszáth volt a mestere. Művészetének ereje is ebben a megnyilatkozásban van, — a kifejező mozdulatok és a néma vagy hangos beszéd utolérhetetlen hűségű lemásolásában. Tömörkény útja tehát kívülről visz a népi ember lelkéhez, — innen van, hogy aránylag ritka a meseérdekességű rajza, — a tanító és a pap viszont a lélekkel kerül érintkezésbe. Ez a lélek pedig az élet küzdelmeinek kalapácsütéseit viseli magán, — a lélek ismerete tehát az élet teljes megismeréséhez segít.

Domonkos művészetének egyik érdeme, hogy ennek az életnek rendkívül gazdag sokféleségét hozza műveiben elénk. Ott él a plébánián, ott megy el ablaka előtt az egész falu, reggel munkára, este pihenésre. Az ő keze áldja meg a csecsemőt és hinti az első rögöt a verembe sűlyedt koporsóra. Hozzá jut a születésnek és a halálnak első híre. Előtte térdel a boldogan mosolygó menyasszony és az ő titoktartó gyóntatószékében tesz vallomást a megtévelyedett asszony. A falu minden csermelye és hínáros, posványos patakja az ő lelkének folyamába ömlik és neki az a hivatása, hogy a maga lelkének nyugodt fenségével minden örvényes háborgást elsimítson. A szava vígasz és részvét, fájdalmat simít és örömöt oszt, gondban erősít, kétségben támogat — és ha ilyennek ismeri a nép: akkor tárva előtte mindüknek ajtaja, mint a *Pásztorjáték*-ban Péter gazdáé a karácsonyestét járó kis Jézus előtt. De nemcsak a ház ajtaja tárul fel előtte, hanem a lelké is: és Domonkos tarsolyában sokkalta kevesebb lenne az érték, ha ő maga is nem ez az eszményi lelkipásztor lenne.

A nép lelkéhez nehéz eljutni, — a fiatal káplán sem ismerte annyira a kulcsa helyét, mint ahogy a

60 esztendős plébános ismeri. Előbb végig kellett ballagnia a kis falun, az első misére. Az ablakok kíváncsi szemek sugarát röpítették utána és egyik ház a másiknak adta a figyelmeztetést: „Ni, az új káplán úr!... Aki fördőbe vót..." A megismerkedés bizony lassan megy. Még a templomatya felesége is el-elsopánkodik előtte a régi káplánon .. „Hatalmas, fínom gyóntató vót! Pedig az egész ember kisded termetű vót, a szakramentumért mikor benyúlt, sámó köllött neki... De a prédikációja fölséges vót, óh, de sokszor megríkatott bennünket." De a szív rátalál a szívre és a megismerkedés nyomán a szeretet szeretetet, a fájdalom szomorúságot, az öröm örömöt ébreszt, már pedig a lelkeket legerősebben az érzés közösségének a kapcsa fűzi össze.

A templomatya mellett az előénekes köti le figyelmét; van is annak oka, — nemcsak az a lelkeken való uralkodás, amire áriájával tett szert Dobos Péter uram, hanem maga az ária is, amikor emberünk megveti a nyakát és rajta az erek kidagadnak, — amikor remekel. Nem kerülheti el a templom rendbentartóját, a céhmestert sem, amint hosszúnyelű seprűvel a pókhálókat vadássza, a törülőronggyal a képeket legyezgeti, vagy a szobrokat porolja, simogatva őket: „mintha azok a jó szentek betegek lennének, akiket föl kell mosdatni." Kinn a faluvégi „vörös kereszt" mellett a babrálgató anyókára akad, amint „viszi a lajtorját a vörös keresztünkhöz. A tövében megnyugszik, sóhajt és keresztet vet magára: „Ides Jézusom! — mondja — Ne haragudj! Ide támasztom a lajtorgyát..." Mikor nekitámasztja, keresi a törülőruhát meg az olajos cserepet, aztán rálép a lajtorgya első fokára. Megint mélyet sóhajt és azt mondja: — Ídes Jézusom! Ne haragudj! Fölmenek hozzád! — És ahogy eléri a szöges lábakat, csókolgatja, ahogy eléri a koronás fejet, csókolgatja és könnyek csillognak a szemében..."

Vajjon csodálkozhatni azon, hogy a káplán szíve átmelegszik és imádkozó két karja szeretettel öleli a falut?

A közös sors azonban közben a helyi intelligencia felé vonja. A mester is olyan nemrég-jött, mint jó maga és a sorsában is van valami meggondolásra méltó. A falu szeretetét nem szabad mérlegen lemérni — és ha a falu végén csak afféle kis túrózacskó forma is az a csúcs, melyet a gyűlés a falu bikájától vont el és adott a mesternek, nem a szeretetben volt a hiba, hogy e jó tanító mégse bírhatta ki a faluban. A jegyző szomorkás tekintete sem kerülhette el figyelmét; észre kellett vennie e tekintet mögött az önfeláldozás lelki harcainak mélyen szántó barázdáit. Megakadt a szeme az öregecske postáskisasszony ruhájának feltünő tarkaságán, a falut járó körorvos félszeg helyzetén, az öreg plébános háztartásának rendjén, — de csak egy-egy pillanatra: immár egész lélekkel a falu népéhez hajlott.

És az emberek nagy egyformaságában egyre jobban látja a nagy különféleséget és — mint a pipiskemadár a maga apropöttyös, piszkosszínű tojáskáit — szeretettel melengeti, simogatja őket, rakosgatja szép sorjában emlékezetének tágas fészkébe. Előbb csak az alakokat, azután az életet. Nekiül és egyszerű vásznán megörökít egy-egy furcsálást ébresztő eredeti alakot: a bogaras nagygazdát, aki mindig csak a legkisebb gyerekét tudja babusgatni és a szeme szögletéből sohasem tudja kivetni a bizalmatlankodó féltékenységet, — a csípősnyelvű anyavércsét, aki agyonszerette a gyerekeit, — az elszáradt Rozi nennét, akit gyalázata a méhesbe űzött és minden este koporsóba fektetett, — az élelmes szélsőházi özvegyet, amint az uraság bosszúját félrevezeti, — vagy a lódító parasztokat, amint a kocsmában a tapasztalatra nézvést egymásra licitálnak.

Egyre jobban hámlik az emberekről a típus egyszínű köntöse. Milyen egyformás a falu minden örege! — Pedig mennyire nem egy! Ott van az öreg Dombos bácsi, ahogy a magárazárt ajtó mögött ágyára teregeti a zsebkendőbe kötött adósleveleket, melyeket még nem engedett át gyermekeinek, vagy amikor a misére indul és az útjába akadóknak magyarázgatja a hármas beharangozást: „Az első harangszó aszongya: kíszüjj! A második aszongya: indujj! A harmadik aszongya: ott lígy!...“ Néha pedig ődöngés közben az eszét foglalkoztatja, hogy hány özvegyember van is a faluban, meg hány özvegyasszony? — Van-e vajjon olyan ház, akiben még ő nem volt? — Meg aztán van-e olyan ház, amelyikből az ő életében nem halt ki legalább is két gazda, — mert hát Dombos bátyám felett ugyancsak meggyült az idő... Már a Kozma András meg a felesége egészen más népek; az egész életük foglalata csak ennyi: nincs gyerek, nincs... Nem is volt!... És nagy béke, nagy nyugalom van a házuknál, amíg egy árva lelencet gulyássá nem neveltek, a hűtlen neveltfiú elvesztése után pedig egy borjút agyon nem kényeztettek.

Ilyen „helyes egypár zsörtölődő cselédje az Istennek“ az Andriska két dajkálkodó nagyszüleje, akik „pilledt, borzas madárkához“ hasonlító asszonylányuk kis árváját babusgatják, dajkálgatják öreges ügyetlenséggel, szeretetük egész naiv erejét egy kis kalap ékességébe öntik, hogy azután az Andriska halála után a másik eltévedt lányuk kis apróságára ruházzák át mind a kettőt, a kalapot is, a szeretetet is. De a kórus alatti padon üldögélő két öreg teljesen egy szabásúnak látszik: „az egyik a felső, a másik az alsó faluvégből indul el mindig az első harangszókor. megfásult lábaikkal úgy lépkednek, — szabad hasonlítani — mint a nagyon kihasznált barmok és akkora nemtörődömség van mindkettőnek az orcáján, hogy szinte se tél, se nyár nem illeti meg figyelmüket.“ Ám közelebbről egyre jobban elütnek egymástól: „az egyik fölösleges teherként hordozza a kezeit, a másiknak markába szorított öklei a dolmánya zsebébe rejtve mindig. Ennek az egyiknek orcája búbján ha sított sebforradás van és az orcája fél felét apadttá teszi... A könyökét a térdére teszi és a fejét nem támasztja ökleivel, hanem marokszerűen kulcsolt öklei kiállanak vízszintesen, mint a puska. A szája sohasem motyogja az imádságot és nincs eset, hogy elbólintana. Sötét és mély a nézése, nem olyasféle, amellyel az Istent szoktuk keresni a templomban. Az a másik, az mindjárt előkotorja zsebéből az olvasóját és vontatottan pötyög az ajka; az olvasója szemeit ahogy potyogtatja, meg-megnézi olvasóját olyféle nézéssel, mintha sokallaná: de sok van még hátra... Nehezen fogy az istenadta... Sokszor megáll a keze és bizonygat a fejével, — ekkor a pajtása köhinteni szokott, mire fölébred és mond ilyesfélét: nyomott a levegő..."

Ime, az öreg ember egyre jobban az egyes ember változatos egyéniségeire különül. Előbb a külső, de ezzel a mögötte meghúzódó belső is. Ott szokta megvonni magát a sekrestye cövekes tuskóján Barkós Ferenc. „Nem öreg ember... úgy a hatvanasban járhat, nagy fejét a töméntelen haj oly sűrűn lepi, hogy szinte feküsznek a hajszálak a tömeges súlyuk alatt; hatalmas csontos orcája van és a kiálló állkapcái nagy völgyet alkotnak a fületövénél. A szemei kékes völgyben ülnek, lopva néző, szürke fényű szemek és fölötte a szemöldöke, mint a bajusza, bozontos, fakóan száraz. Ájtatosságtól-e, mitől-e, úgy meghajlik a dereka, hogy a dolmánya csúcsa a sekrestyekövet köszörüli sokszor és olyan mereven néz, mint ahogyan a mélyen gondolkodók vagy a semmit sem gondolkodók szoknak nézni. De amikor fölveti a fejét, mint aki gondolatain önönmagát kapta rajta — akkor az embernek eszébe jut az elzárt vadállat, amely sűrű vasrostély mögül néz ki. Ilyenkor az egész Barkós Ferenc csupa megkötött erő, torkon fojtott akarat."

Ezt az egyéni külsőt és egyéni belsőt az élet formálta ilyen individuálissá: egy-egy mozdulat, egy-egy tekintet mögött, de még az öregnek dereka hajlása, fejtartása, kezelógatása mögött is egy élet sajátos eseményei húzódnak meg. A változatos rajzot változatos mese egészíti ki. Domonkos könyvében falujának élete teljes hűséggel tárul fel előttünk: az élet küzdelmei, boldog és szomorú percei. „Akkornap, — olvasom egy rajzában — mikor még a kis Böske nem volt, az asszony napestig kapált a kis zsellérházuk végében húzódó földecskén. Hirtelen jött minden, semmire sem volt ideje; beszaladt szobácskájába és lélek jött a világra. A Böske lelkecskéje. Késő estére kelve, tiszta pólyácskában feküdt az, aki előbb még nem volt és lett és a pólyácska mellett nem épen a megilletődés gyengeségével pihent az asszony. A férj még nem volt otthon, — mikor sokára erősen zörgetett az ajtón, az asszonyka felkelt és beeresztette. Semmi szó sem esett köztük; az ember megette az asztalra készített szárazforma vacsoráját, azután fáradtan lefeküdt. Ekkor kezdett a kis pólya nyekegni.

— Mi az asszony? — mondta komoly súllyal az ember.

— Nem is mondtam, megszaporodtunk — szólt az asszony bágyadt puhasággal.“ — Ime, az élet egyik legfenségesebb misztériuma a falu egyszerűségében. A nevelődés is alig több itt, mint a környező növényvilágé: az apának súlyos, szótalan nézése és az anyának sok gondtól fátyolos, küzködő lelke ez, a föld erejével és a nap világosságával rokon két tényező formálja a növendék lelket. Magára hagyatkozva telik az ifjúság... senki sem rontja, senki sem neveli. „Az ilyenfajta férfiak nehéztestü és nehézmozdulatúak szoktak lenni, mint a törzsökös, lentmaradt növésű fák, melyekre kevés eső jár...“

De a szülőktől örökölt természetes hajlam kikiegyenesíti derekukat, a meghitt természet szárnyat ad lelküknek. Ez a gyerek-lélek talán a legszinesebb változatú világ Domonkos rajzaiban. A sok gyerek között ott az egyik: a kanászék Katija. „Mindig olyan, mint a rökkenő szárazságban a bogáncs az árok oldalán, ahová legjobban verődik a por... Szegényke sokáig tudott a porból kievickélni; föl-fölállt, de csak belepottyant abba a forró, puha homokba, amely dajkája is volt, pajtása is, meg játékszere is. Mikor pedig kivergődött belőle, egyszerre vén lett és a fosztoragádorban úgy ült, mint az igen öreg anyókák, akik fáradtan néznek bele a jövőbe, melytől immár nincs mit remélni.“

Egészen más a vizek szerelmese, az árva Palika: „Inkább a virágok, a rét, mező voltak a barátai, mint a gyerekek; ha hazulról szökött, ezekhez szökött. De mégis leginkább a patakunkhoz, mely a falutól nem messze folydogált. Ez igen kedves pajtása volt neki"; a teste is, a lelke is a vele való játékot követelte.

Andriska még apróbb korában kerül elénk: keze úgy röpködött, mint a kis tollasodó madarak, mikor kiülnek már-már a fészek szélére; szereti és becézi a két öreg szüle és nagy büszkesége a háznak. A Szekeres Pálék házában már a kis pöttön csak afféle vakarék, vakarcs, pedig ugyancsak büszkén hordozta körül a tekintetét a keresztelő vendégeken; lassan, a maga bájos gyerekéletével hódítja meg a legkedveltebb helyet; örökös gögicsélésével, figyelmes nézésével, aranyos tipegésével. Az Anti gyerek már arató-munkában vesz részt; kora hajnalban már viszi apja oldalán az aratók szekere messze, idegen vármegyébe, ahol csak este bujhatik apja oldalához az akol szalmáján, vagy esős időben dörgölőzhet hozzá, míg a többi a pajkosságot űzi. A kis Marcika pedig „ott játszott a szakadékos partoldalban kis testvéreivel; a bokrok alatt bujkáltak, homokvárat építettek, mígnem jött a felhőszakadás, vizét nekieresztette a vízmosásnak és a kis öccsöt, a Jóska gyereket, úgy hagyta ott az iszapos virágromok között hanyattfekve: szemei csukva voltak, kis ajkai félig nyitva, orcáján rajt volt a megdöbbenő gyerekes csodálkozás, hogy mi ez? mi történik velem?"

A palánta egyre fejlődik: és a nap melege arra kényszeríti, hogy szétterjessze leveleit, kidugja bimbófejét és a felpattanó szemecskéit végighordozza maga körül. De ez a körültekintés korántsem egyforma. A Marci gyerek, — nem hiába olyan „Isten báránya" — bármilyen szép bajsza és parázs, fekete szeme volt is, mindig olyan szótalanformán somfordált és a szép szemeit a szivarja végén nyugtatta. „Az istenadta, ha leánnyal állt szemben, úgy rakosgatta kezeit, mintha kölcsönbe kapta volna és nem találná helyét". A másik meg úgy néz körül, hogy nagy, széles orcáján nyugosznak a vonások, nem lehet bennük olvasni és azok is, akik ismerik, csak azt mondják felőle: „Ez a fi vagy igen kamuti goromba, vagy igen mamlasz jó gyerek!" De azért mégis mind párjára akad, noha az is igaz, hogy a párok nem lesznek mindig az egymáséi. A leghatalmasabb egybekapcsolódó bilincs a szegénység: „Én is szegény vagyok, te is szegény“ — és ezzel a diplomáciai tárgyalásoknak végükszakad. Ha a gazdagság csak az egyik oldalon hiányzik, kész a jótanács: „A kölyökszerelem márciusi hó, tudhatod!“ — Itt aztán a kitartáson fordul meg minden, meg a szülők ellenállásának az erején. Jön a kiválasztott kérő és a leány hiába mondja: „Idesanyám nekem nem kell. Nem tudom szeretni!“ — A tanács záporként veri: „Megbolondultál? Az eszed ment el? Kódis akarsz lennyi, mint a nénéid?“

És ha enged a leány, milyen a sorsa? — Van úgy, hogy hű marad az első szerelemhez, mint Pápainé, hogy aztán ennek a hűségnek egész nehéz penitenciáját a vállára vegye... Mert épen akkor kell urának átkát és kiutasító szavát hallania, amikor megtisztult a lelke, amikor hűtlenségének a bűntudatára ébredt és ellökte magától a vétkesnek ismert szerelmet. Ez a penitencia keserves teher: Pápainé megjárja az óceánt, hogy nyomára jusson a megvált férjnek, feláldozza minden örömét, hogy legalább csak egy országban tudhassa magát vele és megbocsát átkot, rugást, kiutasítást, amikor nyomorban, bajban föltalálja. Máskor meg gyerekes ellenszenvet tart ébren az ura iránt ez az első szerelem, porba tiporja gyűrűjét, amellyel urához láncolta a szívét... míg végre az együvétartozás tudata a gyűlöletet kiégeti belőle. Más itt nem is igen képzelhető, mást ez az egészséges házassági filozófia meg nem enged. „A leány — így elmélkedik az egyik feleség — az oltárnál virág, amely csak a virágzáshoz ért. Most már értem, mi az, hogy ha egy marék palántát ültetek... Oh, az az Isten, aki kicsi csomó palántát nem enged sorvadásnak, az a lelkes emberi teremtményt sem hagyja szárazon, ha a lelke szomjazik. Bizony, sokszor, ha elszánt vagyok, a házasság szentsége, mint a harmat, megelevenít. Azt gondolom, a hidat mögöttem fölgyujtottam; visszatérés nincs, egy sorsom van: a jövővel szemközt nézni... és akkor ott látom az Istent, aki segítséget nyujt... Igaz, mondják, hogy vissza lehet lépni, hagyjam el az uramat. — A gyerekeim apját? Hátha a gyerekek követelik tőlem az apjukat?“

Mert bizony a családi élet nem mindig csendes. A Juli János esete ritka; reá azért mondogatták ezt a ragadványnevet, mert semmiben sem mert határozni Juli asszony nélkül. Nem minden bokorban terem olyan legény sem, mint András, aki hűséges hódolattal veti izlését istiglic-madár feleségének rendelkezései alá és nemcsak annak enged nagy „Tekli kalapot“, hanem maga is zsebtől zsebhöz kapcsolja óraláncát, nem pipál, hanem szivaroz és akit — azt alászolgájával köszönt. Igaz, hogy nem is ez az Isten szerint való állapot, hanem az olyatén kis fészeké, mint amilyent teremtett magának a szőllőhegy oldalában Marcika és Juliska két szülője, amíg meg nem tapasztalták, hogy az élet tulajdonképen milyen nehézjáratú. Bizony-bizony ez a teljes szerető közösség a ritkábbik: ez érteti meg a virrasztók éles beszédjét Pásztori József ravatalánál: „Most má nem kő bekötnyi a szegény Józsefnek a szemit, lecsukta a halál.. Ne busujon hugomasszony! Élék az élőkke, hóttak a hótakka...“ Az igazi béke és összeszokás rendesen az évek késő ajándéka: azoké az éveké, amelyekben csendes öregség tartja kis házikójában a hitvespárt, sőt mintha a háznak is szemére húzták volna a tetejét: az ablak csak félig látszik ki a zsuppos eresz alól...

És itt a magányos szoba vén asztalánál teljes egyetértésben a lelkük útját próbálgatják elsimítani az öregek, mert hát „jobb, ha az ember gyerekinek előtte viszik a lámpást, mintha utána.“

Igaz ugyan, hogy férjnek is, feleségnek is mértéket kell tudnia. A „kis aptyuk“ szépen beletanult már a férceszedésbe és a fércelésbe, sőt a varrómasina mozgatását is elleste, de azon csak nem csodálkozhat senki is, hogy azért mégsem akart Kata-asszony lenni! Azt se lehet csodálni, hogy a Szentes Juli ura sem sokat adott az otthonára, hisz az asszony állandóan a búcsúkat járta, a szent helyeket kujtorogta. De azért a tisztes háznak csendes a tájéka: nem rakják a szennyest az ablakukba. Az ütleg meg nem is olyan bántó, ha igazában rászolgált az asszony. Csak az a szomorú háztáj, ahol italos a férfi és elfeledi italos kedvében házát is, családját is. Ezt az italos hangulatot azonban csak két állapot teremti meg: a nagy bánat vagy a nagy semmittevés. A megélhetés biztonsága henyévé, léhává tesz, de a nehéz, küzdelmes élniakarás hatalmas akaratot mozgat, akaratot, amely a semmiből teremt magának életfeltételeket... Ez a Gáborék esete. A jó bácsi meghalt, Gáborékra testálta mindenét. A jómódúság boldogságában ugyancsak megeresztették ezek a gyeplőszárat; az okos szó nem használt, a vagyon elsorvadott. Egymásnak semmit, semmit sem vethettek a szemére, de csak úgy „megvoltak" egymással. Akkor aztán egy mély mondás észretérítette Gábort: rátalált az új élet küszöbére és a maga verejtékével küzdött ki magának új, megbecsült birtokot.

De nem részletezem tovább, sietve lépek az élet legtitokzatosabb állomásához: a halálhoz. Amit eddig Domonkos rajzai nyomán a falu életéből bemutattam, az a jó szem érdeme is lehetne, ámde az a változatosság, mellyel a halált ábrázolja, már művészetének a bizonysága. Ime néhány példája:

„Égett a szegény János tüdeje, égett. Szitta, marta, széles mellét. Eltikkadt az ajka s megállott a szép mosolygó szeme. A víz, a halálvíz elöntötte. És én úgy éreztem, hogy ez a jó ember igen fáradt és a jóságos Úr pihenésre bírja, álomra, édes álomra..."

Nézzünk be a másik házba: „A beteg egyedül maradt, nézte a terített asztalt, meg a szentelt gyertyát, amely valóságosan úgy lebegett, mint a lélek, ha költözködni akar. Aztán megnézte a gerendákat olyan magasba járó tekintettel, amelyek útját még azok a faragott gerendák sem állják ki. Nem is szólt többet. Csak egyszer, mikor este a Horváth György ette a lábasból a délről maradt tésztát. Körülnézett, hogy nincs-e közelben Kormosné. Aztán susogott: „Aptya! hozza ide a második lisztes fiókot! Hallám mennyi liszt fogyott el a főzőlisztből!" — Horváth György kiment és hozta a kászli fiókot ölbe, mint valami kis gyereket. Odanyújtotta a felesége elé, aki belenézett mélyen, egészen a fenekére. Keserű lett az orcája, erőtlenül hajtogatta a fejét a vánkoson egyszer-kétszer, — aztán befordult a fal felé..."

Vessünk egy pillantást egy másik haldoklóra: „A szomorú asszonynak mind bágyadtabbak lettek a szemei, lehúnyta, nehéz volt a pillája... Es egyszer ez a szomorú asszony átölelte Palikát és nem akarta elereszteni: nagyot hörgött és elaludt, úgy hogy soha többé föl nem kelt." — Figyeljük meg az árva gyerek édesének utolsó perceit:

„Azután egyszer, bánatosan szép őszi napon, mintha igazában elfáradott volna az emlékek szépséges terhei alatt — hosszú álomra aludni vágyott. Remegően gyönge volt, feje a mellére csuklott és a jó Pali fiú gyöngéden fogta hideg homlokát. — Edes jó anyám! — súgta a fiú. — Pali! Hí édesapád!... Isten, jó Isten!... Azután lehúnyta szemét, úgy, mint ahogy szokott szunnyadozni álmainak édes terhe alatt."

Más kép tárul elénk az egyszerű zsellérházban: „Azon éjjel a szegény zsöllérember mind bágyadtabb lett. Fájdalma megszünt és küzködött a világos gondolatok után. A feleségét föl-fölvillanó öntudatban látta, hogy feléje borul és édes apjuknak mondja. Hallotta, hogy kérdi az asszony: Nem fáj? — Es ő int, hogy nem. Úgy erőlködött így maradni, mint ahogy erőszakosan akarunk az élethez kapaszkodni. De nem lehet így maradni. Valami irgalmas kéz majdnem irgalmatlanul nyult hozzá és elvezette szépséges szép kertbe, ahol minden él, virul és virágzik..." — Még egy utolsó látvány:

„Az öreg néni kicsi hajlékába nagyszerű csönd lett... Az a következetes lassúsodás, amellyel az öreg néni ballagott a teljes megérés felé, az, következetesen közelebb-közelebb hozta magával az eleven, teljes csendet, amelyben még csak a lassú lélegzésnek sincs nesze. A három tyúkocska fölröppent az ágy szélére és a ruhástól fekvő öreg nénire félrehajtott fejjel, fél szemmel néztek, mint ahogy a napos égre szoktak nézni kíváncsian a baromfiak. És mint három vénasszony — meghökkentek, még mintha a fejöket is hajtogatták volna a tyúkocskák — vénasszonyok módjára. Az öreg néninek ugyanis szederjes, merev volt ráncokkal rakott orcája és szegénykének fogatlan ajka leesett és feketés csúcsos nyelve vékony fakó ajkához tapadt...“

*

Domonkos írói művészetének első értéke: a tükrözött élet sokoldalúsága. Realitásának, rajza valószínűségének ez a legtermészetesebb eredője. A parasztember falusi életét rajzolja, de az élet teljesen sohasem ismétli meg magát: Domonkos köteteiben is minden élőlény egyén, minden egyéni életnyilvánulás sajátosan alkalomszerű, sajátosan új. Rajzoló művészetének azonban nemcsak a gazdag megfigyelés a biztosítója, hanem az öntudatos vonalkezelés, a gondosan következetes árnyalgatás. A szem el tud gyönyörködni a vonal hajlásában, a szín ragyogásában, más színekhez való simulásában — ezek lennének az íróember rajzában az egyes ember külsejének vagy egyes vonásainak egyénit domborító megörökítései — de alapjában véve a néző mégis csak valami valóságot, valami igazat kiván. A képzeletnek köteletszakító ballonja is tud gyönyörűséget kelteni, — és Domokos is ért ehhez, ahogy arról a *Kard joga* című kis szimbolikus meséjével tanuságot tesz — de írói, művészi habitusa kit erre, kit arra predesztinál. Domonkos irodalmi termése egészében a valóság művészi visszaadása, művészetének mértéke tehát a mese és alak valószinűsége.

Elhitető erejének vannak szinte öntudatlanul felkinálkozó, külső eszközei. Ilyen az, hogy néhol a maga nézőpontját is megadja, úgy, hogy ezzel a látott és megrajzolt kép valóságát mintegy intonálja. Ilyen teszem *A hegyek közül* című rajza, melyben a plébánia egyik ablakából irányítja szemünket a szőllőhegy legmagasabb oldalán fekvő kis házra és csak e tárgyi valóság teljes elképzeltetése után viszi figyelmünket tovább az alakokra és a mesére. Máskor a maga közvetlen belekapcsolódása az eseményekbe, biztosítja az elmondottak igazságát... „Nagyon megörültem, — így kezdi az egyik apróságát — mikor nemrégiben az én emberemet megtaláltam egész véletlenül a pincéjében, afféle földbe túrt lyukba, melyek úgy tátogatnak a hegyben tekergő horgasokon, mint a fekete sárkánytorok. Mert az én emberemet már régen ösmertem kis szekerével, szürke lovával..." és ezzel a kis önmaga-szerepeltetésével az elhitetés útját egyszeriben simára egyengeti. A leggazdagabb változatossággal a miliőt rajzolgatja, ahová alakjait és meséit elhelyezi. Apróskodó részletesség jellemzi a tollát, a teljes elképzeltetés gondossága. Ez a miliő nem keret nála, pudvás, dohos ráma, amibe eleven képet kell beillesztenie, hanem látott valóság, színes realitás, ami az igazság világosságát hozza mindig magával. Mesterien tudja itt a vázlatos rajz kontúros vonalait és a gondos, mindent a helyére rakó mázolgatást variálni. A legsablonosabb alkotás is egyéni színt mutat nála. A csárdát hányszor lefestették, — és Domonkosnak már első kötetében mennyire a Dörbe vivő országút kocsmája az az elénk vetett „düledező" épület: „A jobb időkből megmaradt csárda, derékszögben benyujtózkodva az udvarra. Folytatása hátrafelé a vén kőfal, megnyiladozott és meggörbült derékkal, sűrűn és mélyen kicsorbulva. Ez fogja kvadrátba azt a szép eleven kertet, mely maga a szótalan élet ezer színében..." Vagy nézzük Nyulfalu egyik faluvégi házát: „Alacsony volt ez az épület, mintha térden felül belésüppedt volna a meleg, puha, hegyi homokos földbe. Egyetlen nehéz, keményfa szárnyas ajtó van rajta, súlyos lakattal, mely úgy csüng rajta, mint valami régi divatú, nehéz fülönfüggő, mely húzza terhével a fülkagylót. Nincs az az úri gusztus, mely akkora kényelemben fürödne, mint ez a pincetorok. Mert az; pincetorok ez a kényelmes, meleg földben guggoló kis épület. Tömött, vastag zsupptető a gunyája és vastag, mélyen gyökeres töméssfal..." Lehetetlen, hogy rá ne találjon az ember a rajz alapján a Szentes Juli házára: „....egészen kihalt forma. Egy szobája és egy kamrája van csak és e közé a kettő közé van ékelve a konyha, melynek hideg tűzhelye és sövényből font kéménye van. Bánatos forma ez a ház, mint valami bánatos öreg. A kis kéménye is szomorúan hajladozik. Az udvarkája keskeny, sovány és ha csak volna valami azon az udvaron akár körösztbe, akár hoszszába: azt mondaná az ember, hogy taráta; de semmi, semmi nincs! — szomorúan nyujtózik el a házikó mellett, mintha ezt nyögdécselné: jaj! jaj! de igen koldús vagyok!... Az egész házat egy kilincs csukja, az a kilincs sincsen rajta, mert az egyúttal a kulcs is: ki lehet húzni, be lehet tolni és mikor a Juli elmegy hazulról, akkor a karoskosárba rejti a kilincset és ez annyi, hogy be van csukva, senki sincs itthon...“ A miliő rajza a valóságot egyénivé formálja: a ház már a lakót is szimbolizálja, a lakó egyéni színének elhitetését szolgálja.

Realitásának másik eszköze a kifejező mozdulatok mesteri ábrázolása. Nincs az emberi testnek olyan mozduló része, melyet Domonkos mozdulatában észre ne vett volna... „Ahogy beszélt az öreg gazda, — olvastam egy helyt — szemeiben olyasféle széteresztkedő fény sugárzott, mint mikor az embernek leesnek a kezei a megadásban és azt mondja: jöjjön, aminek jönni kell...“ A legkifejezőbb azonban a megszólalásuk. Nincs aprósága Domonkosnak, amiből erre példát seregével nem idézhetnénk, de csak egyet veszünk elő, a legelső kötetéből. A fiatalok és vének két világa kerül szembe: a menyecske csak kacatnak nézte a két öreget a háznál, „legfőkép, mikor megjöttek a divatos, funéros sifonérok, meg a bordó diván a nádfonásos székekkel.“ Kiüttette a szelelőlyukat a kamrán, kisszerű ablakot tétetett helyébe, — oda kellett húzódniok az öregeknek. Jött azután a tifusz és elragadta az asszonyt. „Temetés után Kis Jánosné a piktoros szobában leült. Ajkára tette ujját és öreg feje bicegett. Nézte a tágas szobát és ezt gondolta: — Szegény Mári! de szűk lakásban kell most elférned...“ Semmi több, — de a megbocsátó keserűség jégpáncéljának felpattogását hívebben megszólaltatni aligha lehetne!

Az emberi élet igazságát erősíti az a közösség is, amelybe ezek a rajzok az életet a természettel helyezik. Álljunk meg egy percre és nézzük a kasza munkába indulását. „A kis gazdája vállára vetve kivitte a mezőre... Előtte terült el a rét... Gazdája ekkor olyanféle mozdulatot tett vele, mint mikor az apa gyermekét a levegőben lóbálja föl-le; belesuhintott élével a szép mező szegélyébe és a szépséges virágok ájulva hullottak halomra; nedves vérük pedig elöntötte a kaszát..." Másutt egy férfi ballag hazafelé és útjában beszélget vele a szűk utca, amely „hűs, friss és egyszerű, mint valami kis mezitlábos, gatyás gyerek; beszélgettek vele az akácfák, amelyek incselkedve lengették leveles ágaikat, mint a jókedvű cicázó leányok..." Innen van, hogy itt mindent valami hasonlóság érzékít meg, így teszem: az Isten két öreg cselédjének szelíd zsörtölődése „inkább valami vén macskának a tompa dorombolása, vagy pedig altató zümmögés, mely a méhek családos hajlékát tölti el."— „A szegény Juliska — olvasom más helyt — beteges volt és kedvtelen, pilledt borzas madárkához hasonlított, aki mindig fázik, még a kánikulában is." Nem is igen tesz a két élet külsejében sok különbséget. „A szép fiatal fák össze-vissza olyképen guggoltak abban a kis kertben, mint mikor a játékos gyerekek a zöld pázsitban szerte hevernek..." Domonkos lelke nemcsak a falu emberét szerette meg, hanem a falu állat- és növényvilágának életét is. Mennyi melegség van a *Vica* sorsának elmesélésében, akit nyolchetes korában a móringos kocsira tettek és a sok cók-mókkal együtt elszállították az új házasok. „Hideg volt, minden takargatás mellett is felborzadt szőrrel, remegve érkezett meg az új tanyára és farkánál, nyakánál fogva, majdnem ölbe vitték be az új istállóba, mely alacsony és kietlen volt. Itt az új házasok úgy bántak vele, mint a kis gyerekkel: puha ágyat vetettek neki és edénykében édes tejjel kinálgatták, az asszonyka betolta szájába az ujját, mintha csöcsgomb lenne és a fiatal gazda tarka orcácskáját bele-bele-ütötte a tejbe." A család sorsa a borjú életéhez kapcsolódott: a tervezgetések mindig ilyenfajta dátumok körül forogtak: majd ha a Vica ekkora meg akkora lesz... majd ha megüzekedik... majd ha megborjadzik, aztán ennyi meg ennyi tejet ad... és aztán végül is mikor vásárra kerül.

Az elhitetés szolgálatában áll mesemondó vagy alakbemutató szavának hangsúlyozott alkalmisága is. Az Ökrös Panni történetét egy meleg nyári délután veti elénk, amikor „fakó, fénytelen színű volt a rét; mindenfelé kialudt, fáradt színek, melyekre ráfeküdt a por: a kisorvadt növények elfeküdtek rajt és csíkosak, csúszósak voltak a lépések alatt.

Itt-ott ütötte ki rajt a fejét a királyné káposztája, melynek gömbölyű, púpos teste olyan volt, mintha szegfejekkel volna kövezve a mező..." És a formátlan növény mozgása életrekelti a mesét, amely az író emlékezetében szunnyadott. Ez a példa azonban egy más fontos mozzanatra irányítja figyelmemet. Az ilyen rövidebb elbeszélések hatása, figyelemkeltő és elhitető ereje jórészt a megindulásukon van. Az egyszínűség nemcsak unalmas, de a mű igazságából is sokat elvon. Domonkos írói művészetének jelentős értéke az a változatosság, amellyel elbeszélései megindulnak. Már az első gyűjteményében szembetűnő a kezdésnek bizonyos típusokra való elkülönülése: vagy önmagának élményrészletével indul meg („Ahogy vásárra mentem, elértem a Vörös Imrét és a Török Bélát..."), vagy egyszerűen a rajzba kap bele („Olyan volt az a Mári leány, mint a fiatücsök..."); néha elmélkedéssel kezdi, afféle általános jellegű konstatálással, — vagy a természeti miliő megfestésével. Később is ezeket találjuk nála, de mindig valami üde eredetiséggel. Sokszor meglep a természet-festésnek dalkezdő képként való ügyes használata, a gondolati igazságnak egyszerű megszövegezése, — ez a két gondolati, vagy tán helyesebben: hangulati intonáció; máskor egyszeriben a cselekvény sodrába ragad: ilyenkor elevensége gyönyörködtet el. Bőven idézhetnék példát reájuk, de népies költészetünkkel rokon fantáziáját semmi sem jellemzi jobban, mint *A hazajáró kis meny-*

asszony bevezető része: „Két madár a faágra összeszáll. Egyik keletről jött, a másik nyugatról. Összebarátkoznak és övék az élet. Hamar elfelejtik, hogy idegenek voltak, — örök ismerősökké válnak. Ez egynémely házasságnak a története. Teszem annak a házasságnak, amelyről szólok…“ — Ez a kezdésmód nemcsak elhitető erejű Domonkosnál, hanem egyszersmind az írónak a szereplőkkel szemben való hangulati, érzési elhelyezkedését is megadja; ezért olyan fontos tényezője ez könyvei művészi hatásának.

De nemcsak ez a hangulatos kezdet rokon a népköltés művészetével, mesemondásának közvetlen, mesterkéletlen, szinte öntudatlannak látszó egyszerűsége is a nép sajátossága. Nem keresi a problémákat, nem keres érdekes témákat: őt az ember érdekli és pedig nemcsak ez vagy az, hanem minden ember. Ha tragédia, társadalmi probléma kerül elébe, — nem áll félre, de nem is élezi ki; egyszerűen csak elmondja, ahogy visszaemlékezve az eseményeket maga előtt látja. Nem siet semmivel: lassan, körülményesen beszél, mint az egyszerű falusi ember, mintha nem is lenne művészi célja, csupán önmagának tartozna ismerőseinek ezzel a megörökítésével. De ez a körülményesség csak a leírásait jellemzi; mint az egyszerű népi mesélő, Domonkos is hihetetlen apróságokon tud elpepecselni, — de abban kerül művészi tudatossága elénk, hogy ezzel is észrevétlenül az elhitetés vagy hangulati elmélyítés tökéletesbítésén dolgozik. A novella vagy regénytémát ez a magyarosan bőbeszédű máz rejti el. *A fehér papagály* szinte önkéntelenül kínálkozik, hogy Bazin *Donatienne*-jével vessem össze: pedig teljesen magyar és teljesen való a mese, amelyet felhoz és az események logikai kényszerűséggel perdülnek; nem is ezért emelem ki a hasonlatosságot, hanem az eseményt megválogató, balladásan szaggatott élet-bemutatásért. Amde érdemes egy pillantást vetni arra a megkülönböztetően egyéni, faji és származási jellegre, amely ezt az Erzsit a breton Donatiennetől elkülöníti. Csak egy pillanatot ragadok ki belőle, azt, amikor a magyar parasztmenyecske megpillantja a tengert.

„Épen bóra volt és a hullámok sötétek voltak, mint a régi patinák. Fehér, ragyogó tarajok himbálóztak itt-ott vakító fénnyel a hullámok fölött. A hangja fojtott volt, mint a nőstény oroszláné, mikor kölykeivel szeretkezik. Búgó dörmögés. A menyecske, mikor megpillantotta, végigrázkódott lelkében; nem úgy *ijedt* meg tőle, mint inkább megdöbbentette; így döbbenünk meg, amikor hatalmas nagylelkű emberekkel találkozunk.“ Mennyire az Erzsi életének sorsából adódott a tenger megpillantásának ez az érzelmi rezonanciája — a sajátos megnyilatkozásból is látjuk és ebből elképzelhetjük azt is, milyen tudatos művészettel illesztgeti össze írónk meséit és rajzait, a cselekmény elmondását és alakok külső portréit. Domonkos művészete itt emelkedik a legmagasabbra: ennek a kettőnek a gondos összeegyeztetésében. Legnagyobb és legsikerültebb alkotásából, *„Az árvá“*-ból kell idéznem a főszereplőt, Pali gyereket: a jellemkonstrukció művészetének ezt a pompás hajtását. Ahogy Pali a vizet megszereti, ahogy benne ez a szeretet szenvedéllyé fokozódik, életet irányító szenvedéllyé, ez már nem a rajzolgató, hanem a regényíró Domonkosnak a mesteri művészete. Apátlan kis gyerekről van szó, akit egy előtte ismeretlen értelmű, de a társadalomból kitaszító erejű névvel, a fattyúnevezéssel lök el magától a falu gyereksereg. Beteges, kiközösített édesanyja mellett nő: az egyetlenkedvesnek kijutott szeretet és a minden gyerekörömet lehetetlenné tevő elszigeteltség ölén. És egyszer meglátja a medréből kiáradt patakot. „A Pali gyerek, mikor meglátta, elképedt, bámulta a nagy vizet. Mintha kérdezte volna: Ki vagy, honnan jöttél?... Te talán óriás vagy, aki elnyelte a mi kis patakunkat?... Milyen hatalmas vagy, nem folydogálsz és nem keresed a hűset, elfekszel, mint aki harcolt és kifáradt. Félt a gyerek és bámult. Mint a törpe, mikor az óriások birodalmában óriáskirály előtt áll. Az a nagy király alszik, de aludva is rettenetes. És a gyermek, ahogy jött-ment a nagy víz partján, eltelt valami bátortalan vággyal: simogatni szerette volna azt az óriáskirályt. Szerette a nagyságát, a hosszúság és szélesség nélkül való voltát. Ingerelte a titokzatossága, ereje és komolysága. Mint szeretett volna beszédbe eredni vele... És amint a szél fúvására himbálózni kezdtek a hullámok, nyaldosták a partot... leszórja magáról ruháit: fut szembe a hullámokkal, karolja, öleli mindet egymásután, mintha testvérei volnának, akiket most lát először..." A gyermek egyéni lelkének olyan mesteri képe ez, hogy Domonkos írói pályájából örökre megmarad.

Egy jóhiszemű, de rövidlátó kritikusa azt írta Domonkos írásairól, hogy a novelláig ritkán emelkedik fel. Mintha elkerülte volna figyelmét a *Szellő Margit* első regénypróbája, mintha nem került volna a kezébe *Barát Horváth István* története, mintha nem tudna *Az árva* mesteri regényéről. Domonkos művészete nem csupán rajz-művészet: a rajzok köré novellákká sűrített regények színes kertje csoportosul. A rajz könnyen fakóvá válik, ha nincs eléggé érdekes eseményes háttere: Domonkos a legtöbbször az élet küzdelmes mindennapiságából emeli ki témáit, innen van, hogy írásainak meserésze is mindig megragadja az olvasót. Gondoljunk Anti gyerek korai halálára: erre a megdöbbentő családi tragédiára, amely rövid néhány lapon perdül le előttünk. Domonkos nemcsak embereket lát, mint Tömörkény, hanem életet is: és ez emeli írói művészetét Gárdonyiénak közelségébe. Hogy az ilyen népi életből kiszakított eseménycsomó nem mindig alakul regénnyé, annak bizonyára sok az oka. Gárdonyi egy helyen azt írja: „a mi falunkban is vannak olyan történetek, amiket regénynek szoktak nevezni. Csakhogy a mi regényeink nem karikásak, nem olyan formásan megszabottak, mint a könyvregények. A mi regényeinknek többnyire csak eleje van, meg közepe. A vége mindnek egyforma: csak egy fakereszt, amit letűznek a földbe a regényhősök feje fölé." A rajzíró nyilván így látja letöbbször az életet: csak egy-egy kiemelkedő mozzanatát veszi szemügyre, nem igen kutat se előzmények, se következmények után. De Domonkos rajztechnikája épen ebben sajátos: az ő körülményessége a mese fonalait előre is, hátra is felgombolítja — és innen van, hogy novelláiban sok a regénytéma. Hogy mégis igazában csak egyszer jut el a regényes teljességhez, ennek is tehetségének egy sajátos vonása az oka: az a *közvetlenség*, amiről már szólottam. Nem témát keres az életben, hanem egy-egy alak vagy jelenet kívánkozik a tolla alá; így értendő az a meghatározás, hogy Domonkos alapjában rajztehetség: a gazdag pipacsos oldalon megszedi a maga csokrát, azzal tovább megy. Ez a rajz-tehetseg a magyarázata annak is, hogy Gárdonyi könyvének, *Az én falum*-nak kedveltségével egyik kötete sem veszi fel a versenyt. Gárdonyinál a mese az uralkodó, a rajz vázlatos, — de Domonkosnál a mese vázlatos, a rajz az uralkodó. Már pedig a mese jobban vonz és a teremtő képzelet mindenesetre feljebb való a rekonstruálónál. Nem hiányzik a mesetartalom Domonkos műveiben sem: aki szeretettel lapozza, az élet tarka eseményvilágát találja bennük: de részletező, aprolékos előadása a felületesen olvasó nagyközönség előtt elrejti a magot, az igazi témát.

Gárdonyi művészete még egyben fölötte áll Domonkosénak: Gárdonyi nyelve költői, Domonkosé a nép beszéde. Bármilyen eredeti szépségeket rejt is Domonkos írói kincse, ezt el kell ismernünk. De Domonkos nem is akart soha költői nyelven szólani. Abban az elbájoló levélben, amelyet írói elveit tudakoló soraimra küldött válaszul, erre vonatkozólag ezeket mondja: „Oh! ha visszagondolok 30 év előtti káplání időimre, hogy megszédített a magyar paraszt nyelvnek tiszta szépsége — lelki gyönyörrel! Akkor is az öregeknek ajkáról szívtam azt az édes mézet.“ Ime, Domonkos nemcsak minden megrajzolt alakját szerette az életben, de szerette azoknak eredeti magyar beszédjét is. Ezért olyan csodálatosan gazdag a nyelve; — pedig tájszavak aránylag ritkán kerülnek elénk. Hogy mégis annyira népinek érezzük a beszédét, azt stílusának teljes realitásával tudom csak megmagyarázni. Ahogy a témát nem kereste, a szavakat sem keresi: úgy adja őket, amint falusi magányában ajkára jönnek. Csakis a teljesen kéznél levő képzeletkörből vesz hasonlatot, a környező reális életből képet. A gondolkodása annyira megszokta a természet életével való foglalkozást, hogy megnevezésül nem az irodalmi vagy köznapi szótárból, hanem a természeti szinonimák gazdag kincstárából veszi fogalom- vagy tárgyjelölő szavait. Ez stílusát rendkívül üdévé és eredetivé teszi, de egyszersmind népiessé is, hiszen a népi képzeletkörön túl az ilyen szócsere nem igen lép. De ez a sajátos stílus nemcsak népies varázst ad munkáinak, hanem a realitás valóságához segíti rajzoló művészetét is. Lehet, hogy valaki az egyszínű márvány és a festett gipsz-szobor különbségére gondol. Van valamelyes alapja a hasonlatnak: az egyszínű márvány művészi hatása a festett szoborét még akkor is meghaladja, ha a festéket is márványra vonták. De az bizonyos, hogy a festett hamarabb fog élőnek látszani. És Domonkos rajzai nem életszerűvé mázolt viaszfigurák, hanem mesterien megmintázott szoboralkotások, amelyet a realizmus igazságánál fontosabb tényező vont be a népi stílus színeivel: ennek a stílusnak a szeretete. Ez a szeretet nemcsak a valószerűség erejét termette meg, hanem a stílus csodás változatosságát is: Domonkos művészetének legragyogóbb sajátosságát.

*

Említettem: Domonkos nem az író érdeklődésével, hanem a lelkipásztor szeretetével nézi falujának életét, világát. Abban az említett levélben ezt írja: „Csak írtam, mert szerettem — nem is annyira írni, mint inkább szerettem azokat, akikről írtam.“ Műveiben ezt a szeretetet mindenütt megtaláljuk; meglátjuk nemcsak az aprólékos, gondos megörökítésben, hanem a rokonszenvnek, a poéta jószívének elő-előcsillanó könnycseppjeiben is. Az emberi fogyatkozások iránt is inkább szánalma van, mint haragja; inkább mosolyog rajtuk, mint emésztődik velük. Nem titkolja őket: „Bizony az emberek nagyon csúnyák, mikor így cselekszenek“ — ennyi mindössze az ítélete. Ha nagyon komor a kép, amit az élet az ablakja elé hoz, hogyha a humor a sajnálkozásnak és megütközésnek nem tud fölébe emelkedni, akkor is legfeljebb annál a paraszti gondolatnál köt ki: hogy „a világot mindig a jó meg a rossznak a küzködése irányozza." Ámde még az ilyen szomorú konstatálásnak sincs lehangoló éle: hiszen egész poézisát beragyogja a katholikus pap Istenbe vetett hite. Ezt a hitet semmi szenvedés sem tudja a kétségbeesés örvényébe ragadni: gondoljunk csak *A fájdalmas szív* példájára. Hiába imádkozott Hajnal Ferencné a fájdalmas Szűz oltára előtt, hiába mondogatta a falu népe: „Oh, te ne félj, Teréz, te olyan jól tudsz imádkozni!..." az emberirtó galiciai mezőkről egy töredéklevél jött meg csupán, egy abbamaradt levél, melyet a hirtelen roham zajára úgy rejtett a szíve fölé a fiú s melyet ott a szíve fölött a szívével együtt futott át egy golyó. A véres lyuk, amit a golyó szakasztott és a szív vérzett be, mégis, fájdalmas beszéde ellenére is, megnyugvást hozott: hiszen egész szív formában formálódott ez ki, mintha a bús anyának a fájdalmas Szűz küldötte volna el a maga fájdalmas szívét...

Ezt a megnyugvást és reményt adó hitet látja híveinek a szemében, ezt hallja sírásra hajló ajkukon, ezt tudja boldogságot ünneplő szívükben: ezért teszi olyan bájosan közvetlenné, beszédessé a viszonyt, amiben emberei az Istennel állanak. Könnyen elhiszszük, hogy e népet életvalóságban is meglátogathatja a *Pásztorjáték* Krisztusa.

A szeretet Domonkosban szociális részvétet ébreszt. Annak az elgondolása, hogy az 5—6 éves gyerek aratómunkába követi apját, hogy a kéthetes szabadságra hazaigyekvő harcost, aki minden órában egész életét ott tartja a háború embervásárján, tíz koronáért leszállítják a vonatról, amellyel félnappal előbb juthatott volna rég nem látott családja körébe, — hogy a szerelmes szívű foglyot hosszú esztendőkre elszakítják otthonától, — szomorú konstatálásra készteti: a boldogságnak és elégedésnek maga az ember áll útjában. Könyvei ezt az utat is megtisztítják és megvilágítják: műveiben ez az a terület, ahol a pap vezeti az írót. Tizennégy könyv áll előttem, kisebb nagyobb kötet; meghitt bizalmassággal mondanak búcsút alakjai, a falu rokonszenves népe. És amint a messzeségbe tűnnek, — egyre halványul emlékük, — de megmarad bennem Domonkos jó szívének és írói művészetének a tudata. Aki ezt a tudatot olthatatlan erejűvé tudta tenni, az nemes, elismerésre méltó munkában töltötte életét: annak hatvan esztendős életállomásánál érdemes megállanunk. Kis tanulmányomban a katolikus irodalmi kritikának ezt a kötelességét igyekeztem betölteni.

TARCZAI GYÖRGY.

Katolikus regényirodalmunk határozottabb differenciálódása a naturalista regény rohamosabb térfoglalásával egykorú. A tiszta művészet szomja fejlesztette ki, a nyugalom, béke, boldogság hitének kívánása. Teljes határozottsággal tesz erről bizonyságot az a programm, amellyel a Katolikus Szemle első száma megindult: „Az érzés igazsága, amely lelke a művész művének, a megnemesítő, idealizáló befolyás, melyet a költő képzelete gyakorol művére — teljesen hiányzik a, fájdalom! oly nagy népszerűségnek örvendő új iskola íróiban. Az élet egységesebb, nemesebb, finomabb elemei kisiklanak a naturalista kezei közül; ellenben a torz, az utálatos, aljas, iszonyatos és bűnös elemek gyakorolják uralmukat fölötte annyira, hogy vakká teszik őt az igazság iránt is, amely pedig — mint állítja — egyedüli célja. Az emberi művészetek közt a legszebbnek tehát az volna föladata, hogy a borzalom, az utálat érzelmeit keltse fel a szívben? Mindazon ideális célokat tehát, melyeket a vallás is képvisel és elérni törekszik, ki kellene zárni a költészet köréből, amelynek minden időben az volt a rendeltetése, hogy örvendeztessen, gyógyítson, vígasztaljon, felemeljen a világ, az élet kínos küzdelmei s gyakran nagyon is rút, borzalmas képei, jelenségei fölé? Nem, mi mást várunk tőled költő, regényíró. Indíts meg, bájolj el, vígy, ragadj magaddal; sírjunk, szenvedjünk, küzdjünk hősöddel nemes, magasztos küzdelmében, a hazáért, családért, kedvesért, egy nagy és szent eszméért . . . Vígy el az érzelmek legszélső határáig, szállj le velünk az emberi szenvedély legmélyebb mélyére. Elégítsd ki természetes emberi kiváncsiságunkat ügyesen szőtt meséddel, igazságérzetünket költői igazságszolgáltatásoddal.“

Ebből a harmincesztendős programmból kettő domborodik ki: a naturalizmusnak, mint művészeti elvnek, elítélése és a szép kultuszának az igazság fölé emelése. A naturalizmus egyet jelentett a szenny és bűn dicsőítésével, s aki erről beszélt, Páris gyomrára, az emberben dühöngő állatra gondolt. Kinek jutott volna az eszébe, hogy a naturalista igazság sem szükségképen erkölcstelen, ki hitte volna, hogy még a katolikus szépprózának is lesznek a naturalizmus normáin épülő termékei (Váth)? Ez a naturalizmus-gyűlölet természetes következésül hozta, hogy íróink szívesebben nyúltak a romantikusabb témákhoz és ha hívebb életábrázolásra törekedtek is, az ábrázolt élet a mult staffage-ába költött élet volt. A katolikus kritika egyre azon méltatlankodott, hogy egy-egy író a mindennapi életből megörökítésre méltatlan alakokat rajzol, üresen mulattató jeleneteket fest; vagy azon panaszolkodott, hogy egyenesen keresi a rútat, visszataszítót.

Ezek az elvek szabják meg Tarczai György pályáját. A „Magyar Szemle“ hasábjain lépett a magyar közönség elé, mint Andor József és Kincs István, de mindegyikük iránya élesen elvált: Andort az olvasók „modern írónak“ vették, akinek „van érzéke az új eszmék, új élet iránt“; Kincs Istvánt népies rajzai tették kedveltté; Tarczai műveiben „a régi vidék és a felvidéki városoknak régi polgári élete“ elevenedett meg. Az olvasót meglepte a régi polgári élet hű rajza, a városi élet különböző osztályainak, foglalkozási ágainak történettudósra valló ismerete. Ennyi aprólékossággal se Jósika, se Szathmáry nem írtak, ennyire a régi polgáréletet magyar író meg nem örökítette. Többoldalú volt a kép, mint Szalay József (Városaink a XIII. században) tudós könyvében, szemléletesebb, mint Acsády érdekes kötetében (Magyarország Budavár visszafoglalása korában) vagy Salamon Ferenc ünnepelt munkájában (Magyarország a török hódoltság korában). A mindennapi élet lépett elő a mult ködéből, nem a fejedelmeké, hanem az egyszerű polgároké. Az írót különösen a céhek munkástagjai ihlették meg, és így a közönség abba láthatott bele, amit eddig tudományos könyvben is hiába keresett: az iparos osztály életébe. De azért Tarczai érdeklődése nem fúlt ebbe: itt egy főúr, amott néhány tiszteletreméltó nemes család bontakozott ki a történeti háttérből és nyert meghitt anekdótákból életet. A legeredetibb azonban az egykori milieu rajza volt: az épületek és műhelyek, szokások és hajlandóságok megörökítése, amiben Tarczai nem egyszer utalt a megmaradt emlékre. egy-egy képre vagy szoborcsoportra, épületre vagy templomra.

Tarczai írói egyéniségét éppen ez a művésztörténeti hajlandóság különíti el a magyar történelmi regény eddigi művelőitől. Ennek nem is tudnók magyarázatát adni, ha írói lexikonaink el nem árulnák, hogy Tarczai György annak a Divald Kornélnak a szépírói álneve, aki a régi Buda és Pest középkori művészetét, Eperjes műemlékeit, Magyarország csúcsíves szárnyasoltárait, Szepesvármegye művészeti emlékeit stb. ismertette meg velünk, akiről tudjuk, hogy a régi magyar művészet emlékeinek és nyomainak összegyűjtését és megvilágítását tűzte élete feladatául maga elé. Ez a tudományos életcél Tarczai érdeklődését három témához kötötte le: a városi polgársághoz, amely ezeket a műemlékeket készítette vagy készíttette, a műemlékekhez, amik e polgárság érdeklődés-köréről és tehetősségéről, de művészi érzékükről is tájékoztatnak és az eszményekhez, amiket e műalkotások megörökítenek. Irói pályáját e három téma alapján tekinthetjük át. Apróbb rajzai jórészt a polgárság életét tükrözik: Budáét a török- és németvilág idején, a Bükk- és a Tátravidék népét, a Szepesség és a bányavárosok lakósait. A kor, amit felölel, a honfoglalástól a XVIII. századig a nemzeti multnak minden százada, szinte minden századnegyede. Látjuk a végekre küldött pogány őrséget, amely lassan a lengyel kereszténységhez pártol, az igazságtevő István királyt, Salamon és a királyi hercegek ellentétét, II. Endre romlását, az utolsó Árpád-sarj önmegtagadó emberszeretetét, az Anjouk világát, a török mozgolódást, Mátyás kormányát, a vallási viták korszakát a kuruc-labanc harcokat, sőt még az insurrectió kudarcát is. Mindezt azonban úgy festi a háttérbe, hogy az előtérben mozgó alakjai testük és lelkük színével az összhangból ki ne rikítsanak. Amikor Capistranot örökíti meg, voltakép egy hiú, önmagával eltelt budai káplán a novella hőse, aki klasszikus retorikájában és szép hangjának varázsában csalódik; amikor Zsigmond király lép elénk, figyelmünk egy bajnokára irányul, aki Párisban érdekes szerelmi kalandba keveredik; Mátyás alakja is egy budai mester élete kapcsán bontakozik ki.

A történeti név, a történeti szereplő azért mégsem staffage csupán: érezzük jelentőségét, és voltaképen reá derül fény a főhőssé emelt egyszerű ember történetéből is. Tarczai elhitető művészetének épen ez a magja: a mindennapi életből kiemelt esemény a történeti mult láncszemének érzik; annyi a történeti valóság körülötte és a mese mozaikjában, hogy a valóságban kételkedni nem enged.

De nemcsak az eseményes milieuvel dolgozik elhitetése, hanem a helyi emlékek erejével is. Nemcsak a kor szokásait ismeri, nemcsak a hely és idő divatjával van tisztában, (sokkalta jobban, mint legtöbb regényírónk), hanem a helység speciális régiségeivel is ismerős, látta sajátos épületeit, ismeri múltját, templomait és oltárait, szárnyas oltárának modelljeit, harangját és ismeri híres embereit, sőt még egy-egy régelporladt ember emlékül maradt kedvteléseit is.

A magyar múltnak ezeket az apróságait ép Tarczai kutatásai hozták a feledésből elő; azok helyett tehát inkább Vitus mester nürnbergi élményeire hivatkozom, amiket csodálatos híven egyeztet össze Charitas Pirckheimer feljegyzéseivel; az öreg

Pirckheimer keserű vallomásaival és Christoph Scheurl érdekes levelével, vagy Geiler von Kaisersberg egyházkritikájával (v. ö. C. Kaulfuss—Diesch: Das Buch der Reformation. 1917). Ezek a német források nemcsak arról adnak felvilágosítást, hogy Tarczai milyen, tudóshoz méltó, gonddal dolgozik, hanem arról is, hogy milyen aprólékos megjegyzések lendítik meg egy-egy epizódját (így a Pirckheimer-lányok visszatérésénél, vagy a münznerianusok mozgolódásánál). Útbaigazítanak azonban más irányban is; Tarczai katolikus regényíró, aki a maga katolikus felfogását sohasem tagadja meg. Nagy nehézség elé állítja azonban a protestáns-katolikus ellentét, mert ha valahol, itt viheti legkönnyebben hamisításra az elfogultság. Tarczai itt is a tudós mérsékletét emeli a szépíró szinezése fölé: *A ferrarai álmok*-ban teszem hátborzongató képet fest a renaissance püspökéről, a nürnbergi viszonyok elfajulását pedig mindenütt a két Pirckheimer diktálja, . . . „denn das Werk gibt öffentlich zu erkennen, dass da weder Glaube, noch Vertrauen ist, keine Gottesfurcht, keine Nächstenliebe, Hinwerfung aller Ehrbarkeit und guter Sitten, aller Kunst und Belehrung, und ein Trachten nach nichts anderem als des Liebes Wollust, Ehre, Gut und Geld, unangesehen, ob das mit Gott und guten Gewissen geschehen kann oder nicht." Ha a nürnbergi reformáció egyik legtekintélyesebb hívének ezzel a nyilatkozatával vetjük össze Tarczai rajzát, meglep a mérséklet és a lelkiismeretesség, amivel regényének minden szavát latolja.

Említettem már, hogy Tarczai könyveinek sok a műtörténeti vonatkozása: az elhitetésnek ez is egyik fontos eszköze. Megismerjük a budai Nagyboldogasszony templománál Vilhard de Honnecurtnak és a lombardiai Francesconak nevét, látjuk a besztercebányai keresztelő-medence figuráit, végignézzük a kassai dom betetőzését, hallunk a bártfai oltár készüléséről, megtudjuk Maulperts terveit; írónk olyan házakhoz köt egy-egy eseményt, amiknek sajátos homlokzatára még mi is emlékezünk, olyan szoboralakban örökített meg egy-egy szereplőt, amelyet mi is megcsodáltunk felvidéki barangolásaink közben. Kutatásai közben Tarczai meghitt ismerősévé lett a céhek életének: sajátos szokásainak, furcsa szertartásaiknak, szigorú statutumaiknak; ódon céhládákból nemcsak nevek kerültek elébe, híres és hirhedt mesterek és legények nevei, hanem kisvárosi pletykák, elhamarkodott ítéletek, megdöbbentő kegyetlenségek. El-elmerült egy-egy céhláda levélgyűjteményébe, a vándorlegények passzusaiba, egy-egy aggódó céhember leánya sorsát féltő, apai tudakozódásába. Megelevenedik előtte a céh ünnepe és hétköznapja, apraja és nagyja: köztük szövi a hű szerelmet házassággá, a könnyelműt boldogtalansággá.

Kissé különös embertipus kerül így elénk, valami langyosvérű, szerelemre nem igen hevülő típus. A szerelmet, ha a leányt apja szeme szerelmes legényhez adja, tisztelet váltja fel, de nem hiába őrködnek a városi törvények olyan éber gonddal a lakosság erkölcse felett, a megnyugvás és megszokás az ilyen házasságot is boldoggá tudja mindig tenni. „Nekem is van mátkám — mondja az egyik legény — akit szüleim szemeltek ki számomra. Szeretem is a magam módja szerint. Ám mi azt tudjuk, hogy sok a jóból is megárt. Köztünk is akad ugyan, aki bolondul egyik-másik lányért; az ilyen embert nem sokra becsüljük, valamiként azt sem, aki megrészegedik a bortól.“ Ezek a szerelmi történetek nem is valami szenvedélyesek: a szerelem itt sohasem fokozódik szenvedéllyé. Nincs az a szerelmes, akiről a lemondó visszavonulást el nem tudnók hinni. Ami tragédia van, az az öreg férj és ifjú asszony összekerüléséből, a hűtlen kedves-változtatásból, apa és fiú összekülönbözéséből ered.

Az emberekben sajátos megnyugvás él: Lambert mester azelőtt nem gondolt házasságra, de most, mivel egy leány vőlegény nélkül maradt, szívesen lép a hűtlen helyén a pap elé; a szerelem —különösen a lányban — az első megpillantás gyümölcse, nem is tud tovább érni többé: így Masolino legényében, Dömötörben is; Vitus mester azért kapja meg Borbálát, mert Almás veszedelemben forog — pedig egyikük sem kívánja házas életre a másikat. Tarczai olyan szeretettel szövögeti ezt a sajátos világot, annyira komolyan mélyed el egy-egy történeti adat megelevenítésében, hogy az alakok sorsának valószínűségét az olvasó elfeledi megvizsgálni. Halljuk, hogy a budai céhek a mészárosoknak csak a Duna partján engednek vágást, hogy a pékeket pocsolyában való hengergetéssel büntetik, és a mese olyan fürge kattogással pereg, hogy valószínűtlensége alig akaszt meg. Ahol pedig nagyon kétes a cselekmény, ott egy-egy népszokás pompás rajzával kápráztat el, tornajátékot ír le, vagy a szamár-ünnepről mesél.

Tarczai könyveinek valósággal kulturtörténeti a jelentőségük: nincs könyv, amelyből a magyar olvasó pontosabban és érdekesebben olvashatná a magyar multat. Freytag nagy vállalkozásával szemben előnye az, hogy novellákat ad, hogy több a művésztörténeti megelevenítése, szóval jobban a helyhez köti emlékezésünket, de azt be kell vallanom, hogy alakformáló tehetsége sokkal csekélyebb. Az iparos lakosság érdekli, és az a sok alak, aki könyveiből elénk lép, nagyon sokszor hasonló zsánerű: Tarczai azonban mégsem ismétel meg egy alakot sem. Ez azonban nem alakformáló, hanem mesemondó tehetségének érdeme: az emberek sorsában bármennyi is az azonosság, kezdetén vagy végén, vagy valahol a menetében mindig van valami egészen sajátos esemény, ami élesen megkülönbözteti társától. És mivel ezeket az eseményeket majdnem mindig a céhek írott feljegyzéseiből meríti, ennek a megkülönböztető eseménynek mindig megvan az igazsága is. Ámde a meseszövés mégsem volt készen a céhkönyvek elnyűtt lapjain: Tarczainak össze kellett, egységbe kellett foglalnia a sok tarka adatot. Erre azonban ritkán volt képes: váratlan és hihetetlen véletlenekre kellett tehát támaszkodnia, így, teszem, ott, ahol egy selmeci özvegyet és a neki egykor szépettevő, de most kettős szökése és gyilkossága miatt álnév alatt rejtőző ifjút úgy hozza össze, hogy egy hadnagy csokrát éppen az viszi — persze véletlenül. Tarczai regényírásának legnagyobb hibája a véletlennek nagy szerepe: sajnos, ezt még legjobb művében, a *Vitus mester álmában* sem tudta elkerülni. Hogy az olvasó mégsem ébred reá a valószínűtlenségre, annak Tarczai elnagyolt jellemei a magyarázói: az ember semmit sem tart lehetetlennek róluk. Novelláiban a részletes jellemrajzra tere nincs, de *Masolino*-ja és *Vitus mester*-e a pontos jellemábrázolást meg is követelné. Tarczai azonban a jellembe nem tud belehelyezkedni: minden alakját kivülről nézi, így aztán sok minden tettéről nem tud számot adni, sok mindent ferdén lát a lelkükben.

Masolino rajzában néha mulatságos az ilyenfajta eltévelyedés: az olasz festő az egyéni ábrázolást azért tanulta meg a típusos ábrázolás helyett itt Magyarországon, mert Itáliában „ismerőseinek az arca egyformán simára borotvált képével semmitmondó volt“. Nem érti az ember, hogy az új típus furcsa összhangja szembekerülvén a régi ismerős arcok egyéni vonásaival, hogy vezethetett teljességgel ellenkező eredményre? De a túlzás is bántó, amikor a magyar föld szépségét a firenzeivel szembeállítja, vagy amikor Masolino festményei a közízlést egyszeriben megváltoztatják. Az utóbbiban az az érdekes, hogy nemcsak azoknak az ízlése változott meg, akik Masolino egyénileg hű ábrázolását látták, hanem a bucsusok egész közönsége, „pedig legtöbbjük nem is látta a talián pikturáit“. Az emberek tetteinek furcsaságát egyszerűen a furcsa ember lelkével magyarázza, így a jerkői ostromot, — pedig ezzel senkit sem győz meg. Vitus mester már egy határozott jellemvonás embere: és ez a szenvedélyessége sok mindent megértet. Tarczai a művészi jellemzéssel itt próbálkozott meg először: és bár vannak hiányai (néha ez a szenvedélyesség ok nélkül szünetel), de következetes keresztülvitele a regény meséjét is, kompozicióját is megmentette. Azoknak, akik Tarczait művészetének mai teljességében óhajtják megismerni, és azoknak is, akik a magyar föld renaissance-művészetét eleven és élethű ábrázolásban akarják látni, a *Vitus mester álmá*-t ajánlhatom.

A *Vitus mester álma* azonban más szempontból is nagy haladást jelent Tarczai György pályáján: a sok, történeti adatból életrekelő epizód között nem vész el a regény meséje. Ezt különösen az *öt novella* hosszadalmas és össze-vissza kuszált elbeszélései után kell kiemelnem, ahol a mese a történetismertetésben teljesen elvész. Pedig éppen Borgia Angela környezete szolgálhatott volna óvó figyelmeztetésül, hiszen ezt Meyer mesteri rajzában vethette össze a magáéval. Míg a jellemzés és a meseszövés művészetében határozott fejlődést látok, Tarczai szépírói stílusáról ezt nem mondhatom el. Sőt, ha a *Masolino* természeti leírásait, *A királyné Madonnájá*-nak olaszos novelláját, a budai misztérium tréfás rajzát nézem, inkább visszaesést érzek az ilyenfajta mondatban: „imádkozás helyett a csúcsos ívű ablakokat elválasztó pillérek fülkéiben sorakozó szentek szeliden mosolygó faragott képeinek a nézésébe merült“.

Sajnos, Tarczai alig tud könnyedebben írni, mint Divald Kornél: kevés a színe, kevés a hangja; szavainak nincs semmi zenéjük, tompán hangzanak; beszédjének nincs ritmusa. Hosszú nehéz mondatok kerülnek elém, és kevés ujság, kevés egyéniség a mondat-kompozicióban, a szómegválogatásban.

Az ember úgy érzi, mintha a regények túlságosan hidegen íródtak volna. Nincs is bennük egyéb líraiság, mint meseszövésükben az erkölcsnek a szeretete, egy-egy emlékbemutatásnál a saját tapasztalatára való hivatkozás. Az egyetlen kivétel *Szent Margit legendás könyve;* innen van, hogy ez a legmelegebb és leghangulatosabb könyve. Lírai hangon kezdődik: „az élet forgatagában, az emberek százezrei közepette, az egymással küzdők, vetélkedők vásári zajában“ egyedül halad élete útján... A szomorúság hatalmasodik el rajta: „Nekem nem volt; s lehet, hogy nem is lesz aratásom. S ha pihenésre vágyódom, nincs, aki homlokomról lesimítsa a barázdákat, nincs, aki derűs szavával fárasztó gondolataimat tovaűzze, nincs, aki szívem fölviharzó érzéseit lecsitítsa, avagy ezekkel egyáltalán törődnék. Egyedül járom életem útját... Hiába próbálom, hogy szívemet lecsitítsam.

Aki a világ zajában él s látó szemmel jár-kél, annak szíve háborogni nem szűnik meg soha. Nincsen pihenése, hanem hacsak munkaközben nem találja meg, feledve mindent, ami élete útján, jártában keltében lelkét fölzaklatta, szívét általjárta. Mint oly sokunknak, akiket hivatásuk az írótollhoz köt, valójában nekem is csak a munka a pihenésem. S hogy életem napja delelőre ért és egy kevés pihenést bízvást megérdemeltem volna, a szokottnál is nagyobb munkába fogtam: Sz. Margit legendás könyve volt ez." Ime, munkáinak hideg voltát maga magyarázza meg; hiszen még ezt a leglíraibb könyvét is *munkának*, a szokottnál is nagyobb munkának érzi: hogy engedjen a munka teljesítése, a kötelesség vállalása az érzés tükrözésére módot? Nem engedhetett a Margit-legendában sem mást, csak rámutatást a témaválasztás egyik magyarázatára abban az ellentétben, amit Margit világa és a mai leánynép között lát. Az érzés tehát csak a tárgyválasztásban vezette: szereti, sajnálja, csodálja egy-két alakját, de idegennek érzi mindet, — és ez teszi lehangolttá, ez teszi olyan egyedülállóvá.

A *Pomerium de Sanctis*-nak, Pelbárt nagyhírű művének címlapján egy egyszerű barátot látok fonott palánk övezte kertecskében, imazsámolynak is beillő keskeny asztalnál, előtte könyv; a kertet fű lepi be, mindössze csak a barát asztalával szemben áll egy apró gyümölcsfa s röpül annak viruló gyümölcsére egy csőrenyitó madár. Ámde a barát se ezt, se a kert körül sarjadó és zajgó életet észre nem veszi: egyben él, az olvasmányában. Úgy érzem, Tarczai egyéniségét is ez a kép tükrözi, ha az arc és ruha nem is az övé. Az istendicsőítő munkában elmerülő íróember képe ez, aki kútforrásainak kiapadhatatlan adatsorozatában elmerülve a keresztény magyarság gyönyörűségére és okulására meséket mond a keresztény magyarság évezredes múltjából. A tartalom oly gazdag és változatos, a tükrözte világ oly színes és eredeti, hogy az olvasó valóban okulást és gyönyörűséget találhat benne.

LIRIKUSOK

KOZMA ANDOR.

Ahogy a ma embere a XVIII. század fordulójának magyar nemesét Berzsenyi Dániel és Kisfaludy Sándor költészetéből tudja a leghívebben rekonstruálni, ahogy nekünk a két poéta önvallomásai az 1800 körüli idők tiszteletreméltó nemes emberét reveléliák, olyan őszinte és beszédes forrás lesz a XIX. század fordulójáról az a költői termés, amelyet Kozma Andor kötetei foglalnak magukban. A világháború és a forradalmi okulások ezt a magunkmegélte századfordulót a történelem távlatába tolták: jelenünk ilyenné formálódásának okait és fázisait teljes világossággal látjuk benne, és mivel a nehéz napok önismeretre is megtanították, elfogódás és jobb vagy bal irányban való minden elfogultság nélkül tudjuk szemlélni, minden szemrehányás nélkül tudunk ítélni felette.

De vajjon nem igazságtalanság-e, ha egy poéta arcképének megrajzolásánál ilyen, alapjában művészeten kívül álló szempontból indulunk ki, ilyen társadalomtörténeti háttérbe próbáljuk helyezni az írót? — Vannak poéták, akik poézisükben csak a l'art pour l'art gyönyörködését szolgálják, akiknek nincs más céljuk, mint a maguk lelkének poézistartalmát művészeti formába jegecesíteni. A maguk korának ezek is önkéntelen megnyilatkoztatói: az elvont klasszicizmus hívei, Kazinczy vagy Stephan George épúgy, mint a romantikus mesék álmodói, a *Délsziget* poétája vagy a *Hinkel, Gockel und Gackileia* mesélgetője. A művészeti programm, akár tudatos, akár tudattalan, mindig hitvallás is, hiszen az embernek legmélyebb vallási problémájából, az egyén és a mindenség viszonybaállításából fakad ez is. Kozma Andor azonban — költői termésének kilencven százalékában — egyenesen a társadalmi-politikai kérdések visszhangoztatója: költő és politikus egy személyben. Alapjában egész költői pályáját híven intonálja első ismertebb kötetének bevezetése, amikor ezt vallja: „Nem mint költő, nem is mint politikai költő, hanem mint lantos államférfiú áll előttem; mint egy ritka eszű, ritka erejű ember, aki a magyar versalakot oly tökéllyel kezeli, mint az élő költők közül senki“.

„Valaki szenved, akit szeretek —
S komornak érzem én az életet.
Mint hogyha tornyos hullám tetejérül
Völgynek rohanna csolnakom:
Zuhan a kedvem rémülten, vakon —
Szívem vonaglik, elmém majd megőrül“

írja *Hullám* című versében magáról: valóban, költészete mindig ilyen erős érzelmi meghatódás alkalmiságából sarjad. Nem külső, csinált alkalmiságból: Kozma Andor a legszebb értelemben vett alkalmi költő, akinek emberszeretettel állandóan telített szíve a külső élet alkalmiságában csak a külső kifejeződés ihletének a megindulását nyeri. „A költő eszmés, néma báb, ha nincsen alkalom.“ De csak olyan alkalomra ad rezonanciát, amely lelkének érzelmi tartalmával gyökerében kapcsolódik össze. Költészetének megértésénél tehát alapkötelességünk ezt az érzelmi tartalmat elemezni.

Kozma Andor maga uralkodó tartalmul a szabadságszeretetet jelöli meg. Ez a szabadságszeretet még a mult század negyvenes éveinek az öröksége, legközelebbről Eötvös József báró demokráciájának a rokona. A talaja tehát a humanitárius érzés, az az emberiesség, amely emberi jogot óhajt minden emberi teremtménynek. Emberiessége két irányban differenciálódik: a bénító kötelékek elleni harcban és a társas életre teremtett ember szabadságának a megbecsülésében. Szeme a földi élet emberét látja csupán, gondolata a földi élet határán túl nem száll: szívének társadalomjavító törekvései itt a földön akarnak mindenkit kielégíteni. Első követelése tehát, hogy mindenki kapja meg a neki szükséges életfeltételeket. Ez az alapjában arisztokrata-lélek volt a század végén a munkások helyzetének legnemesebb siratója. Nincs költőnk, aki a Tiszák politikáját nagyobb hévvel ünnepelte, és mégis tele van a lelke keserűséggel, amikor a munkásságnak az élettel való vívódását látja. Érzi és hirdeti, hogy a jövőnek főproblémája a szociális probléma lesz, a kenyér problémája, — gúnyos és komoly költemények hosszú során inti és figyelmezteti századát e kérdés józan és igazságos megoldására. Amikor kilép az assissii dómból és a jogért s kenyérért üvöltöző had felveri áhitatából, ráébred annak a meglátására, hogy a kenyérproblémát többé semmi hagyomány, semmi nemes hit vissza nem szorítja. Igazat ad a nyomornak, amely öklöt ráz a szívtelen jómód kapujánál ~~és~~ odalép a kapuhoz, hogy döngetésével felriassza az önzésbe fulladt álmodozókat. Az igazságot követeli és keserűen látja a magyar úr szemén a százados hályogot, az öngyilkos nemtörődést. Legmelegebb könnye innen sarjad: a magyar úriság öngyilkosságának a megérzéséből. De éppen ezért messze elkülönül Kozma Andor szociális felfogása a programmszerű szocializmustól. Az ő hitvallása az,

„hogy a szabadság nincs a sárban,
Nem az anyagnak durvasága,
Nem nyers erővel prédaképen
Magánhaszonra elrabolt kincs —
Fenn magasan, ég s föld között van,
S mindenkié, ki felmagaslik,
Ki tisztább régiókba vágyva,
Emelkedik, javul, halad . . .“

Az igazságérzet helyes ítéletén kívül a nemzeti érzés is eltávolítja a szociálistáktól:

„Magyarok ők is, — hát mit akarnak?
Mért emlegetnek osztályuralmat?
Mért a gúny minden nemzeti ellen?
Mért veti ezt meg az új korszellem?“

Kozma Andor elsősorban *a nemzet költője:* az emberi problémák mind ebben a nemzeti vonatzásukban érintik, kapják meg, foglalkoztatják. Magyar szíve az évezredes harcok büszkeségét és az évezredes sorscsapások keserűségét visszhangozza, költészete e két érzésből, a büszkeségből és keserűségből kapja sajátos színét.

„Egyszer volt egy nemzet... Itt volt s ma is itt van,
De ritkább a tündér a ritkult csalitban.
Erdőn sok az írtás, a puszták feltörve,
Kivágva, kiszántva ős mesefák törzse.
Fogytán a szépsége világszép nemzetnek,
Kenyerükért küzdők csak haszonra vetnek...
Ki még itt mesét mond, legyen mindig áldott,
Babért a fejére, útjára virágot!...“

A mesemondó hivatás a magyar történelem legendáinak megújítására készti *(A magyarok symphoniája, Heribald, A második fehér ló)*, őt is mesemondóvá teszi, de nemzeti érzése a jelen és mult nagyjaiból is szobrot faragtat vele, hogy a példa neveljen, a nagyság bátorítson, a hit lelkesítsen. Férfieszménye az, „kinek az *én* szentsége nem cél, s nem ingatag, nem névhiú“. Benne a politikus éles szeme és a költő meleg szíve formálja ki a költeményt: ezért lett szatirikussá, s ez teszi a mának leghatalmasabb szavú ódaköltőjévé. A nagyság meglátása a nagyságra nevel, mert „hazánkat nagynak tartani: még semmi, — közös erővel naggyá is kell tenni!“ Költészete ezen fáradozik. A századforduló magyarságának minden eltévelyedését, szűkszívűségét, hóbortját sorraveszi, a maga nemes egyszerűségében kikacagja és szavainak olyan meleg szuggesztiója van, hogy gyógyítóereje ellenállhatatlan. Ereje abban rejlik, hogy a saját ember-voltát olyan őszintén érezteti, hogy minden vádjának és szomorúságának nemes igazságát elhiteti. A tiszta közéletnek a sóvárgója és hogy nálunk mindig aktuálisak maradnak ezek az alkalmi politikai szatirák, annak szomorú oka a magyar átok: amely az örökös egymásgyalázást, önzést, lármát és cégérezést, törtetést és idegenmajmolást a vérünkbe itta. Vagy nem lesujtó végzetnek csapása az, hogy — egy példát említek — annyira a mának szól ez a kilencvenes években született verse:

„Az Istenért! — hallgassatok ti
Országgyűlési apró emberek!
A nemzetet vérig bosszantja,
De meg nem menti fecsegésetek.

Fenségét veszti el a fórum,
És lesz belőle zöldséges piarc,
Ha ott kofáknak nyelvelése
Hangzik fel egyre és nem elvi harc!"

Szomorú pillanat lehet az, amelyben Kozma a maga politikai verseinek eredményét kémleli: mint a gazdáé, aki a felkapált földet maga mögött újra gazosnak, még gazosabbnak látja. Amit ő öntözött, a szív nemzetisége, a nemes buzgalom, a bölcs megfontolás, az ősi erény megbecsülése, a józan tanulékonyság, a szent eszmény kultusza, az ernyedésnélküli munka, — hol van ma mindez? És mi van ma mindennek a helyén?

Kozma Andor, a magánember, ugyanolyan tiszteletreméltó vonásokból alakul ki költeményeiben előttünk, mint a nemzet dalosa. A *Versek* (1893) és a *Magyar symphoniák* darabjaiból szedhetném össze e színeket: az életvidám, de józan, örömet kereső, de mértéket tudó férfi színezőit. A legmelegebb köztük a családi élet békés boldogságának a dalhangja, ennek ez az alapmotivuma:

„Amíg a szívünk szép marad,
Szép mindig a világ."

Nem keresett elérhetetlen örömöt, a *Vágyak netovábbja* a boldog, közel meghittség, az a kívánság, amely Kozma költészetében a legjobban emlékeztet Arany Jánosra, — de csak azért emlékeztet, mert egészséges magyar szíve az egészségben rokon vele. Van ennek némi ifjú könnyelmű része is („Ne hajhászd s ne kerüld az élvet — legfőbb a csók, dal és virág"), de korántsem epikúri programm, hanem egy vidám, derűs lélek túláradása. Az Isten parancsául ő csak a becsületes élet megtartását hallja: az ezen túlmenő vallásosság, az Istenhez való közeledés, az Isten akarata szerint való tökéletesedés idegen neki. A századvég liberalizmusa jellemzi ebben, ahogy annak adott hangot a katolikus papság nekibuzdulásakor, amikor a polgári házasság törvénybeiktatása az aluszékony katolikus öntudatot felébresztette. Kozma Andor ezt a vallásos tökéletesedést, vallásos önnevelést, vallásos lelkületet nem érti; nem fordul vele szembe, de van egy mindenekfölött álló kikötése: „Az életedben báj legyen!“ A vallásosság benne csak egy követelményt állít: a szépség megóvását.

„Hívő vagyok. A természet s művészet
Minden szépsége áhítatra késztet.
Ez is, az is az Istentől ered,
Csak az pogány, ki szépet nem szeret.
A természetnek Isten a művésze,
A művészet az ember égi része.
Csak ott, hol szépet alkotó komoly.
Megihletett művészi munka foly
S gyönyörűség a büszke műremek:
Ott élnek égi lelkű emberek.
Hol más se foly, csupán tülekedés,
Ott az anyagban az Isten kevés;
Hol szépet emberség is nem csinálhat:
Az élő ember csak — eleven állat.“

A századforduló liberalizmusának ez a szépségvallása megmarad Isten-hitnek; felette a megközelíthetetlen messzeségben a mindenség létrehozójának hatalmas alakja ködként látszik, de poétánk nem is kontemplál rajta:

„Porszemnyi csak, vagy óriás,
Istent nem ér föl ember-elme!
Az maga tudja, de senki más,
Mi az igazság s mi az ő kegyelme.“

Ezen a ködbenhagyott Isten-fogalmon egy vonást sem tesz élesebbé sem az újszövetség Krisztusának Kozma poézisében való felvetődése *(Krisztus a gyárban),* sem az a néhány egyháztörténelmi motivum, melyet a magyar protestantizmus multjából fűz össze. Kozma vallásának csak egy dogmája van: „Van Isten mindenütt“, — szépséget sóvárgó szívének tehát szinte fáj a görög világ Olympusának pusztulása *(Hány az Isten?)*. Azt az erős kapcsot, amely az erkölcsöt a tételes vallás szerint való élettel fűzi egybe, költőnk nem látta, — és ha őszintén megfelelne egyszer arra a miért-re, mely életnevelő programmjának csalódásából mered feléje, ezt az okot, a vallásos élet jelentőségének, a vallásos erkölcs fontosságának figyelmen kivül hagyását kellene hangsúlyoznia. Az ok azonban mélyebb, mint a szemlélő gondolná: a magyar protestantizmusnak a magyar politikai élettel azonos jellege, a sérelmek politikájában való elfogódás adja a magyarázatot; ez a közös vonás adja a „magyar vallás“ jellegét a protestantizmusnak, olyan jelleget, amely a politikában és erkölcsben uralkodván, Balthazárhoz vezetett. A „lelki protestantizmus“ — amint ezt ma egy gárdájuk sürgeti — ezt a pusztító jelleget félreveti és a századvég liberalizmusából a vallásos nemesüléshez, Kozma Andor protestantizmusából Vargha Gyula protestáns lelkéhez vezet. Bárki olvassa ma Kozma Andor köteteit, a megélt tanulságok erre az útra igazítják.

A tartalmi szépség negyedik birodalma a természet szépségországa. Kozma Andor lantján a természet szépségeinek ihlete ritkábban fakaszt önálló dalt, mint Bárd Miklósén, de a lelkük ebben mégis egyöntetűnek látszik. A természet tisztasága, őszintesége, mesterkéletlensége vonzza őket: Kozma Andor többször szomorkás hangulatba révül, de az állatvilágnak rokonérző megértése közös bennök. Kozma Andor természetszeretete egy-egy hangulat szubjektiv melódiájában formálódik ki, míg Bárdnál maga a természeti élmény is önálló verssé szilárdul. Mert Kozma Andor költészetét a *szív* jellemzi, teszi egyénivé. Minden sora meleg, minden gondolata a szíven szűrődik át. A gondolatot éppen ez teszi poézissé! Ezért tudja elérni azt, hogy még tréfás, könnyen született Borsszem Jankó-i rögtönzéseiben is valami meleget érez az olvasó: a gúny és a tanítás az érzelmi erejével fér a hallgatóhoz. Elősegíti ezt áradó stílje: pompás verselőképessége, amely minden érzés-fokozathoz pompásan illeszkedő melódiát talál. Aki Kozma Andorban a művészt akarja megrajzolni, a szó, a stíl és a vers művészét kell, hogy megrajzolja. Hogy verselő- és stílus-képessége milyen tökéletes, azt egy-egy poéta stílusmegszólaltatásának a próbája igazolja: amikor Csokonairól, Lenauról, a Dante-fordító Szász Károlyról, meg Vörösmartyról, Arany Jánosról dalol. A művésznek munkához való szerszámkincse és kézügyessége azonban nem tesz művésszé: szükséges hozzá a külső és belső kincsek összhangja, a gazdag-változatú formákba önthető aranyanyag. Kozma Andornak ez az anyaga szívében van, emberszerető magyar lelkében. Ugy érzem, a századforduló poétái közül ezt a jellegzetes (humanitárius, de magyar) lelket a legsímulóbb és ezért legteljesebb művészettel Kozma Andor fejezte ki.

SAJÓ SÁNDOR.

A modern magyar lírának és regénynek naturalizmusa letépte a magyar emberről mindazt a fajiságot, amivel a századvég elmélete a többi faj képviselőitől megkülönböztetni kivánta. A magyar parasztot, a magyar fajnak ezt a legérintetlenebb megtestesítőjét, a naturalista írók olyan csupaszra vetköztették, hogy közte és Zola La Terre-ének földmívese között alig látunk több eltérést, mint amennyit a szadizmus betegei között a patológia engedélyez. Az örök emberi csontváz az állati erotikum és ezen a csontvázon a föld-éhség az érző ideg és a mozgató izom. A magyar földnek sáraranya itt olyan, mint a ház körül settenkedő kuvasz, — legfeljebb abban emelkedik a kuvasz fölé, hogy még a kuvaszhűség sincs meg benne. Millet, a szerintük immár divatjátmulta „idealista“ festő, még arra törekedett, hogy képéről a paraszt munkájának egyszerűsége és vidámsága szóljon, hogy éreztesse a kútnak hüvösségét is, ami az innen vizet merítő nemzedékek arcát és megjelenését nemessé teszi — így írja Sensier-hez írt egyik levelében, — a modern naturalizmus ezt az egyszerű vidámságot törli le a képről és a hüsítő kút helyébe az érzékiség túlfűtött kemencéjét festi. Nem tudom, hogy van-e összefüggés a szociáldemokrata törekvéseknek azon iránya között, amely az iparral szemben a mezőgazdaságot lekicsinyli és a földmívesosztálynak a között a megútáltatása között, amire ez a modern irodalom törekszik, de érzem azt az üdítő felfrissülést, magyar lelket megnyugtató békét, ami éppen manap az ellenkező, a réginek szidott, a sablonosnak taksált irodalom magyarja nyomán az olvasót megszállja. Sajó Sándor költészetének aktualitását már ez a szempont is megvilágítja.

A magyar lírában manap három társadalmi rétegnek a lelke szólal meg. Adyék a kisvárosból a nagyvárosba szakadt poéták, akik a nagyváros társadalmi problémái, a proletárnyomor előtt megdöbbenve vagy dühös gyűlöletre gyulva állanak; a nagyváros könnyelmű életét, csak napról-napra gondolkodó gazdálkodását élik, se az igazi magyar éggel, se az igazi magyar lélekkel nem törődnek: amattól a gyárak füstje, emettől a gyárak nyomorgó népe vonja el a tekintetüket. Bárd Miklós a földjén, szántóin és pusztáján élő magyar gentry, aki ott él a magyar természet ölén, belehelyezkedve az állat- és növényvilág életébe, ugyanolyan megértéssel a puszta lova iránt, mint amilyen az ázsiai ősökben élhetett. Vargha Gyula és Sajó Sándor a város fiai, — de nem a nyomor tanyái felé, hanem a rendezett utcára néz az ablakuk; a nap szépen süt le íróasztalukra és a napsütéssel állandó vallásos megnyugvás tér a lelkükbe: ki-kimennek a zajba, de igazi magukat családjuk körében lelik meg, igazi életüket a maguk baráti körében élik.

Sajó Sándor az Ipoly partjáról indult el az élet útjára; állomásai kisebb magyar városok voltak s amikor végre Pestre került, akkor se érezte a légkör erősebb megváltozását: csupán azon, hogy egyre több embert látott az utcán és egyre többször gondolt a szülőhelyére. Mintha a végzet is segítené ebben: előbb Óbudára került, azután Kőbányára, szóval mindig a város végére. A népszokás a falu végére teszi a temetőt, melléje pedig a frissen zöldelő legelőt. Az ember azt gondolná, hogy Sajó ablakából is ez a kép tárul elénk: annyira összefonódik a halál és az élet Sajó költészetének békés harmóniájában. Sok e költeményekben a szomorúság, a bánat, de állandó a megnyugvás. Az életben több a gyász, mintsemhogy megsirassa, de van az életben szépség is annyi, hogy a végét nem kivánja.

„Ez az élet nem oly bus, hogy
Halni vágyjak minden áron,
Annyi fénye még sincsen, hogy
Válni tőle nagyon fájjon.“

Ez a nyugodt béke, ami az élet és halál kérdésénél se borul viharba, Sajó költészetének legegyénibb sajátossága. És éppen ez magyar fajisága is: az a keleti vérre valló megnyugvás, amin búnak és örömnek semmi hatalma.

Magyar faji jelleg Sajó költészetében a világszemlélet józansága is. Az ifjú eszményt keres magának, nagyot, hősit, megközelíthetetlent. Sajó a maga eszményét a közelben találja: az édesapjában. Nem lát benne Napoleont, mint G. Hauptmann egyik hőse, — csupán egyszerű polgárembert. Ilyen akar ő is lenni: szókimondó, meg nem alázkodó, családját szerető. Apjának nem volt

„kincse, gazdagsága,
A szive mégis fénnyel volt tele;
Szeretett, küzdött, — nem élt hát hiába,
Rövid pályáját szépen élte le.“

Ime, lelke egyensúlyának az alapja; lehet-e boldogtalan az, aki ennyire józan bölcsességgel néz már gyerekkorában az életre?... És apjának példájára hármas érzést növel a lelkében: önérzetes embeméltóságot, ami távolról sem gőg, nem is megalázkodás; nem értékeli túl magát, nem nagyitja hivatásának fontosságát s éppen ezért mindig őszinte, mindig nemes, mindig tiszteletreméltó. Növel bátor szókimondást, hiszen nem kell kétes jövőt féltegetnie, nem kell kegyes ajándékért hajlongania. És kivirágoztatja családias érzését, ami lírájának legvonzóbb sajátosságát, meghittségét biztosítja.

Ha a nap süt túlerősen, vagy az utcán nagy a sár, beteszi ablakának fatábláit, családjának körébe telepszik. Sajó Sándor költői termésének jó egyharmada itt, családjának meghitt otthonában, született. Előbb a hitvest váró és a hitvest ünneplő szerelem, azután a mézédes szívről tanuskodó bölcsődalok hangja száll felénk. Első kötetének (Fiatal szívvel, 1898.)* ezek a legkedvesebb melódiái. Büszke gonddal babusgatja őket, gondos szeretettel nézi fejlődésüket. Mennyi sajátos megnyilatkozása van ennek a gondnak, ennek a szeretetnek! Hogy elfogja a kedvetlenség, amikor a nagy, nehéz, népek és nemzedékek keserűségéről beszélő imákat hallja gyenge kis porontyainak ajkáról, hogy csitítja kettejük gondsajtolta könnyét, hogy a gyerekek idő előtt az élet kínjára rá ne ébredjenek! A legrokonszenvesebben azonban a fiú szeretete jut szóhoz anyja iránt. Mily megindítóan kedves az a jelenet, amikor a *Szép öreg asszony*-t vezeti karján az utca zsongó népe között! A régi magyar családi érzés melege csap felénk; az a család ez, ahol az asszony elsősorban gyermekeinek anyja, ahol az apa minden bút-örömöt feledni tud kis csöppségeinek mosolyán. És a férfi is célját érte, mert élete folytatódik, — de milyen nemes, milyen finom érzéssel tesz erről vallomást.

Sajó Sándor érzése valami sajátosan mély, ma már szerinte ritka, igaz, emberies érzésből fakad. Költeményei érzések és hangulatok: nem gondolatok sorával tesz világfelfogásáról tanuságot. De ami ebből a világfelfogásból kibontakozik, az a józan, békés, alapjában vallásos polgárember életnézete. Ezt mindössze két vonás teszi egyénibb színűvé: a kötelességtudásnak az — öntudatlanul — Fichtevel egyező hangsúlyozása és az, hogy mindent az emberi szempontjából ítél meg. Az eszményt, a célt látja maga előtt; nem keresi a létrejöttét: „es wird mir etwas Zweck, weil ich so handeln soll!“ Nem lázadoz semmi ellen; valami felsőbb gondviselést érez a világ fölött és ha keserűsége megkínozza, — mint mikor a csecsemőhalál felett elmélkedik — lelkének feszültsége egy fohászban teljesen felenged. A gondolat nála mindig a szívhez alkalmazkodik és a szívnek minden fájdalmát-boruját csendre ringatja a hit. Sajónak a hite egész lelkét beragyogja; magasra tette, szentnek tartja és semmivel sem meri megzavarni. Úgy tekint rá, mint a szántóvető a napra: ahhoz igazodik, de erejét, éltető melegét csak áldja, sohasem elemzi. Hiszi, arról sohse botlik kétségbe lába, hogy az élet folytatódik, —többet nem keres, ebben megnyugszik. Azt, hogy milyen lesz ez a folytatás, hogy mi lesz a síron túl, föl sem veti, — neki elégséges az a tudat, hogy „lágy ölbe ringat a halál az éghez“. És ha mégis ide, a véghez kötődik gondolata, akkor is csak az bántja, hogy nem okoz-e a halála fájdalmat másoknak. Aki ennyire emberi érzésen keresztül néz mindent, annak Szűz Mária ajkán is csak keserű szemrehányás szólhat, amikor a kereszt alatt áll.

---

* Azóta 1904-ben Utközben (Lampel), 1910-ben Gordonka, 1920-ban Tegnaptól holnapig, 1925-ben Muzsikaszó jelent meg.

Sajó Sándor nevét hazafias költeményei tették ismertté. Két évtizede, hogy lantján a nemzet lelke szól és mégis mindig csodálatos hűséggel, igazsággal szól. Az oka ennek az, hogy mindazt a faji fogyatkozást, vétket, hibát, amit a nemzetben lát, önmagában is érzi, mindazt a sorscsapást, ami ezt a fajiságot sujtja, önmagán is tapasztalja. Sajó lelke a magyar fajisággal itt olvad a legbelsőbb kapcsolatba. Mivel a kapcsolat így teljes, szatirájának meleg a humora, szemrehányását fájó önvád enyhíti. A magyarság legnagyobb hibája, hogy csak a szíve után indul. A szív pedig sokszor lelkesedik olyanért, amit az értelem elvet, hibáztat. Itt van közismert loyalitása! — hányszor megbánta, hányszor megátkozta, de mégis hányszor megismételte, hogy: Vitam et sanguinem. Ez a magyar ember Sajó is: meghajlik a Habsburg uralkodó előtt és utóbb megsiratja a hajlongását. Másik hibája a dac, amivel egymást rágja a magyar. A szétvonásnak, a marakodásnak keserű szatirái folynak ajkáról, a leghatalmasabbak Sajó eddigi költészetében (Dacos magyarok, Nincs nekünk bajunk mással). Ez a haza sorsát féltő gond a legfájóbb teher költőnk lelkén; néha lázadoz az önnön szíve ellen: nem akar látni, nem akar tudni semmit a „rög omlásából, a nép romlásából“. Csöndország partjára szeretne lepihenni, hogy a fájdalom panaszából semmit, a boldogság szavából is csak halkult dallamot halljon; kikivánkozik a paraszthoz, aki csak egy életet figyel, a földje életét s nem kell látnia a nép haldoklását. Büszkén és fájón vallja magyarnak magát: tudja magyar voltának minden dicsőségét, minden gyászát, megérti és érzi a magyar átkot: a tavasz bimbóját, amit virágbafakadás előtt mindig letör a vihar! Két lüktető, hatalmas pátoszu költeménye van, amelyekben a büszkeség és a megtagadókra kiáltott átok tör ki: Magyarnak születtem, Magyarnak lenni. A történeti hagyományokból kifejlődött, törzséhez most is hű, újulást ebből a talajból remélő magyarságnak nyilt, komoly és keserű ódái ezek; felsebzik az olvasó szívét, magukkal ragadják a hallgatót. Magukkal ragadnak épp azért, mert pátoszukban semmi sablon, mert keserűségük égő fájás. Nem tud jajgatni: megveti a kesergőt; neki csak kemény ostora és tettrekész szíve van. A magyarsághoz nemcsak fajisága kapcsolja: a magyar emberben látja az egyetlen neki való embert! A tiszta érzés, becsület, munkaszeretet, egyenesség, önérzet, jószív, szabadságsóvárgás, földszeretet — ezek az érzések és tulajdonságok, amiket ma divat megtagadni a magyartól, közösek Sajóban és a magyar faji ideálban. A magyarsághoz való szeretete az ember eszménye után való sóvárgássá finomul benne: lehat lelkének a legmélyére, áthatja minden érzését, még a családit is.

Sajátos meghasonlással fenyegeti ezt az emberi érzést Sajó háborus költészete. De csak fenyegeti! — Sajót is magával ragadja a lelkesedés, de ennek a lelkesedésnek mindig megvan a kapcsolata a magyar faj fölemelkedésének reményével. Amikor a bosszú átkait zúgták a poéták, Sajó lantján az öröm zendül, hogy a magyar végre kilép tétlenségéből; szeme nem is keletre, hanem nyugatra néz: „Nagy átkok izzó fergetegjét zudítjuk ama sziklakőre, mely végzetünkül áll utunkban.“ Lefordítja Lissauernek gyűlölettől izzó versét, de csak azért, mert Ausztriára gondol. Ez a hit, a felszabadulásba vetett hit, teljesen elvakítja; maga se hallja a saját jósszavát:

„Hegyek itt majd leomolnak,
Folyók itt majd kiapadnak —
Én már látom rémes képét
Ama végső iszonyatnak.“
[Én vagyok az idők jósa, 1913.]

A parasztot nézi: a nekivadult életerőt megcsodálja, magába szívja a paraszt dalából a bús elszántságot és szent reménységet és ha szava megállásra készt, az még csak a figyelmeztetés: „csak aztán ne feledje senki, hogy ő a nemzet e hazán!“ A régi magyar büszkeség ragadja el: a világ szemét érzi mirajtunk. Érzi, ameddig a napba tekintő szem újra látni nem tud. De amikor Sabác siratását hallja a somogyi nótában, amikor a szenvedő rokkantak döbbentő menete vetődik elébe: megnyílik a szeme.

„Most ember sorsa: sirni, sirni, sirni,
Siratni testvért, szeretőt, fiat.“

Az öntudatra ébredés úgy megnyomja mellét, hogy hangján alig tud uralkodni.

„Gonosz az ember, vérengző vadállat,
S a lelkem búja félig már utálat!“

Ez a legkomorabb akkord Sajó líráján. De ez a komorság a szeretet melegén fölenged: a végzetre hárítja a vérpazarlást s amikor a fájdalmas látvány tovább kínozza, kitárja a templomajtót és a keresztfához rogy. A szenvedő Isten lábánál költőnk is erőt merít: hinni kezd újra szent csodában; tudja, hogy a könny gyöngyszemeiből fűzött olvasó imája a sújtó kart feltartóztatja.

A háború következménye, a letiport magyarság sorsa a keserűség új panaszát fakasztja lantján. Önarcképét most így rajzolja meg:

„Nincs Magyarország! — zúgva harsogom.
Vagyok vészkongás omló partokon,
Vagyok tüzes vas, szeges ostor,
Fajom-káromló bús apostol! . . .“

Szomorúságát csak fájóbbá, keserűbbé teszi a tudat, hogy evvel ma egyedül van. Néha kicsap a keserűsége: „Én Istenem, ne engedd, hogy megutáljam fajtámat!“ — másutt leborul fajának lelkeformálta szobra előtt, azzal a vallomással, hogy „nincs más nép e kerek ég alatt, se nemesebb, se boldogtalanabb.“ Átok és áldás között hányódik a lelke. Az olvasó ilyenkor megborzong a gyötrött szív vergődésén, mert úgy vonaglik fájdalmában, hogy a mi lelkünkre is reáfreccsen a vér, amelyet a kétségbeesés karmai fakasztottak. Fájdalma keresetlen kitörésében döbbenetes erejű, szívverést elállító. Jajkiáltása ott van az átok határán, csak a féltő szeretet zokogása nem engedi átokká keményülni. Ez a küzködő lelki tartalom teszi szavát költőivé: nem a porond szónoka ő, hanem önmagának síró ember; a hazafias líra páthoszából a vadonba bujdosó, bánatába merülő, megsebzett, megtépett magyar szív lázongása-jajongása lett, a lelkesítő dalok helyére a belső vívódás harcfoszlányai kerültek.

Sajó hatásának titka érzéseinek általános, emberi volta. Hazaszeretete is ide rakja alapját, családi érzése is innen fakad. Szíve az emberi gyászt és az emberi szenvedést gyors érzékenységgel veszi magába és amint az a sajátjává vált, költőnk erővel és igaz megindultsággal tudja azt kifejezésre juttatni.

De nagyban elősegíti a hatást kifejezésmódja is. Neki igazán a szíve parancsol:

„Ujmódi nótát nagy ritkán zenget,
Csak — ahogy érzi — hazát, szerelmet,
Cikázás nélkül, szivből, egyszerün,
Ahogy tanulta, egy szál hegedűn...“

Meglepő, hogy mennyire keresetlen, egyszerű, őszinte Sajónak a stílje. Megjárta Nápolyt, Olaszországot, de úti versében azt dalolja, hogy „világot látni ne menjen soha, kit hazahúz kis fészke mosolya.“ A lelke mindig itthon időzik; ha képet keres, ha haza után kutat, sohase megy messzebb, mint amit a saját jelene vagy multja tár elébe. Könnyed dallamosság van a szavában; akár szerelmet muzsikál, akár honfibút dalol, — az érzés szabja meg a nótáját, az szabja meg szavát, stíljét. Nem újmódi nótán énekel, de az ember észre sem veszi, annyira összeillik ez a lélek és ez a forma. Ujságot nem keres; nem azért szól, hogy hallgassák, csak azért, mert az érzés vagy az indulat nem fér beléje. Ha nekilendül, nem törődik vele, hogy szónokiasságba csap: de legalább kimondta, amit mondani akart. Igazi magyar, aki oda-

odaül a palackja mellé, nem számolgatja a poharat és nem bánja, ha szétporlik is a falhoz csapott serleg. Polgárember, aki nem bánja, ha ósdinak mondják, — ő már ilyen és nem dalolhat mást, mint ami a lelkében van. Benne még a régi polgárideál él: nem szégyenli, sőt büszke rá. A hangja régi: azt se bánja; jó volt Aranynak, Petőfinek és Vajdának, — ő is csak egyszerű magyar ember, hát jó neki is. Megmosolyogják önérzetes magyarságát: ő biz büszke arra, hogy magyar; ha van mit szégyelnie, legfeljebb azt röstelli, hogy ilyen mosolygók is magyaroknak mondják magukat. De a düh még erre sem fogja el: hisz az Istenben, hogy el nem pusztul a magyar és hisz a magyarban, hogy kiveti a férget:

„Hej eb a lelkét! — el ne feledd,
Ki ellened volt, nincsen veled...“

[Tárogató]

MÓRA FERENC.

Mikor az ember a folytonos vendégeskedésből hazatér, az európai kényelem, stílusos bútor, tágas vendégszoba, libériás külön-szolga pompájából szegényes szobájába, megviselt íróasztala mellé, antracén-tintás üvege elé, valami leküzdhetetlen béke és megnyugvás, boldog otthon-érzés simogattatja vele végig minden értékes-értéktelen holmiját és a szeme azzal az élvezettel merül falon lógó képeinek megszokott tájékaiba, mint nyelve a rég nem ízlelt vízbe. Igy vagyok én Móra verseivel is. Csak az imént jártam meg a váteszek világát, szálltam le Vörösmarty lelkének mélységeibe, kutattam Komjáthyval a boldogság útját, figyeltem Ady magasba húzó viharmadarát és lestem Harsányi Kálmán harangjának szavát, világának néma mozdulatlanságát — és csak mintha önmagamra, a földön járó emberre találtam volna, amikor Móra Ferenc költészetét lapozom. Itt járok vele a földön: hallgatom a költöző rigó sírását, a galamb és pintyőke szavát, nézem az Isten kőmíveseinek, a fecskéknek békés életét, behúzódom az erdőmélyre s hajtom le hervadó vadszegfűre fejemet... Itthon vagyok: a magyar szívben és magyar földön.

Móra Ferenc költészete ennek a kettősségnek a hajtása: magyar földben fogant, magyar szív melege érlelte poézissé. A talaj a szegedi humusz, a szív egy korán őszülő, jóságos szemű, derék emberé.

„Szája mogorva, szeme csacska,
Önnön magától fáradtacska.
Szivében gyermek-ősz uracska,
— Ma vitte el nyarát a macska.“

dalolja XL. születésnapján önmagáról. De a tükör nem jól mutat: ajka fölött az a ránc nem mogorvaságnak, hanem a nyomorusághordozta gondnak, a gonddal járó szomorúságnak az ekecsapása. Az első látásra észre sem veszed, annyira a szem az uralkodó ezen az arcon. Mivel olyan uralkodó? Meglepő mélysége van és mégis oly nyugodt a felszine, hogy fölsugározza mindazt a gyöngyöt, amivel szívének feneke van kirakva. Költészete is a szeretetnek ezeket a gyöngyszemeit fűzi könnyes könyvvé.

Kevés alakja van ennek a költészetnek: az anya, aki annyira szereti Ferkó fiát, az apa, akihez a temetőbe látogat, felesége, akit egy mosolygós nyári alkonyaton ölelt örökre magához, meg Panka lánya, ez a bájos emlékekben megörökített boldogság-zálog. Aki egyéb még lantján dalhoz jut, az már nem egyes ember, hanem általában a szenvedő. Bár a szenvedés felhője ott van a családi házuk felett is, — és a költő szíve minden szenvedőt egy részvéttel tekint. A szíve tele van jósággal: azt sem bánja, ha áthull sövényén a gyümölcs, — „Tikkadt vándor lesz, ki felszedi.“ Teljesen egyénivé ez a világ azzal válik, hogy minden gondolata szeretetből ered vagy szeretetkoronába borul, másrészt azzal, hogy semmi másról nem dalol, mint ami egész közvetlenül érdekli. Innen van, hogy verseinek jórésze családi vers: családi nemcsak annyiban, hogy családjáról szól, hanem abban is, hogy látszólag nincs is családján túllépő igénye. Azt a verset, amit menyasszonyának, az öregeknek címez, valóban ezeknek is írta, — azok a dalok, amiknek Panka a hőse, csak az ő hármuknak készültek. És ezért a dalok végtelenül egyszerűek, mesterkéletlenek, őszinték. Nincs ezekben a versekben egyetlen nagy-mondás, keresett kép, távolfekvő hivatkozás: érzik rajtuk, hogy minden szavuk a szívből, nem elgondolásból fakadt. Ez a közvetlenség adja bájosan eredeti helyzetiségüket: teszi lehetővé, hogy Pankát annyi meghitt jelenetben lássuk; ez teszi meghitté őket, és meghitt voltuk egyszeriben fölmelegíti az olvasó szívét, mint mikor bájos családi kör irigyletes boldogságába szakad a vándor. Mert a családi körben minden nyomor ellenére is boldogság lakik: a kölcsönös szeretet boldogsága. Egymástól nem várnak mást, csupán szeretetet. Amikor menyasszonyát oltár elé vitte, nem festett elébe kőpalotát az ócska nádfödél helyett, nem kecsegtette világ zajával, házat-élénkítő látogató néppel: csak kettőt igért, dalt és jókedvet. Dal csak került, de a jókedvnek sok bajjal kellett megküzdenie; néha úgy elveszti, hogy nevetni is csaknem elfelejt, — de bízik mindig, hogy majd csak föltalálja, ha egyébütt nem, „Valahol, az Isten kertjében“.

Az életet úgy veszi, ahogy van; abba próbálja beletalálni magát. Nem álmodozó: a legtöbb, amit óhajt, egy egyszerű, sajátjának mondható kertecske.

„Valahányszor éjnek éjszakáján
Szántogatva a papirbarázdán.
A betü-magot vetem, vetem:
Mindig a kis kertünket ültetem.“

Ez sem önmagának kellene: csak mert felesége arcán látja a reávetődő fellegárnyat. Önmagát a szeretet mindig kedvesei mögé helyezi, — és érdekes, hogy ez a szeretetdiktálta szerénység még ott is finom közvetettségre készteti, ahol egyenesen a maga szívét fedi fel. Nem panaszolja az elsírhatatlan könnyeket, amiket szemében érez, hanem kislánya őrzőangyalát becézi, hogy, ha borut s napfényt hoz is annak az égből, ne hozzon soha könnyet, mely el nem sírható. Mi mindössze abból a féltő gondból látjuk, hogy menynyire égették e könnyek a költőt, amellyel kislányát tőlük védeni szeretné. Mintha ott, ahol hármukról dalol, önmagának helyet is alig adna: a maga reménytelenségének egész szomorúságát csak az a szó pattantja ki, ami kislánya ajkáról a megszületéskor szállt el: Nem baj. Még emberszeretete is csak kis Pankáján keresztül sugárzik felénk, amikor az a bágyadt nézésű, fakó orcájú drótosnak kinálja fel gyöngyvirágos csészéje tartalmát.

Mindez abból a meglepő családi érzésből ered, amellyel Móra kis otthonát tekinti, — még a fecskéket is, akik eresze alatt szoktak fészket verni. Családi érzésének nem adja magyarázatát: minek is? Az a gondoskodás, amit édes anyja még a halálos ágyon is mutat, az a könny, ami anyja halálának emlékébe-vésődését kiséri, az a boldogság, amit a Fodor-utcai kis lakás már a hetedik hónapba is áraszt, amikor még csak messziről ragyog elő a gyermek reménye, és az az összeforrott élet, amit Panka imái erősítenek, Panka sóhajai felhőznek és pillangós papucsa tarkít, magában is elégséges a megértésére annak, hogy a költő otthon érzi jól magát és sehová se kivánkozik. De az élettapasztalat is ide űzi. A szív, mely mindenkinek megnyílik, hamar csalódik, — Móra, akiben annyi a szeretet, a világot, a künn zsivajgó életet nem szereti: „S ha közünk egymáshoz nem leszen, magamat tán újra meglelem.“ Valami sajátos, humanitárius vallás fejlődik ki a lelkében, szemben a világ szeretetlenségével. Ez a vallás azt tanítja, hogy a szeretetlent még a végítélet trombitája sem ébreszti életre, mert az életüknek sohasem volt célja. Kettővel szemben üldözi ezt a szeretetlenséget: a gyermekkel és szegénnyel szemben.

„Amikor a földön gyermekek zokognak,
Az ég angyalai mind elszomorodnak,
— Amikor a földön gyermekek nevetnek.
Nagy az öröm kéklő mezején a mennynek.
Jó kedvü angyalkák le-lekukucskálnak,
Fellegek nyilásán csókokat dobálnak,
Szivárvány-szalagból csokrot kötögetnek...“

Legszentebb parancsul Istentől azt hallotta: Szeresd a gyermeket. Szíve egyszeriben telve fájdalmas részvéttel, ha gyermekszem könnyét látja, sírását hallja, mint mikor az öreg néne viszi vásárra Gabót, Terkának és Janikának cirmos játszótársát. Ilyenkor egészen felhőbe borul világfelfogása: nem is hiszi, hogy el nem szunyókált a kis gyermek őrangyala, hogy „nem fogta meg parányi lábait a mélységtől, hol a halál lakik.“ Ez adja a magyarázatát annak, hogy Móra Ferenc a gyermekeknek is költője: szomorkás gyermekeiből ez a nagy szeretet csillan elő (Janika kutyája, Aranyszöggel).

A nyomor azonban nemcsak a gyermekben bántja:

„Sötét sejtések árnya rezdül:
Hogy mire felnő ez a szép gyerek,
Szépsége, kedvessége elpereg,
Kócos paraszt lesz, szilaj és komor,
Ember-barommá teszi a nyomor...“

Ezt az elgondolást olyan riasztó erejűnek érzi, hogy „A didergő király“-t ez ébreszti öntudatra bájos meséjében. És ez a szomorúság soh'sem mondvacsinált. Halelujátlan, virágtalan husvét, koporsószagú, virágtalan szobájú, elhagyott, szenvedő, pusztuló hadiárva könnye, apját váró gyermek, fiát sirató anya kétségbeesése fakasztotta benne. A gyermek fáj neki itt is: a beszélgető árvák, akik hiába járnak ki a katona-vonathoz, az énekszóval hazatérő hadfiak elé; hiába várják az igért „háborúfiát“, az aranyréten fogott ezüstszínű barikát, míg otthon édes anyjuknak

„Fekete lett fehér ruhája,
S fehér a fekete haja . . .
Ragyogd be őket, irgalomnak
Aranyos csillaga! . . .“

Hogy vág a szívbe, hogy tép belé ezekben a versekben a hadiárva sorsa! De nemcsak a hadiárváé, minden szeretetété! — Papdi Kis Veron megőrül a vesztésben, a Boldogságos ölén ott látja önfiát, a Pietá-ban és azután amint

„...egyre mélyebbre kandikál.
S két karját ölelőn terjeszti ki,
Magát a kút káváján átveti.
Az alvó víz magasra fellocsog:
ó, ti hóhérok, ó, ti gyikosok!“

A családi érzés a haza szeretetét Mórában teljesen elfojtja: az emberszeretet a jajongó panasz miatt a honszerelem nemes lelkesedését nem hallja; nem hallotta már a háború keserves szenvedése előtt sem; már 1908-ban rámutat arra, hogy élni, mindenütt elél egy-szívesen, csak kenyeret adjon neki a föld,

— hisz: „ fa, madárdal, jószív mindenütt akad, merre Isten napja süt“ — csak a sírját kivánja oda, ahol bölcsője sarjadott. Innen van, hogy kis kötetének, 1902—18 között keletkezett versei között nincs egy sem, amely honszeretetet dalolna. „Királyné köszöntője“ is a keserű sorsú magyar embernek, de nem a honfinak szava. A háborút Móra csak siratni tudta, a hivatalos jelentések győzelem-híreiben sértő gúnyt érzett, keserűsége előbb reménytelten Istent idézett, végül — megszállások idején — keserű cinizmusba fúlt. A humánus érzés itt bizony csaknem disszonanciába vész.

Móra költészete elsősorban azzal nyeri meg rokonszenvünket, hogy annyira emberi. Hatásának azonban vannak művészi eszközei is. Egyszerű közvetlenségére már utaltam; ehhez járul az érzés megjelenítésének sajátos művészete. Rendesen egy-egy történetkét vagy helyzetet vet elénk s azt egy-két sóhaj vagy közbeszövés révén úgy színezi, hogy az esemény hangulati ereje megkétszereződik. Egy-egy megszólaltatással vagy gesztussal megrajzolt alaknak érzelmi életet ad, amivel a költemény szuggesztiv erőhöz jut. Nyelvének sajátos szépsége, megkapó tősgyökeressége van, amit az egyszerű, mesterkéletlen stílus sohasem tesz nagyvárosivá. Hangjának sajátos búgása van, zenéje, ami már magában intonálja a dalok melancholiáját. Ennek megfelelő a ritmusa is, — látszik rajta, hogy Pósa volt a mestere, Dankó a cigánya. Pósánál érzésben mélyebb, művészetben keresetlenebb. Nagy előnye, hogy tudja tehetségének határait. Az elmélyedésre, reflexióra nincs ereje, — vagy eltéved, vagy hidegen hagy, de ahol önmagának, családjának dalol, mindig megkap és meghódít. Szerényen, de találóan dalolta magáról:

„Vagyok nótázó emberecske,
Magam zugának méla tücske,
Nem hangszer, mely csodákat ont:
Mezőkön csendülő kolomp . . .“

Szavában érzés és bájos dallamosság lakik.

REMÉNYIK SÁNDOR.

A kritikusnak, aki egy lirikus esztétikai értékét akarja lemérni, sohasem szabad egy magaválasztotta magaslatról és a magakedvelte esztétika normái szerint ítélnie; meg kell keresnie a művekben a költő lelkét, rekonstruálnia kell a költő művészeti elméletét, bár az sokszor öntudatlan a művészben, vizsgálnia kell e művészeti elvek megvalósításának eredményfokát, — és csak akkor, amikor a költőt annak egyéni mivoltában és alkotottságában megértette, csak akkor mondhatja el a saját esztétikai felfogásának a költő termésével szemben való állásfoglalását. Nem lehet komoly kritika az, amely a tájkép előtt csak ennyit tud konstatálni: „Jaj, milyen szép a rhododendronos kert!“, — sem az, amely csak a derűs és borongós hangulatot látja meg, de még kevésbé az, amely csupán a technikánál marad. A líra kritikusától ilyen teljesebb kritikát követel már az is, hogy a poéta sokszor rá is mutat költői egyéniségének és lelki típusának a kapcsolatára. A ma poétái között senki sem oly sokszor, mint Erdélynek minden magyar vidéken ismert és szeretett poétája, Reményik Sándor.

Abban a versben, amelyet *Csak így* című kötetének az élére helyezett, ezt írja: „Hogy miért csak így: Ne kérdezzétek; Én így álmodom, Én így érzek. Ilyen messziről, Ilyen halkan, Ily komoran, Ily ködbehaltan, Ily ragyogón, Ily fényes vérttel; Űzött az élet, S mégsem ért el. Menedékem: A nagy hegyek, Az élet fölött Elmegyek; S köszöntöm őt, ki zajlik és pihen: Én, örök vándor, s örök idegen.“ Ez az élettől elvonuló, az élet szomorúságait jól ismerő lélek a természet fenségeinek csodakertjében érzi jól magát; a szava csendes, szomorkás, de színes, ragyogó, — íme az önjellemzés, amelyet a költői művészet egy rövid kis dalba tudott kikristályosítani. A lelket ez a dal csak nagyjában vázolja elénk, de jellegzetes egyéni volta ebből is elénk tűnik. Másutt így ír:

„Akit nagyon szeretsz:
Közted s közte, mint egy tündérfátyol,
Lebegjen a távol . . .“

Ha ezt a kis tanácsot speciális alkalmazásából kiemelem, ez az E. T. A. Hoffmannál vívódó probléma egy különös lélek finom érzékenységét tárja elém: a csalódástól való rettegést. Ez az érzékenység teszi az ő szemében olyan becsessé a költészet világát; az az *Archimedes* ő, aki a költészet érzéspalotáját az élet-ellenség tőreitől félti és védi. „Hozzám mérni ne merd a *korcs valót!*“ — mondja az ő Beethovene. Igy aztán költői élettükrözése nem sivár: „Az életet én megszitálom, Selyemfövennyé, aranyporrá.“ Az expresszionista mindent-előtálalástól irtózik: „Mezítlenül a lelkedet ne add!“ — ez az ő elve. A költeményeit tehát hieroglifeknek érzi, melyeknek megértéséhez csak a rokon-szenvedés és rokon-örömök kulcsa segít. A líra tartalmában válogatós: „minden futó haramia-szenvedély, minden kis hangulat-sehonnai, minden idétlen, torz koraszülött nem tudta a trónt meghódítani.“ Önmagát adja, de nem teljesen. Valami nemes szemérem válogattat vele, szemérem, amely csak nemes lélekben, tiszta szívben tud megmaradni. Az ember értékét mutatja az, aki értelemmel és akarattal kormányozni tudja önmagát, aki az *én* felett a józan ész kormányát tiszteletben tartja: — ma ritka, de annál tiszteletreméltóbb emberi értéket. Ezt árnyalja valami nemesen feminin gyöngédség, — gyöngédség a világgal, de az önmaga lelkével szemben is. „Ne legyek átjáró-ház, nyitott szín, Ahová minden jött-ment betekinthet...“ Mint a lányhajra hulló száraz levél, úgy száll és pihen az ő lelke is szépségről-szépségre, csendes simogatást hagyva tovaszálltakor emlékül. Ez a gyengéd érintés a költő lelkének elégséges, valami anyagon, testen felül való örök közösséget teremt a szépség és az ő lelke között. Erre vonatkozik kérése:

„Add a kezed, egy percig tart csupán
Ez az igézet —
Ó de ez mélyebb, mint a szerelem,
S több, mint az élet!“

De van ennek a léleknek még egy vonása, egy csodálatosan nemes és ritka szépsége: költői szerénysége. Az eljövendőt várom — írja egy helyen —

„A költőt.
Az egyetlent, az igazit, nagyot,
Akinek én csak szolgája vagyok,
Aki majd tűzzel, lélekkel keresztel
És hódít lanttal, karddal és kereszttel,
Őt várom, őt, az igazit, nagyot,
Mert én fáradt vagyok,
Mert én gyenge vagyok,
S ó, mert nem én vagyok az igazi!...“

Nem, Reményik nem az önmagának harsonázó poéták közül való: neki a költészet az az élet-éra, amelyben a lelke boldogan érzi magát, — és ő megelégszik azzal, ha rokon-szívek átértik ezt a boldogságot és az élet hétköznapiságából való ezen kimenekülés szükségességét. Amikor tehát ő a magyar szív keserű fájdalmát dalolja, nem a divatos irredenta poézis műhelymunkása: akkor ő egy szent hivatást vállal magára:

„Hogy álljak, mint egy pusztai kereszt!
Hogy álljak, mint egy bús Memento Mori!
Hivatásom: ez örök fájdalom
Ércbetűit az ős-gránitba róni.“

És ez a hivatás áldozat is az ő nemes lelke részéről: hisz' neki is van szeme, neki is látnia kell a magyar végzet szomorú beteltét; benne is fölforr a kétség, amíg honfitársainak „az üdvösség borát és az örökéletet prédikálta.“ Nehéz harc az, amikor a lélek mélyén gyöngének érzi önmagát, amikor akarni-élni elfogy az ereje, és a hivatás mégis hitet, magyar bizalmat követel lantjától. Ilyenkor aggódó szíve a kötelesség mázsás Kanti szavába kapaszkodik: „Áltass, hogy tennem *kell*, amit teszek.“ És küzd önmagával, küzd a kétely ellen — miközben a harc fegyvercsörgése csendes dallammá csitul el. Ez az igazság keserű csalódásával küzdő, szent hivatás parancsába kapaszkodó lélek a maga önfeláldozásában nemcsak megkapó, de fenséget érintő szárnysuhogtatásával egyszersmind fölemelő.

A csendes őszinteség, a világ és élet problémáinak békés bogozása a vadvizek zúgása mellett fakasztja legszebb dalait. Itt, a természet ember-nemjárta magányában minden külső teher és kötelesség leszakad róla és az istenes ember lelke felröppen az ég magasába. Természeti képeiből, az egész kis költeményfüzérből az ember egy szép tájképkiállítás csendjébe képzeli át magát, — ilyen lehetett a Barbizoniak kiállítása, amikor Millet vagy Chintreuil egy kis gyűjteménybemútatásra hazalátogatott. Nem ok nélkül mondom Millet nevét: a *Lovas favágó* nem más, mint lantzenére áttett Millet-kép. De Reményik természetszemléletében kevesebb helyet foglal el az ember, mint a Barbizoni festőkében: ő az emberi lelket a természetben éli meg és a magyar lira természetérzékét egy egészen új, bensőbb és melegebb hanggal gazdagítja. Nála a természet fenséges, de kegyes: hatalmában megdöbbentő, szeretetében kedves, de az egészet az *aeternitas* napja ragyogja be, hogy az árnyék-ember a maga gyilkos árnyékvetését annál szomorúbban érezze. Nincs e kis költeményekben több, csak a valóság, de a valóság nekilendíti az ember lelkét

„Lent a patak zúg; —
De most jő a szél —
És elkezdi a fenyves idefenn.
Ifjú cserjék vad sörénye lobog
És az öreg fenyők
Inognak méltóságosan.
Azután semmi hang.

És felhallatszik újból a patak.

Egy szélroham —
S a fák folytatják, ahol abbahagyták:
Mi történt kétszáz esztendő alatt.
És új szünet.

És felhallatszik újból a patak.“

Ez a sajátos természetérzék Reményik sajátos lelkének természetes vonása, amilyen természetes nemes szemérme, csendes szomorúsága, békés problémavilága. Ezek szabják meg költői kifejeződését is: a dal zenei eszköz a kezében, a dallama a témához idomul, mert a témával együtt születik: tiszta és világos, csendes és szép, vonzó és szuggesztiv. Már pedig akinél a lélek és forma összhangra talál, az lélek szerint való, igazi poéta. Reményik Sándor az!

ÁPRILY LAJOS

Aki az erdőket járja, a magánynak azokban a gazdag perceiben, amikor a nap izzó korongja a gallyak sátorában elpihen, a madarak röpködő csapatja a fészek békéjében elvonul, — a fáknak és füveknek, hullott leveleknek és csöndes virágoknak halk suttogását, néma beszédjét hallja meg, csendesebbet önszíve verésénél, meghittebbet a saját gondolatainál. Ezek a percek, ezek a felejthetetlen élmények keltek életre bennem Áprily verseinek az olvastakor. Egészen sajátos, szokatlan, új az, amit e költészetben találtam. A magyar lírában csak egy poéta rokon vele, Tompa Mihály — azokban az őszintén lírai elégiákban, amelyeket magányos tornácán sóhajtott el. Rokon a borongása és rokon a természettel való meghitt közössége. A zenében Grieg melankoliája hozza elénk azt a hangulatot, amelyből ez a költészet felépül.

Az épületnek két nemes kőanyagja van: az emlék és az erdélyi természet.

„Szeszélyes rajzú szőnyeg:
ódon tető-sorok.
Felettük őrködő hegy,
az Őrhegy mosolyog.

Az esztendők ívelnek,
a vén idő forog.
Redős Őr-Gullivernek
az arca mosolyog.“

A kisdiáknak ez az élménye jellemzi az egész élet élményvilágát. Ablakát kitárja a szürkületbe, kémleli a „párakendős eget," —

„A templom omló szürkeségbe ormol,
borzong az ákác, mint a nagybeteg,
s átrémlenek a szomszéd utcasorból
a lenge leplű házkísértetek."

A házkísértetek csendes ajtain régi alakok lépnek elő, fejfára festett, árnytalan nevek:

„oly bibliás-szelídek, mint a János,
és fátylosok, mint őszutón a hold.
Aki viselte, csöndes és leányos,
vagy férfias, de gerlelelkű volt
Halk utitársak, kedves alakok,
arcukra enyhe békefény világol.
Kezükben könyv, virág vagy sétabot,
amint kilépnek emlékfélhomályból."

A zengő patakvölgy egyszerű faházából édes apja jő: kiáll a ház elé, úgy várja „elszakadt fiát mikor bocsátja már a láz s a város". A falusi temető süppedt sírjai közül feléje tekint a testvér: harminc éve alszik ott, a föld immár fölitta testét, de keskeny ajkán ma is az a mosoly, amely gyerekugrándozásait kísérhette ott a halálország hepehupáján. A mariampoli sírból egy jóbarát arca tűnik eléje; majd a komoly, vallomástevő professzort látja meg, a csend barátját, ... „a szent homlok ma már: homlokdarab". A hideg, mogorva tél álmodó szeme elé küldi halottra-vált írótársát, a csendes este felidézi csendesen szemérmes hívét ...

„és közben hull a liszt; örök homok —
s a nagy kerék künn sóhajt és zokog."

Az emlékek világa állandó közösséget teremt a halállal. Áprily Lajosnak a halál nem az a félelmes hatalom, amilyennek a haláltáncképek festették; már gyermekkorában ott játszadozott a fejfás erdélyi temetőben:

„Ha gödröt ásni jött ásós-kapás nép,
kíváncsi kedvvel néztük, mennyit ás,
és nem volt több, mint kedves tüzijáték,
halottak napján a világítás."

A hegylakó ember szeme és lelke más, mint a síklakóé. „Szemük: derült szem, szárnyas és merész. Ha lent elúnta, fellegekre néz.“ A lelkükbe tehát több élmény ágyazódik, olyan élmény, amely a mulandóságot megmosolyogja.

„Ó, a *halál* itt
nem borzongató,
több súlyt alig hord,
mint az *este* szó.“

De ez az *este* nemcsak a vigaszt adja meg, hanem a túlságos ágaskodást is kijózanítja. Ahogy az este után reggel jő, ugyanúgy bizonyos az este elpihentető perce is: az elsímít mindent, kettétöri a nekifeszített pályát, meghajlítja a nekibüszkült derekat, lelankasztja a nagyon hadonászó kezet is. „Fejünk felett egy félelmes vitorlás: horgonytalan mulandóság halad.“ Ezt a vitorlást a mának élők nem látják, de a költő fenn a hegyek süvegén megérzi a szelét és az éjszaka titkos perceiben az ébredező hegyóriásoktól józan életbölcseletet tanul.

A völgyből felkúszott csörögve
egy régi hang: a csermelyé
és azt csörögte: „mindörökre
tenger felé — tenger felé . . .“

A költő ebbe a távol tengerbe akarja vetni horgonyát és némelyik költeményének szelíd békéje azt sejteti, hogy ez a horgony szilárd talajba akadt. A nyugalomnak ez a békéje Áprily költészetének egyik legerősebb varázsa.

Másik varázsa az a csendes szemérem, amellyel lelkét elénk tárja. „Sorsom szent búvópatakja tompán zuhog a föld alatt“, — írja önmagáról és sehol sem igyekszik azt harsogóvá fokozni lantján. A ma sok zaja és fénye közepette a hallgatás barlangja felé kivánkozik és ott a költészete

„tó lesz, virágot úsztató,
habnyugtató és tiszta tó.
Nem ás, nem ont és nem kering —
csak ring s a lelkem benne ring . . . “

Nem is örökké hangzó lant az ő szívének hangszere. Önmagát rajzolja elénk egy téli hangulatképének ez a versszaka:

„Felborzolt tollal ül a hím-pirók,
hózuzmarát szitál az ág le rája,
félálomban lát nyár-illuziót
s olyankor szól althangú fuvolája.“

Amit a maga életének külső érzési élményeiből elénk vetít, az nem több egy-két ködlő emléknél. De ezek a kis foszlányok is az egész emberlelket revelálják előttünk. Van egy kis verse, amely akkor született, mikor kis fia a „bíboros ruhájú skárlát“ karjai közt vergődött: csupa természetkép, amelyekből a szeretetbe vetett bizalom melege gyógyít. Másutt az első szerelmes éjszaka emléke ragyog át azon a vágyódáson, amely az alkonyat havas útjára csalogatja. Nem is lehet az másként, annyira összhangzik a költőnek és a természetnek a szíve. Itt a költő szívének minden hangulatrezdülése a természet rokon hangulathullámaiba olvad és a természet minden derüje-boruja egyszeriben visszhangot ébreszt a költőben is. Ez az összhang adja Áprily költészetének harmadik varázsát.

Egy helyt azt írja, hogy „a bükkös-erdő bús elégiája szép mint a halál és a szerelem“. Akik szeretik és értik az erdőt, azok átérzik e sor igazságát, de Áprily még azokat is meg tudja győzni, akik az erdőt nem ismerik. Hallgassuk meg, milyennek tudja ő ezt az októberi elégiát?

„Fától fához remegve száll a sóhaj,
Közöttük láthatatlan kéz kaszál.
Az ágakról a fölrebbent rigóraj
tengődni még a holt irtásba száll.

Lombját a gally, nézd, mily kímélve ejti,
holnap szél indul, döntő támadás,
holnaputánra minden elfelejti,
milyen volt itt a végső lázadás.

Mint gyertyacsonkok, roppant ravatalnál,
tönkök merednek dúltan szerteszét,
s a nyár, ez a kilobbant forradalmár,
vérpadra hajtja szőke szép fejét.“

Innen van, hogy Áprilynek még a gondolatai is a természet egy-egy pillanatának sajátos nyelvén jutnak kifejezésre. Pompás példája ennek a Ferrero-illusztráció: az a kerten átlobbanó tavasztűz, amely fehérre gyujtja a cseresnyefát — amelyet a költő Spartacus történetének kis fia pedig csodaszép tavaszi napnak appercipiál.

Ez a természet azonban nem akármely természet! Egyik versében a svájci tömegsír magyar halottjával ezt mondatja: „Olyan mindegy, melyik kapun suhanunk át a végtelenbe...“ A halál és a jövő szempontjából igaza van, de az élet nem tud elidegenedni attól a kaputól, amely a természet és élet szépségeit a lélek elé tárta: a hazától. Áprily Lajos szeretheti a tengert, elábrándozhat a feldkirchi temető ciprusai alatt, de az erdélyi hegyek között van otthon, ott telik meg a lelke, ott feszül hangszerré lelkének húrja:

„És este kinyitom az ablakom
és a históriát hallgatom:
egyetlen transsylvan hősköltemény.“

Áprily elsősorban Erdélynek a poétája. Amikor az összeomlás egymás után lökte a kishitűségbe és kétségbeesésbe a lelkeket, ő a székely művészet kincsásójával, Kós Károllyal a hegyekre sietett, a mozdulatlan vén hegy tetejére:

„Tekintetem szárnyat repesve bontott,
átöleltem a hullám-horizontot,
s tetőit, többet száznál és ezernél —
s titokzatos szót mondtam akkor: *Erdély*...“

Az öreg Herepei professzornak a lelke — azé a nyolcvanéves emberé, aki mikor sejtette, hogy közeledik a végtelen, búcsúzni ment az Őrhegy alá, búcsúzni igézettől, erdőhomálytól, fa recsegésétől, kasza pengésétől — ez a lélek ma Áprily szívét dobogtatja, — bárhová vinné a sors, visszacsalnák az emlékek, mint annak idején a nagyváros kávéházából a juhok:

„Szelíd hullámok göndörszőke tóban,
botvert, esővert, hajszolt kis család,
de verten, s út porába lankadóban
hozták a lankák hűvös illatát.

Az egyik összecsukló lábbal épen
az útszélig vonszolta el magát,
és rám nézett és harmatos szemében
vád volt, riasztó, karvalykarmú vád . . .“

A lelke ezzel az erdélyi természettel van tele: ez az életeleme. Még az állatvilága is itt él az erdélyi lankákon, és épen azért érzi oly híven az állatvilág érzését is a költő. A *Halálmadár* sorsának siratása azt a sajátos rokonérzést mutatja az állatvilággal, amelyet eddig a magyar költészetben csak Bárd Miklós versei éreztettek. De Áprily rokonérzésének a részvét az alapja; az ő lantja csak a szomorúságnak ad ilyenkor hangot. A halálmadár szerelmese egy lázban vergődő erdőőrleány babonás félelmének esett áldozatul: a kedvest vesztő hím panaszát ez a fájdalom tölti meg. Az irisórai szarvasnak sorsa is szomorú: a rabságra való ráébredés szomorúsága szól a költő kis elbeszéléséből. De van még egy jellemző különbség Bárd Miklós és Áprily Lajos ilyetén versei között: Áprilynál minden állatpanasznak keserűen szubjektiv *emberi* árnyalata van: a meg-nem-értetés csalódása hangzik ki a halálmadár panaszából, az idegen környezetben vergődő költő szabadba-sóvárgása az irisórai szarvas keserves búgásából. Hogy az alaphang mennyire bánatos, azt egy közös motivum feldolgozása szemlélteti: Bárd Miklós a lesen, a mátkapár szerelmét látva, nem tudja fegyverét a gyilkos lövésre irányítani, — Áprily szalonka-lesén „forró szívükbe gyilkos puska robban“.

Az erdélyi természet szépségét még egy vonás gazdagítja: a nép képzeletének mesefátylai. Áprily képzelete is érti ezt a mesefátyol-szövést, ezért festi a tanya estjét kis fiának mesehangokon:

„Búcsúzva már a dombra száll a nap,
A házak esti fényben állanak.
Kapu kitárul, hangos pásztorok
piros arcáról izzadság csorog.
Itatnak. Fejnek... Majd kiköt, pihen
ember meg állat álom öliben.
A színfedélen varju szundikál,
a hold reá aranyködöt szitál...

És hirtelen — csalódás? látomány!
halk reszketés fut át a kis tanyán.
És csöndesen megindul felfele,
a jegenyefa lesz a tengelye,
s remegni kezd, rezgő csudát zenél
hétezerhétszázhetvenhét levél.
És ami nappal józan és sívár,
mesefészek lesz, bűvös ősi vár.

S forogni kezd, mint egy búgócsiga,
ott alszik benne Csipkerózsika.
A vén magtár ma tündér-tánciterem,
a kert aranygyümölcsöket terem.
A pocsolyákon gyémántfény remeg,
kuruttyolnak a békahercegek...

Palánk tövéből égre nő a hab
és Póli néni seprünyélre kap.
Táltos-tüzet zihál a vén gebe,
begyógyul minden ostorvert sebe,
s száguld a pásztor, a kis Lucián
Maros vizen, — az Operencián...

Az ősi várban kedves mesenép
így éli mókás tündér-életét.
Táncolva lejt, nevet, vígan lakik
holdfényes éjszakában hajnalig...“

Igy éli át, álmodja át Rapsonné templomjárását, az Őrhegy regéit, — s keresi „ott túl a rengeteg homályon“, az élet élményein, a mese országát és benne azt a kisgyerek-önmagát, aki a mesetenger partján habverte sziklaszálon botot cifrázgat. Önmagát keresi álom-meséiben, amelyek a székelymesék foszlányaiból a képzeletében meseköntössé állanak össze, mert költögyerek marad, aki Peer Gynttel *éli* a mesét, amelyet álmodik. De a meseéletet megtépte a való élet: „fölötte átcsapott a tenger, tajtékos évek tengere...“ Fáj minden ébredése, szomorú minden reggele. A nagy harcok és nagy vesztések kora ezt az érzékeny szívet örökre a szomorúsághoz láncolta. A napos tisztás az ő erdejében hiányzik: az árnyék, a napot-elfogó, de meleg árnyék mindenhová elkíséri. A külső világ örömére benne csak sóhaj ébred:

„Milyen jó volna most örülni,
dalolva, mint a húr örül...
A bánat fekete kutyája
sötét ívben körül-kerül.

Riasztgató mozdulatomra
alattomos körrel kitér.
Öreg házak során lapulva
alkony felé hazakisér.

Sugártalan könyvtárszobában
elér, babonásan megáll
s fekete álarcát ledobja:
a — *halál*!"

Ime, Erdélyországnak érzőszívű magyarja ma ezzel a lélekkel köszönt át hozzánk: és hozza lantján az erdők és hegyek, madarak és állatok, mult és jövő szeretetét; de csodáljuk-e, hogy a ma szomorúságba viszi énekét?

„De puszta kézzel mégsem jöttem:
hol a halál nagyon zenél,
sziromtalan csokrot kötöttem,
piros bogyó, piros levél."

A szeretet és a szomorúság oly meleg szépséggel száll húrjairól, hogy örömmel és büszkeséggel mutatjuk be olvasóinknak, mint a mai erdélyi költészetnek Reményik mellett legnagyobb értékét.*

---

* Költeményeit, melyeknek első gyüjteménye *Falusi elégia* címen 1921-ben, második pedig *Esti párbeszéd* címen 1923-ban jelent meg Erdélyben, az Athenaeum most Budapesten *Versek* címen bocsájtotta közre.

TARTALOM.

ELBESZÉLŐK:

Herczeg Ferenc 7
Rákosi Viktor 38
Szemere György 54
Domonkos István 72
Tarczai György 99

LIRIKUSOK:

Kozma Andor 111
Sajó Sándor... 119
Móra Ferenc 128
Reményik Sándor 134
Áprily Lajos 139

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 23 05 02 002 8